

ISBN: 978-93-88901-18-5

Advances in Humanities and Social Science Research

Editor

Dr. Savita Thakare

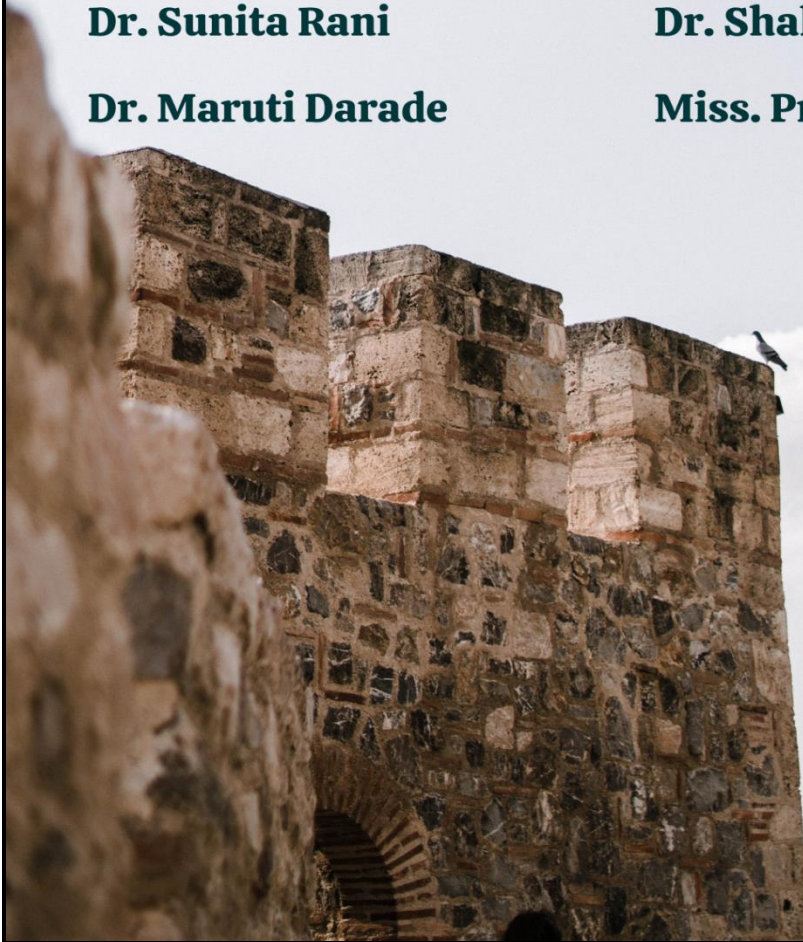
Dr. Madhavi Pawar

Dr. Sunita Rani

Dr. Shakun Mishra

Dr. Maruti Darade

Miss. Priyanka Ruikar

Bhumi Publishing

First Edition: 2021

Advances in Humanities and Social Science Research

(ISBN: 978-93-88901-18-5)

Editors

Dr. Savita Thakare

Department of English,
Matoshree Vimalabai Deshmukh
Mahavidyalaya,
Amravati, M. S. India

Dr. Madavi Pawar

Department of English,
Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce
and Education College, Gargoti,
Dist – Kolhapur, Maharashtra

Dr. Sunita Rani

Department of English,
College of Engineering and Management,
Punjabi University Neighbourhood
Campus, Rampura Phul, Bathinda,
Punjab -151104

Dr. Shakun Mishra

Department of Botany,
Govt. S. N. P. G. College,
Khandwa,
(M. P.) India

Dr. Maruti Darade

P. G. Department of Botany,
Govt. Vidarbha Institute
of Science and Humanities,
Amravati, M. S., Pin - 444604

Miss. Priyanka Ruikar

Department of English
Mungasaji Maharaj mahavidyalaya,
Darwaha,
Dist – Yavatmal, 445202

Bhumi Publishing

2021

First Edition: 2021

ISBN: 978-93-88901-18-5

© Copyright reserved by the publishers

Publication, Distribution and Promotion Rights reserved by Bhumi Publishing, Nigave Khalasa, Kolhapur
Despite every effort, there may still be chances for some errors and omissions to have crept in
inadvertently.

No part of this publication may be reproduced in any form or by any means, electronically, mechanically,
by photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the publishers.

The views and results expressed in various articles are those of the authors and not of editors or
publisher of the book.

Published by:

Bhumi Publishing,

Nigave Khalasa, Kolhapur 416207, Maharashtra, India

Website: www.bhumipublishing.com

E-mail: bhumipublishing@gmail.com

Book Available online at:

<https://www.bhumipublishing.com/books/>

PREFACE

We are delighted to publish our book entitled "Advances in Humanities and Social Science Research". This book is the compilation of esteemed articles of acknowledged experts in the various fields of basic and applied sciences, humanities, commerce, management and sociology providing a sufficient depth of the subject to satisfy the need of a level which will be comprehensive and interesting. It is an assemblage of variety of information about rapid advances and developments in various subjects.

This book is designed to introduce readers to the process of basic and advanced research in the humanities, social sciences, commerce, education, public health, and related disciplines. The target audience for this book includes students, academicians and researchers who can use this book as a handy and compact reference.

The articles in the book have been contributed by eminent scientists, academicians. Our special thanks and appreciation goes to experts and research workers whose contributions have enriched this book. We thank our publisher Bhumi Publishing, India for taking pains in bringing out the book.

Finally, we will always remain a debtor to all our well-wishers for their blessings, without which this book would not have come into existence.

- Editorial Team

Advances in Humanities and Social Science Research

ISBN: 978-93-88901-18-5

CONTENTS

1.	Representation of The Marginal in The God of Small Things by Arundhati Roy Mohan B. Ballal And R. M. Sadanshiv
2.	Stylistic Analysis of “Freedom is Not Free” by Shiv Khera Yogesh Ramdas Gangurde
3.	The Theme of Realism in Chetan Bhagat’s 2 States Sunil Gomaji Chaudhari
4.	Rousseau and Romanticism Savita D. Thakare
5.	Psychoanalytic Study of Mahesh Dattani’s Play, <i>Tara</i> Sheikh Farhan
6.	Ascendancies of Environment on E-Commerce Tabassum Patel and Jenuluddin Sheikh Jilani
7.	Role of Advertising and Sales Promotion Strategies on Sales for Electronic Companies in Punjab Parinita Malhotra and Harpreet Singh
8.	Collaborative Robots and Analog Humans – Issues and Challenges in Creating Human Centric Workplaces for Industry 5.0 Nisha U and Kamatchi Preethi V
9.	Temporal Study Of Damages Due To Natural Hazards: Indian Perspective Manish Kumar
10.	Adverse Psychological Impact of Covid-19 Outbreak Among Elderly People in Maharashtra Sinku Kumar Singh

---

11.	Lockdown Effects on Today's Educational System Sanjay Daulatrao Bagul
12.	Effect of Yoga on Mental Health: Comparative Study Between Male and Female in Jalgaon City Ashok B. Patil
13.	Impact of Online Education on Students Academic Achievement Shobha Upadhyay
14.	Spatial Analysis of Social Profile of The Tribal Handicrafts Artesian in Nandurbar District Using GIS Application Mohan A. Vasave
15.	The Aspects of Research in Social Science Maruti S. Darade
16.	Air Pollution- An Alarming Situation to Human Concern S. G. Bairagi
17.	Impact of Modern Scientific Management in New Generation Nidhi Kaur Saggu
18.	Obstruction in Women Education Kanhaiya Lal
19.	Introduction to Research Methods in Industrial/Organizational Psychology Ridhima Shukla
20.	Status of Modern Indian Women Madhavi Pawar
21.	Basics of Relational Marketing and CRM Ranjeet Vijaysingh Tehra

---

22.	Ecology: Species to Biosphere Sunita Gupta
23.	वर्तमान संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के साथ मनोवैज्ञानिक शिक्षा का महत्व रज़ी फराज़ खान
24.	वेब मीडिया और हिंदी मुकेश कुमार मिरोठा
25.	शरणागति भक्तियोग अवलम्बन एक - श्रीराम आलोक तिवारी और पूनम तिवारी
26.	“कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आणि भारतीय राज्यव्यवस्था” एक दृष्टीक्षेप एन. आर. चिमुकर
27.	खेळ आणि तंत्रज्ञान स्नेहल विलास जगताप व सुनिल चव्हाण
28.	परिवर्तित खेळ (Modified Games) अध्ययन पध्दत आणि पारंपारिक अध्यापन पध्दत यांचा विद्यार्थीनींच्या व्हॉलीबॉलमधील निवडक कौशल्य कार्यमानावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास स्नेहल विलास जगताप व सुनिल चव्हाण
29.	भारतीय संगीतात कालपरत्वे क्रमानुगत होत गेलेले परिवर्तन, विकास आणि वर्तमान संगीत सुनील भि. कोल्हे
30.	संत साहित्यातील सांगीतिक दृष्टिकोन दिपाली चंद्रकांत पांडे
31.	महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती : चळवळी आणि प्रश्न गणेश मनोहर लिंबोळे

32.	उदारमतवाद प्रशांत देशपांडे
33.	कोविड – १९ मुळे घोषित लॉकडाऊनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास प्रवीण भास्करराव हाडे
34.	सामाजिक भाषाविज्ञान: अभ्यासाची नवनवी क्षितिजे व्ही.बी. राटोड
35.	आदिवासी जमाती व त्यांच्या समस्या निखिल एम. देशमुख
36.	भारतातील कामगार चळवळ आणि नाग-विदर्भ पी. एस. माहोरे
37.	कौटिल्याचे आर्थिक विचार सचिन भास्कर कुंभार
38.	देशाच्या आर्थिक विकासातील ऊर्जा क्षेत्राची भूमिका विनोद आत्माराम नन्नवरे
39.	बहुमाध्यम तंत्रज्ञान आणि शिक्षण विशाल अशोक आहरे

REPRESENTATION OF THE MARGINAL IN
THE GOD OF SMALL THINGS
BY ARUNDHATI ROY

Mohan B. Ballal* and R. M. Sadanshiv

Department of English,
Ghulam Nabi Azad Arts, Commerce and Science College,
Barshitakali, Dist. Akola, M. S. India

*Corresponding author E-mail: ballalmohan.2011@gmail.com

Abstract:

This paper attempts to find out the literary merit of the novel in the light of the treatment of the theme of marginality of the vulnerable section of the society. They are women of the society and the people low castes of specific community who are termed as low castes people which depicts an age old humiliating treat of those downtrodden. The paper deals with explication of the social conditions; they are subjected to live in. The poverty and pangs of humiliation is the key point of scholarly treatment by the author.

Introduction:

In the critical study of the Indian English fiction, in many critiques of the critics of Indian Writing in English has branded Arundhati Roy as a novelist of protest literature as her novel, The God of small things which won the world prestigious The Man Booker Prize for literature, deals with issue hither to held in taboos. She has placed the issue of the under-dogged section of the society on the public platform. She has narrated their lives, their fears, their slavish attitude, their low status and so on. In the tradition of the caste and class ridden society of India, there are some social codes of conduct. Accordingly, some subject is not free to open discussions. The violation of code lead to segregation and is branded as protest, revolt, as if something of what the culprit is supposed to do. The act that is harmful to the social peace and order.

The judgmental bias in the current critical parlance seems to be, evidenced in the critical acceptance of the Arundhati Roy as novelist, and her world level creation. The god of Small Things falls in to the category of, as in use of English term, a proletariat literature, the

literature of the un- privileged, intentionally neglected, subjugated, underpaid, exploited and thus the marginalized. In this paper, it is attempted to depict how the mean, low, dark world of the historically known untouchables in the society, is provided the world platform by describing their lives in her world class fiction. In this regard Arundhati Roy is one of the genuine figures in the tradition of Indian writing, second to none, not even to the Indian trio of Anand category, in English who has shared her experience touching the aching vein of the Indian society.

About the treatment of the theme of representation of the lower class section of the society in her thesis and entitled "Arundhati Roy: Reclaiming vices on the margin in the God of small things, Angelika Olsson writes: Arundhati Roy's novel *The God of small things* received mixed reactions after being published in 1997. Due to the author's Indian nationality some critics hailed her as a female Rushdie establishing ... the cultural striking back of the once - peripheral. With regards to the representations of the most vulnerable group of society-the women, Angelika has found the fictional constructs of these marginalized female voices through the study by comparing three main characters in *The God of Small Things* which represents the three distinct generations of women of the society. They are Mammachi, Baby Kochamma and Ammu.

Likewise the depiction of the Marginals of the Indian society is based on cultural context. In the Indian society the cast factor dominates as well as governs the life of men and determines his destiny. Actually it is a major unresolved issue under under strict surveillance of the upper caste the people in the power in political social and economical sector of the country. Ranga Roa has rightly commented about the novel: "The novel is all about atrocities against minorities, Small Things: children and youth, women and untouchables." In many critiques it is declared that the novel is about the marginalization based on caste system and on the treatment of women who in a general sense are marginalized. It tells the story of Upper caste family along with the regional impact of caste system of Kerala in India. The novel is in a satirical tone depicting an account of gender structure, caste system and communalism in India. Roy gives an account of both the wretched conditions of untouchables and women.

The propagation or sustenance and creation of culture is supervised and dominated maintaining a type of total control. In this backdrop of high risk factor of hostility Arundhati Roy has projected the plight of the untouchables. She has dealt with the two generations of the untouchables in Indian society. The most poignant The treatment and introduction to the untouchables the people on the margins of the society such as picture of the marginal is found

in the treatment of miniature characters like father of Vellutha and his brother Kuttapan. She describes how he is living they have to live a wretched life in the rags. His father is not allowed to enter the main building of the house of the Aymemenon family- the upper caste people in the society. Moreover, the deplorable conditions of these lower caste people are depicted in the explanations of the high caste people's expectations. They expect loyalty from them at the cost of their self esteem. The depiction of such element in this marginalized civilized Society of India is subject of harsh criticism. This is a horrendous ignominy at the wake boast of civilization.

As an instance, the condition of the untouchable's family, their houses, the darkness poverty is depicted in Vellutha's social and domestic condition. Velutha is the male protagonist of the novel. He belongs to Paravan untouchable caste. Velutha is marginalized because he belongs to Paravan an untouchable caste. Velutha is well aware of live sub-ordinate and sub-standard position in the society. The writer gives a realistic picture of the society where human being is separated from each other only because he or she belongs to lower caste. Mammachi tells her grandchildren that in the old days when Paravans were expected to crawl backwards with a broom, sweeping away their foot prints so that upper caste would not pollute them by accidentally stepping into a Paravans footprint. They were not allowed to walk freely on the streets. They were not permitted to cover their upper bodies and carry umbrellas. The untouchables are not permitted to walk on the streets. This is the rational presentation of the condition of untouchables in India in past days. Presently there is some change but still they are discriminated on the basis of caste. Roy has brought it to the notice of the society through two children. The terror of the touchable is also exposed in the novel. M. Patil rightly comments: "Roy exposes the ugliness of the society by bringing two children to react to it."

Vellutha's brother, Kuttapan:

He lives inside their heart, "paralyzed. from his chest rounded after falling of coconut tree unable to a good safe power one who could neither read nor write" (97) He is the ultimate symbol of non agency for non agency he does not have a any possibility to make significant choices of any kind. "His thoughts on bad days the orange walls held hands and built for him inspecting him like malevolent doctors slowly deliberately squeezing The breed out of him and making him scream. Sometimes there is needed on there uh own according and own accord and the room he lie in give him possibly large terrorizing him with the spectra of his own in significance that to made him cry out" Angela writes that he is screaming becomes the symbol of his inability to speak his voices becomes a screen that echoes unheard.

Velutha's father, Vellya Pappen:

He is an untouchable of the old generation. He has two sons; one of them is Velutha and the other is his elder brother Kuttappen. He is known as Paravan untouchable. He is the victim of caste system. He lives in hut in a very wretched condition. He is treated as an untouchable by the upper caste. He was working for the Ipe family. Vellya Pappen and Velutha visit to their master's house to carry the coconuts plucked from the trees. They are not permitted to walk inside the house as it would pollute it. It is the mockery that the touchable masters accept the coconut plucked from the trees by the untouchable Paravans but would not tolerate the touch of the Paravans. Velutha and his father Vellya Pappen are both Christians but that do not take out their old- Paravan identity.

Vellya Pappen was an old world Paravan and consequently he feels that any effort at social equality on the part of an untouchable would be met with most harsh punishment. He has an idea of the practice of backward crawling with a broom, sweeping away their footprints in the past. Vellya Pappen provides a distinction by showing good dissimilarity to his son. Both represent two different generations suffering from common ailment of humiliation. One is old days Paravan with the memoirs of scrawling backward days and the other is sincere member of the communist party. One is Paravan with mortgaged limbs; while the other is expert carpenter working in the 'Paradise Pickles' and preservative. Vellya Pappan remembers the incidents in his life. He meets an accident. At this time Mammachi prearranged medical help and paid for medical treatment of Vellya Pappen. Vellya Pappen thinks that his life particularly his eyes are not his own but it is the gift from Mammachi. He was bending under the debt of Mammachi.

This is the symbolic example how the touchable help a little to the untouchable and anticipate supplementary benefit from them. Mammachi helps Vellya Pappan at the time of his eye injury but it is not a humanistic help but a help having some hidden intension. One of the intentions is Vellya Pappan will work for the family submissively. Vellya Pappan's son Velutha is of a new generation Paravan. He has a lack of hesitation. He is convinced. But here the behaviour of Velutha creates fear in the mind of Vellya Pappan. His fear is well represented by the novelist with intention of expression of marginality. "Vellya Pappan fired out for behaviour of his younger son. He couldn't see what it was frightened him. It was not what he said but the way he did it.

Although Vellya Pappan loves his son and has great concern for him but out of his anxiety he constantly cautions his son. The resultant relationship of impoliteness between the father and the son is a sign of marginal living of the low castes in the society. When Vellya

Pappan cautions Velutha, who protests the view of Vellya Pappan. Vellya Pappan has naturally accepted their downtrodden condition but his son complaint and is the symbol of new generation of Dalits, the revolutionary. When Vellya Pappan understands the love affair of Ammu and Velutha, he goes to Ayemenem house and obediently reports the story of love affair. He even asks forgiveness for himself. He told her that he is ready to kill his son with his own hands. Vellya Pappan has his own fears. He knows that an untouchable's affair with a touchable woman is not approved in any community. So, to present this affair he goes to inform his son's mistake with a view to punish him. He even offers to execute his son and demolish what he has created.

Conclusion:

Arundhati Roy's *The God of Small Things* is an expression of the marginality in Indian society. It is a genuine document speaking the language of the low castes and destitute in the society. The depiction of such element in this marginalized civilized Society of India is subject of harsh criticism. This is a horrendous ignominy at the wake boast of civilization. With regards to the representations of the most vulnerable group of society-the women, It is found the fictional constructs of these marginalized also consists of female voices through the study by comparing three main characters in *The God of Small Things* which represents the three distinct generation of women of the society.

References:

- Indira Nityanandam (1999): *Explorations: Arundhati Roy's the God of small things*,. Published by Creative Books.
- Julie Mullaney (2002): *Arundhati Roy's The God of small things: a reader's guide*,. Published by Continuum International Publishing Group,.
- Roy Arundhati (1997): *The God of Small Things*, Paradise Pickles and Preserves, hyper publication , New York.
- Sharma, R. S., Shashi Bala Talwar (1998): ed. *Arundhati Roy's The God of Small Things: Critique and Commentary*, Published by Creative Books.
- Surendran K. V. (2000): *The God of Small Things: A Saga of Lost Dreams*,. Published by Atlantic Publishers & Distributors.

Stylistic Analysis of “Freedom Is Not Free” by Shiv Khera

Yogesh Ramdas Gangurde,

Department of English,
KTHM College, Nashik, Maharashtra

Corresponding author E-mail: ygangurde@gmail.com

Abstract:

This research paper deals with the stylistic analysis of the preface of the well known book “Freedom Is Not Free” by an Indian author, activist and renowned motivational speaker Shiv Khera. Preface means ‘an introduction to a book, especially one that explains author’s aims.’ (Oxford 8th edition, 2010). The term preface is also known as foreword, introduction, prologue, preamble and translator’s preface. Each of them means a short introduction at the beginning of a book. For the purpose of this research, they are collectively termed as the Prefatory Matters.

Keywords: Preface, prologue, preamble, stylistic analysis, prefatory

Introduction:

Reading such a preface is to get a bird’s eye view of the book to which it belongs. It has given a great pleasure to the researcher to read prefaces of some of the world famous books. It is said that even the market value of a book mainly depends upon a preface apart from its content and the blurb. It is interesting to study the way the preface is constructed. It certainly is not written in a casual way though the tone may be reader-friendly. A preface often indicates the stance of the writer of a book and the way he/she looks at the book. If it is looked upon from the point of view of stylistics, a reader can derive a huge amount of pleasure that makes him get ready to set out to go through the book. Despite the variety of the prefaces, the main purpose of it is to tell the reader something about the book and make him/her understand the significance of the given book. In view of this significance, it is indeed worth doing research about it from the viewpoint of stylistics—especially because a preface is often neglected by the readers in general, despite the fact that the preface does matter.

The prefatory matters intend to lay bear the threads of tapestry that follows in the book. Here, an attempt is made to define the chief categories of prefatory matters, though it is very difficult to clarify the thin boundaries that separate them.

This research paper aims at analyzing preface of the world famous book “Freedom Is Not Free” by Shiv Khera from the point of view of their suitability to stylistic analysis. The researcher analyses the prefatory matters of this world famous book paying attention to the style, the way it reveals the subject matter of the book, the distance between the writer and reader maintained in it, the way the writer unfolds information or reveals the purpose. The purpose of the research paper is to present the stylistics of the preface and its importance and function in the book for the readers. The researcher is aware of the fact that stylistics cannot exist for its own sake. However, a stylistic analysis has a definite utility. It provides insights which helps explore into the artistic motivation to the literary artist in the creation of the given literary or non-literary text.

The purpose is to attempt a stylistic analysis of a variety of texts—literary as well as non-literary. It is believed that the preface is a mirror to the respective book. This is more or less true. However, there are many types of prefatory matters like prologue, preamble, preface, foreword, introduction to an edition etc. Obviously they are likely to have different function specified to each of them. General reading often overlooks these prefaces as if they do not matter. If that were the case there would be no need of them but they are there, in various forms as mentioned above - not only that, they have a function.

The instrument developed for the analysis is as follows:

- a) Information about the book
- b) Content of the preface
- c) Stylistic analysis of the structural design of the preface.

The structural design has been investigated into with the help of parallels and contrasts, deviations, foregrounding, cohesion and coherence. The analysis has been restricted to a preface as a form of literary art.

FREEDOM IS NOT FREE BY SHIV KHERA

PREFACE

One day, a rich man took his young son on a trip to the country with the express purpose of showing him how poor people live. They spent a day and a night on the farm of a very poor family. When they got back from their trip, the father asked his son,

"How was the trip?"

"Very good, Dad!"

"Did you see how poor people live?" the father asked.

"Yeah!"

"And what did you learn?"

The son answered, "I saw that we have one dog at home, and they have four. We have a pool that reaches the middle of the garden, while they have a creek that has no end. We have imported lamps in the garden, they have the stars. Our patio reaches the front yard and they have a whole horizon."

Upon hearing what the little boy said, his father was speechless.

The above story came to me from an NRI in the United Kingdom, and it strives to make a point. I appreciate the little boy's 'innocent optimism', but I must hasten to add that he saw but did not recognize what he saw. No matter how we look at it, there is a big difference between a condition and its perception. A condition remains just that – a condition, until it is changed. Poverty and hunger are conditions. No matter how we perceive the stars and the creeks, it still does not help feed a hungry stomach and does not save the life of a child who is dying because he can't afford the medicine.

This book is a wake-up call for those whose conscience has gone to sleep, but is not yet dead. It is a call to action for those whose heart beats and weep for India, a challenge that will put us on the path to prosperity. I encourage every Indian to take the initiative in bringing glory to India.

Concerned citizens empower themselves to decide their own future and that of the Nation. This life is not a dress rehearsal and the stakes are too high. There are no ideal conditions and there never shall be. This is about here and now. Anyone who has ever achieved anything in life, has been tested with fire. Winners achieve despite problems, not in their absence.

All it takes to change the course of history is a small group of genuinely interested citizens.

I am more afraid of an army of one hundred sheep led by a lion than an army of one hundred lions led by a sheep. - Charles Maurice

This book has been born out of anguish and a refusal to tolerate injustice, corruption and oppression any further, all of it resulting from poor governance. But, is our society ready to be guided by a leader, who will accept the challenge to honestly lead principled citizens to dignity and prosperity? You can be that leader! Don't turn around and look for a leader in another person. He's looking upto you, for leadership! Take control of your own destiny!

THIS IS YOUR MOMENT!

FREEDOM IS NOT FREE BY SHIV KHERA

ANALYSIS OF THE PREFACE

Title of the Book	: 'Freedom Is Not Free'
Name of the Writer	: Shiv Khera
Publisher	: Macmillan India Ltd
Year of Publication	: 2004
How long is the book?	: 246 pages
Title of the Preface	: Preface
Who's written the Preface	: Author himself
Length of the Preface	: Two pages, seven paragraphs, thirty-five lines

Information about the Book:

This book is a wake-up call for those whose conscience has gone to sleep, but is not yet dead. It is for those whose heart beats for India. It invokes the participation of common man to prosperity so that they can take up a challenge. The writer encourages every Indian to take the initiative in bringing glory for their country, India.

The book is a result of the author's refusal to tolerate injustice, corruption and oppression. He calls upon the common man to stand up and fight for principles, so that all Indians can be led to dignity and prosperity.

Contents of the Foreword:

The preface has an unusual structural pattern. It begins with a story from which some generalizations are drawn and on the basis of the generalization the writer talks about the book.

Stylistic analysis of the structural design:

The preface begins with an interesting story. This is something quite unusual. The story not only arouses curiosity of readers but also makes an important point the author wants to make.

The skeleton of the story is

A rich man takes his young son to a trip.

The trip is to the country.

The purpose of the trip is to show the son how poor people live.

They spend a day and a night on the farm of a very poor family.

While returning the father asks his son what he thinks about trip.

The response of the son is absolutely unexpected and makes the father speech less.

The purpose of telling the story initially is to create interest in the reader. We all love stories, whatever stage of life we are at. So the reader is not likely to miss the preface and what the writer has to tell us about the book. The story is short with two characters with a description of what the son happens to see there. The artistic purpose of telling the story is to bring home a particular point of view.

The writer enhances the authenticity of the story by saying 'The above story came to me from NRI in the United Kingdom'. The writer creates an illusion that the story is not his making but it is a real story he got from one of his friends. He also says that the story 'strives to make a point'.

What they have at home and what the son saw on the farm can be put as follows:

At home

1. One dog

2. a (swimming) pool reaching the

3. imported lamps

4. patio reaching the front yard

On the farm

Four dogs

a creek that has no end in the middle of the garden

the stars

a whole horizon

The writer says 'I appreciate the little boy's innocent optimism' and adds that '.... he saw but he did not recognize what he saw'.

This is because there is a difference between a condition and its perception and the condition remains a condition 'until it is changed'

What the boy could not recognize was whatever he saw; probably better things on the farm than at home, would not change the poverty-stricken farmer.

That is why the writer says, 'Poverty and hunger are conditions. No matter how we perceive the stars and the creeks'. Ultimately stars and creeks are not going 'to feed the hungry stomach'. Neither are they going 'to save the life of a child who is dying because he can't afford the medicine.'

So the story does make a point. In fact it is the writer that skillfully makes use of the story as a literary device to make a point. And the point is- condition and changing the condition. The way we perceive the condition is not very significant.

The writer makes us aware of a practical truth. For example 'Slumdog Millionaire' may be an excellent perception of poverty. But the reality is the children who came into limelight and became international artists overnight have no shelter over their head and they cannot hope to meet two ends.

As a sequence to all this, the writer says 'This book is a wake-up call' for those who might be asleep but whose conscience is not dead. The words 'asleep' and 'dead' reinforce the message 'a wake-up call'. The next sentence makes us introspective. 'It is a call to action for those whose heart beat and weep for India'. The 'beating' and 'weeping' don't have the conventional sense. They imply 'beating' out of terrible uneasiness and 'weeping' for something to happen. Their beating and weeping can be creative if they wake up and swing into action to change the face of India. This action and certainly not inaction, he says, will lead India to 'prosperity' and 'bring glory to it'. In other word, the writer wants to suggest that it is only 'action and not the 'perception' of action that is going to get India prosperity and glory.

He then appeals to the concerned citizens 'to empower themselves to decide their own future and that of the Nation'. He means to say that all depends on our citizens- whether they want act or not with a purpose to bring about a change in their own life and in the life of a country.

Then we come across a sentence which is like a maxim which is very likely to linger in our mind.

'This life is not a dress rehearsal and the stakes are too high.'

The expression 'stakes' refers to 'the money that is paid to the winners in horse racing'. It implies that getting rewards is not possible unless we participate in the race and win it. Only by changing dresses we are not likely to gain anything. Life is undoubtedly interesting and colourful but if the citizens find pleasure in just 'dress rehearsal' (changing the names like Madras to Chennai, Bombay to Mumbai, Calcutta to Kolkata and so on) is not going to make any difference in the present state of affairs.

The phrases 'a dress rehearsal' and 'stakes' are used in a sentence to balance each other and to show the hollowness of the 'dress rehearsal'. On stage of life what is important is action not really the dress rehearsal which may be a stage requirement but certainly not without a purpose.

Another sentence arouses the reader out of sleep which is 'There are no ideal conditions and there never shall be'. This second part of the sentence 'there never shall be' functions as an emphazier putting all the importance on the first part-There is no ideal condition.

This sentence is whip for those who always make show that they would act or would have acted had there been ideal conditions. They only a high talk about the favourable conditions. Such people are impotent and cannot do anything. That is why the writer says 'Winners achieve despite problems, not in their absence'. The language items 'despite problems' and 'in their absence' reinforce each other and add strength to 'winners achieve'. The real achievement is to overcome difficulties to solve problems and come out successfully with all the odds. In a nutshell, the writer says 'All it takes to change the course of history is a small group of genuinely interested citizens.'

The sentence appeals to our desire for change. It also encourages the reader to understand that something we call 'change' is not very difficult to bring about. 'A group of genuinely interested', suggests that one individual cannot do much. It has to be a group action, and the group must have interest and the interest has to be 'genuine' that is, real, exactly what it appears to be, not artificial. We cannot work towards change as a fashion or entertainment. We should mean it, and then only it can happen. It cannot happen unless we really do something to make it happen.

At the end the writer says, 'This book has been born out of anguish and a refusal to tolerate injustice, corruption and oppression any further, all of it resulting from poor governance.'

To alter this situation can be transformed if each of us takes control of the situation. The preface ends with 'Take control of your own destiny' and in a bold type: THIS IS YOUR MOMENT!

There is no need to look this or that for the ideal leader. Any individual can be leader if he is mad with his vision and strives to bring about a change.

The preface begins with a simple interesting story and ends with a very optimistic note that things can be changed if we decide.

This is a provoking preface and the reader gets fully prepared to get into the book. The preface makes us wake up and stirs us to action. That is the greatness of the preface and its writer Shiv Khera.

References:

- Abrams, M. H. *Glossary of Literary Terms*. A Prism India Book, 1993.
- Khera, Shiv. *Freedom Is Not Free*. Macmillan India Ltd, 2004.
- Leech, G. N. *A Linguistic Guide to English Poetry*. London: Longman, 1969.
- Leech, G. N. *Language in Literature: Style and Foregrounding*. London: Pearson Education, 2008.
- Leech, G. N. & Short, M. *Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London: Pearson Education, 1981.
- Richards, I. A. *Principles of Literary Criticism*. London: Routledge, 1924.
- Richards, Jack. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*. Longman Group UK Ltd, 1985.
- Simpson, P. *Stylistics: A Resource Book for Students*. London: Routledge, 2004.
- Simpson, P. *Language Through Literature: An Introduction*. London: Routledge, 1996.
- Toolan, M. *Language in Literature: An Introduction to Stylistics*. London: Hodder Arnold, 1988.
- Turner, G.W. *Stylistics*. Harmondsworth: Penguin, 1973.
- Van Peer, W. *Stylistics and Psychology: Investigation of Foregrounding*. London: Croom Helm, 1980.
- Verdonk, Peter. *Stylistics: Oxford Introductions to Language Study*.

THE THEME OF REALISM IN CHETAN BHAGAT'S 2 STATES

Sunil Gomaji Chaudhari

N H College Bramhapuri,
Dist Chandrapur, Maharashtra

(Affiliated to: Gondwana University Gadchiroli)

Corresponding author E-mail: sunilchaudhari03@gmail.com

Abstract:

Chetan Bhagat has been acclaimed as one of the best-selling novelists of the Indian fiction. He has written about modern Indian youths and their needs in his novels. He says that novels are entertainment tools through which one can express his views and opinions about society and the youth. In the modern India human behavior changed into lust, greed, hypocrisy, and hatred and these are the major themes of Bhagat's novels. His novels are incomplete without realistic touch. The background in which Chetan Bhagat has written novels is predominantly of the society in the post globalization era. His novels are based on day-to-day happenings in the Indian society so ultimately he has written the problems of Indian society. He has handled the modern situation in proper manner. One cannot deny the possibility of family conflicts in which Bhagat has described. His characters easily get involved in friendship and love and suffer a lot. He takes upon the sensitive issues which concern to the society in his novels ranging from romantic love stories to a shocking condition of the Indian multiculturalisms. Chetan Bhagat describes here about the communal hatred and obstacle in getting married in different caste and culture. This paper aims to study the realistic views of Chetan Bhagat about the social evil like dowry, religious views of Indian people and aims and aspirations of Indian younger generation.

Keywords: Casteism, religious conflict, dowry system, inter caste marriage

Introduction:

Chetan Bhagat is an Indian author, columnist, and speaker. He is the author of Nine blockbuster novels, *Five Point Someone-What not to do at IIT* (2004), *One Night @ the Call*

Center (2005), *The 3 Mistakes of My Life* (2008), *2 States* (2009), *Revolution 2020* (2011), *Half Girlfriend* (2014), *One Indian Girl* (2016), *The Girl In Room 105* (2018) and *One Arranged Murder* (2020) and two three-fictions, *What Young India Wants* (2012), *Making India Awesome* (2015) and *India Positive : New Essays and Selected Coloum* (2019). All these books have best-seller since their release and some bollywood films like *3 idiots*, *Hello*, *Kai Po Che*, *2 States* and *Half Girlfriend* took inspiration from these novels. Chetan Bhagat is seen more as a youth icon than just an author. This IIT and IIM-A graduate is making India read like never before.

Realism in conventional sense presents stories, characters and background that are similar to anything that is found in the contemporary world. This requires incidents to have happened in the past and events are normally organized in a chronological sequence. The desire to paint contemporary day-to-day life entails and requires social details. In realistic writing, the author writes according to objective point of view. He gives place to his own feelings, interpretation and emotions. He tries to give real happening from the society. The writers of this movement painted the everyday situations and conflicts in an accurate manner. Realistic movement began in England in 18th century by Richardson, Fielding and Smollett. Introduction of realism into fiction proved to be a boon to the upcoming writers.

Indian literature has got worldwide popularity with the publication of *Midnight Children* by Salman Rushdie during the eighth decade of twentieth century. The writing skill of Indian writers was praised all over the world. During this period, many socially realistic novels were written. They include Arundhati Roy's *The God of Small Things*, Ruth Pravar Jhabwalla's *To who she will* and *Heat and Dust*, Kamala Markandaya's *Two Virgins*. Social conditions and sex life are predominantly described here. People's life in metropolitan cities and their involvement in sex are depicted in Shobha de's *Socialite Evenings*. Other works of Indian writers, which contributed in the field of realism, are Manju Kapur's *Difficult Daughters*, Rani Dharker's *The Virgin Syndrome*, Meena Alexander's *Nampally House*. The characters in fiction take birth in the writer's imagination, but they imitate uniqueness and reality in actual life. Chetan Bhagat is well known for his outstanding ability to join artistically social, political and personal events and incidents. Therefore, characters in Chetan Bhagat's novels represent the actual men and women in real life. We find in his writing a fusion of emotional and fictional autobiography. In a realistic novel, one sees characters that appear real and the reader visualizes so many things through the character's eyes. Chetan Bhagat portrays the life of men and women in totality. It is

not just a piece of life, but also the whole life itself. He depicts character's life through its entire fortune, social, emotional, moral, intellectual aspects.

Chetan Bhagat's *2 States- The Story of My Marriage* has an autobiographical touch. Its main theme is national integration. He combines traditional and modern culture of Indian society. He tells the story of a boy and a girl who want to marry in spite of their different castes and cultures but their ultra traditional parents do not permit them. In this novel, Chetan Bhagat fictionalizes his own bitter-sweet experiences when he a Punjabi, fell in love with Tamil girl while studying at the IIM Ahmedabad and wants to marry her. Talking about the story of the novel, Bhagat says, "This book draws a lot of inspiration from my own life. I am Punjabi and my wife is Tamilian, similar to the protagonists in the story." (Bhagat). India is a land of many cultures and languages where inter caste and inter-state marriages are considered as rebellious act. How depressing and frightening is the protagonist's revolt against social restrictions remains the central theme of the novel. On the cover page of the novel, Bhagat says:

Boy loves girl. Girl loves boy.

They get married.

In India, there are a few more steps.

Boy loves girl.

Girl loves boy.

Girl's family has to love boy.

Boy's family has to love girl.

Girl's family has to love boy's family. Boy's family has to love girl's family.

Girl and boy still love each other. They get married.

Chetan Bhagat admits that the book is inspired by his own experiences. The novel is an outcome of his personally lived experiences:

I want to make a couple of disclaimers. One, this story is inspired by my own family experiences. However, this book should be seen as a work of fiction. Also for authenticity, I have used names of some real places, people and institutions as they represent cultural icons of today and aid in storytelling. There is no intention to imply anything else. (2S, vii)

Bhagat here depicts the love story of Krish, a Punjabi boy and his south Indian beloved, Ananya Swaminathan. Both of them have to struggle a lot in order to convert their love affair into a marriage, as Krish is a Punjabi boy and Ananya, a Tamilian Brahmin. The novel begins in

the IIM Ahmedabad where Krish meets Ananya Swaminathan in the college mess. Ananya quarrels with mess worker on the poor quality of food being served. Krish gives her his sweet and makes place in her heart. Thirteen students had proposed Ananya so Krish does not dare to act like them. Both, Krish and Ananya spend two years living together in a single room. They decide to marry and for that, they invite their parents on the day of convocation. They fail to convince their respective parents for their own marriage. Krish's mother is proud of being a mother of a boy and Ananya's parents are proud of their upper caste.

Krish, like many Indian students, is blind in love. He is not able to choose the place for his first placement in the City bank. His mother wants him to be at Delhi and Ananya, at Chennai. Luckily, he is given Chennai branch. Bhagat tells the cultural differences of North and South India. Krish, with full energy, tries to convince Ananya's parents for his marriage with Ananya. He helps her brother by taking his tuition, helps her father for power point presentation and gives a chance for singing to her mother with famous singers at City bank's concert. Thus, he convinces Ananya's parents to accept him as their son-in-law. Krish says, "I, Krish Malhotra, would like to propose to all of you. Will you marry me? I said and held the four boxes in my palm" (2S, 183). Now Ananya has to win the heart of Krish's parents and for that she along with Krish, goes to Delhi. Krish's mother's and relatives' attitude force him not to marry Ananya. When she comes with Krish to attend the marriage party of Krish's cousin Minty, no one likes her, but when she solves the dowry problem, everyone appreciates her. Thus, Krish's mother gets ready to accept her as a daughter-in-law and after lots of frictions; they finally succeed to complete the task of family reunion. In the end, they get married.

Chetan Bhagat depicts the social evils like dowry system and casteism in the Indian society. In the beginning of the novel, Ananya and Krish tell each other about their caste:

She laughed. 'I didn't say I am a practicing Tam Brahmin. But you should know that I am born into the purest of pure upper caste communities ever created. What about you, commoner?' To this Krish replies about Punjabi cuisine I am Punjabi, though I never lived in Punjab. I grew up in Delhi. And I have no idea of my caste, but we do eat chicken. And I can digest bad sambar better than Tamil Brahmin. (2S, 07)

The novel is friendly, encouraging wink at India's youngsters who are not satisfied with their parents' choice and choose girls with broken hearts. In most of the families, parents act as bride

selectors. Chetan Bhagat in an interview says about his parents' mentality of choosing a life partner:

For my parents, the number one sticking point was she is South Indian. As a South Indian myself, I can't help but gag at this all-too-familiar clumping of four states into one'. 'Did they have a problem with her being a South Indian or with her being a Tamilian? I ask. They didn't care. For them, it was all the same. From hers side also, the biggest reservation was that I was not a Brahmin and I was not a Tamilian.(Bhagat)

Bhagat tells that seriousness also changes from place to place. He being familiar with both the states knows about their culture and tradition. He says:

Tamilian will discuss the nuclear non-proliferation treaty with in the family. But they openly express their feelings for each other. Even dancing among Punjabi is for fun. But for Tamils, it's 'Bharatnatyam', which is serious business. You don't laugh when you are doing it. I used to find all this strange, but now I've accepted that this is just the way they are. (Bhagat)

The dowry system in India has been continuing since long period. Bhagat wants to show its existence to the modern Indian readers. Ananya acts against it in the marriage ceremony of Krish's cousin. She calls the groom and gives him warning. Groom's parents demand Hyundai Accent car in the dowry but bride's parents give them Hyundai Santro car instead of Accent. An excerpt from the book reveals how the parents of bride have to face the parents of groom:

My mother and her two brothers folded their hands in front of Duke's parents.

Like a landless farmer, they waited for the feudal lords to respond. A few minutes later, one of Duke's aunts spoke to my mother.

My mother nodded as she listened carefully. After Duke's aunt finished, my mother came back to huddle with her siblings.

'This is too much drama. I have to know what's going on,' Ananya said.

I pulled my mother aside.

'It's the Santro,' my mother said.

'What? It doesn't start?'

'Be serious, Krish.'

'Sorry, what happened?'

'Some misunderstanding has occurred. When Rajji gave the Hyundai keys, Duke's parents thought it was Hyundai Accent. But it was a Hyundai Santro.

Accent costs five lakh, Santro only three lakh.'

Bhagat in the novel, throws a light on the generation gap by writing on inter caste marriage and relationship between son and father. Indian society strictly follows the traditional customs and Bhagat, through this wants to reveal the truth of Indian society. The generation gap is discerned from the fact that Krish and his father are poles apart as regards their relationship and usually do not talk to each other. The reason being his father is very strict and frustrated. Sometimes he goes beyond limits and beats Krish's mother like a typical husband in Indian families. On the other hand, Krish loves his mother and shatters the taboo that man is dominant in relationship as he falls in love with Ananya and gives equal respect to her as Ananya's and his mother despite knowing the fact that to get married outside his own caste is very difficult. He determines to deconstruct the stereotypical image of so-called son in conservative family and goes ahead to convince his in-laws to win their heart. He does not accept the marriage proposal of a girl belonging to rich family, rather marries a well-mannered and educated girl of his choice. He sets up a model for modern generation that dowry is a social evil and must be uprooted from the society.

Chetan Bhagat further illustrates the cultural conflict between North and South India with a touch of humour. He evokes a comic situation at the time of convocation programme when Krish's mother makes racial and ironic remark on Ananya's family by addressing them as 'Madrasis'. Through this remark, Chetan Bhagat tries to expose the orthodox mentality of Indian people who do not come out of regionalism and do not hesitate to criticize one another. Krish tries to make his mother understand the sensitivity of the matter and suggests her to call them Tamilian, but the attempt of his is completely shunned by his own mother. Moreover, throughout the very scope of this novel, she has such a conservative and low mentality of contempt for Krish's girlfriend, Ananya because according to her, latter tries to trap her son. She makes the racist comment, "These South Indians don't know how to control their daughters from Hema Malini to Shridevi, all of them trying to catch Punjabi men" (2S, 48). Moreover, Chetan Bhagat also points out the linguistic and cultural difficulty, which North

Indians feel when they go to Southern region of India. He also highlights the feelings of cultural alienation, which Krish Malhotra feels when he is exposed to South India:

I saw the city. It had the usual Indian elements like autos, packed public buses, hassled traffic cops and tiny shops that sold groceries, fruits, utensils, cloths or novelty. However, it did feel different. First, the sign in every shop was in Tamil. The Tamil font resembles those optical illusion puzzles that give you a headache if you stare at them long enough. Tamil women, all of them, wear flowers in their hair. Tamil men don't believe in pants and wear lungis even in shopping districts. The city is filled with film posters. The heroes' pictures make you feel even your uncle can be movie stars. The heroes are fat, balding have thick moustaches and the heroine next to them is a ravishing beauty. May be my mother has a point in saying that Tamil women have a thing for North Indian men. (2S, 77-78)

Bhagat describes the cultural and racist criticism in the novel. One of the South Indian characters comments on North Indian, "Why do they send North-Indians here?"(2S, 91) North Indian character, Anil Mathur, MD of City Bank, comments on South Indians, "What do you mean waitlisted for business class? I am not coming back like I did this morning sitting cramped with these 'Madrasis'. Ananya's father is a deputy manager in Baroda Bank. He is restricted from becoming a GM. He tells Krish his anger for North Indian:

Off course, sorry this whisky...Anyway, Krish I had offers. Ten years back I had offers from multinational banks. But I stayed loyal to my bank. And I was patient to get my turn to be GM. Now, I have five years to retire and they send this rascal North- Indian. (2S, 79)

Conflict and racism are harmful to Indian society as they hinder the national integrity. Bhagat through South and North Indian's conflict in the novel tells the threat to the Indian culture and its unity. But all these obstacles in the way of national integrity reduce their effect when Krish and Ananya from different regions, caste and culture decide to marry. Both of them are cosmopolitan, have modern outlook and are exceptions to their respective North and South Indian cultural clan. Chetan Bhagat portrays the true and real picture, attitude of the people of North and South India. By making Krish and Ananya's marriage, Bhagat provides the solution of

this cultural confrontation in inter-state-cross-cultural marriages. He gives the stress on national integrity in India.

Chetan Bhagat writes about modern culture by using live-in-relationship trend in the novel. Krish and Ananya while doing their MBA live together in a single room for two years and enjoy their life just like a married couple. The culture of 'live-in-relationship' is spreading fast in the world. Bhagat puts his views through the characters of Krish and Ananya. Bhagat also shows the attitude of mother-in-law towards their daughter-in-law. Krish's mother in Goa does not behave properly with Ananya and her family members. She is in a pride of being a mother of a boy. She wants respect from Ananya and her mother. She decides to teach Ananya how to behave with husband and mother-in-law. Excerpt from the novel reveals the attitude of Krish and his mother for Ananya:

'Mom, she is here with her parents. But I am marrying only her; once she comes to our house, we can control her.

You only say, no, that South Indians are docile and scared,' I said whatever my mother needed to hear.

'I don't want my daughter-in-law to raise her voice or answer me back. She has to be under my thumb.'

'Fine, make her toe the line.' I said, 'but be normal now.' (2S, 230)

Chetan Bhagat, in his earlier and present novels, writes about the quarrel between husband and wife. Krish's father is a retired officer from army. He does not like the relatives from his wife's side. Chetan Bhagat presents his real life's experiences. He hates his father and loves his mother. Through the character of Guruji from Aurobindo ashram, Pondicherry, Chetan Bhagat gives us a message of forgiveness. He says, "Forgiving doesn't make the person who hurt you feel better, it makes you feel better." (2S, 168)

Ananya represents those Indian girls who respect their parents. She loves Krish very much but she is not ready to leave her parents for the sake of Krish. She is deeply hurt when Krish's mother insults her parents and her. She after Goa's incident does not talk with Krish and stays away from him. For the happiness of her parents, she gets ready when Harish comes to see her. She also presents the role of modern Indian Brahmin girl who does not follow the tradition and eats chicken and drinks beer. Bhagat, through her character presents the qualities like daring, having respect for elders, being bold in nature, intolerance for social evils. Overall, in *2 States*,

Chetan Bhagat highlights the social evils like dowry system and racism in India and gives focus on national integration by inhibiting cultural, caste and state differences.

Conclusion:

Thus, Chetan Bhagat in his novel, *2 States* has tried to present the realistic situations happening in Indian day-to-day life. In the novel the author has given focus on realistic things like family conflict; inter caste marriages, religious crisis. Krish and Ananya speak like real people not like merely bookish characters. Bhagat is successful in bringing realistic look to the novel by describing the obstacles in getting married in different castes and cultures in India. New readers who don't know the literary language can also enjoy the writing style of Chetan Bhagat. Bhagat has succeeded here in describing all the things in beautiful manner. He has also succeeded in keeping the readers stick to novel up to at the end.

References:

Bhagat, Chetan (2009): *2 States*. Delhi: Rupa and Co.

Bhagat, Chetan (2013): *Making India Awesome*. New Delhi: Rupa and Co.

Bhagat, Chetan (2011): *What young India Wants*. New Delhi : Rupa and Co.

Bhagat, Chetan (2019): *India Positive: New Essays and Selected Coolum*. Westland Publishing.

Ulka Anjaria (2014): *A History of the Indian Novel in English* (Cambridge, UK: Cambridge University Press).

Greenlees, Donald (2008): *Investment Banker Becomes Best-Selling Author in India*, New York Times, March 14th, 2008.

Tandon, Suneera (2016): *Q and A With Chetan Bhagat*, Quartz India, October 12th, 2016

Chaudhuri, Amit (2008): *Clearing a Space: Reflections on India, Literature, and Modernity* (New York: Peter Lang).

Kumar, Priya (2008): *Limiting Secularism: The Ethics of Coexistence in Indian Literature and Film* (Minneapolis: University of Minnesota Press).

ROUSSEAU AND ROMANTICISM

Savita D. Thakare

Department of English,
Matoshree Vimalabai Deshmukh Mahavidyalaya,
Amravati, M. S. India

*Corresponding author E-mail: smita.thakare0@gmail.com

Introduction:

The high priest of Romanticism was Jean Jacques Rousseau (1712-1778). He grew up in beautiful, rural Switzerland, which taught him to love nature. He never learned self-discipline, nor did he have any patience with external controls. He never could tolerate any discipline, which can be seen in all his writings, which are celebrations of the joys of radical individual freedom.

Romanticism in Rousseau:

Rousseau was one of the few that shaped the course of history and literature, Maligned, condemned, and rejected by many thinkers and critics, he is also valued and admired for his great insights and for the powerful impact he had since his first work came out in 1750. The Romantic movement in France, Germany, and Britain reveals his influence to a large extent.

Rousseau emphasized the worth and dignity of man as man, and the power of nature to respond to man's needs. That every one has equal and basic rights is the central doctrine of Social Contract. Emile portrays the new educational theory, being a plea for "natural" education. A vision of the revealing power of love is explored in the *New Heloise* which appeals for more "nature" in human relationships. The movement set in motion by Rousseau is called romantic. But the Romantic Movement includes Keats and Holder in who were after a vanished world, and also Coleridge and Shelley. The term romantic indicates only a certain kind or state of sensibility, and it can exist at all times. In his *Reverie du promeneur solitaire* Rousseau used *romantique* to express the elusive and the indistinct. It expresses the subjective reaction of an Individual to some object. Gradually the term romantic came to mean magic, nostalgia, suggestive, wistful, aspiration and the like.

The Romantic writers took up different ideas at different times from Rousseau and developed them in their own ways. In this process some of the original ideas underwent a great

transformation. It must also be noted that the limitations inherent in Rousseau's formulation have been corrected to a large extent in the British Romantic movement. The larger problem of man's relationship with other human beings was not squarely faced by Rousseau because he could not visualize any organic cohesion in the state. This is because his romanticism was essentially a retreat to an inner world, to an inner experience. It moved away from perception to conception, and to that extent he and the romantics are justified in rejecting Locke and in accepting the spontaneity of nature, the emancipation of impulses, and the cult of emotional intensity.

The original or the higher state of man was one regulate by nature, according to Rousseau. The ills of the modern man are the necessary consequences of man's departure from a 'natural' state. The cause of this departure is found in the arts and sciences. In this argument of the first Discourse, Rousseau was convinced that 'nature' is the ideal. In his Discourse on the Origin and Foundation of Inequality among Men Rousseau argues that man in the state of nature has limited ideas, that he had little need of others and that he did not care for anything beyond the bare necessities of life. At the same time Rousseau clearly declares that the 'state of nature' did not exist at any time. It was merely an 'idea of reason'. He prefers a state of man between the 'natural' and the 'social' conditions. In this state man can preserve the simplicity and the advantages of nature while securing the bare comforts and assurances of early society. This qualification was ignored by the Romantics who came to speak of the noble savage in glowing terms.

Men are both a means and an end. Nature plays on man a thousand blended notes as long as he retains a passive mind willing to receive impressions from the sounds and shapes of the external world. Since man is at the mercy of environmental influences, he is in the hands of nature, and accordingly during the romantic period we hear of the Aeolian harp. Coleridge has a poem on it besides many references and allusions to it. A certain exaltation is experienced in the lonely woods, in the gusts of winds, and in the hills. One a mountain top, says, Rousseau, man enjoys physical and spiritual elevation. The Prelude, we may remember, ends with the accent of *Mount Snowdown*. Some of the finest lyrics of Shelley owe their origin to his experiences in the Alps. Even Byron's Child Harold came under the sway of the hills. In this environment man's instincts and emotions hold a free sway.

Yet the romantics had a deep spiritual craving, though many started as deists. Only a few who recanted turned to orthodoxy and then lost the poetic spirit. As Rousseau says; "I

believe in God as fully as I believe in any other truth, because to believe or not to believe are the things in the world that are least under my control; because, when my reason is wavering, my faith cannot rest long in suspense; because, finally, a thousand motives of preference attract me to the side that is most consoling, and join the weight of hope to the equilibrium of reason". The reality of God is ultimately based on Institution, on an emotional yearning. It is a human need, governed by the temperament and nature of man.

With Rousseau we associate the doctrine concerning a return to nature. Eoen Byron said :

"I love not man the less, but nature more, while the Greek saw the oak tree as an oak and also saw a dryad in it, the follower of Rousseau becomes an oak tree." The Greek humanized nature and Rousseau naturalized man. According to Rousseau man must run away from the "false taste for grandeur which is not made for him" and which "poisons his pleasures".

The romantic symbol is related to the romantic myth and metaphor. In this metaphor we have a fresh and vivid image or impression faced with an analogy between the outer fact and the inner life of the artist. The symbol is largely dependent on the poet's consciousness, yearning and experiences.

Conclusion:

For the Romantic the most fundamental principle is imagination. Blake extols the world of imagination as the world of Eternity, as infinite and eternal. Imagination here becomes identical with God. Almost all the major romantics believed that imagination reveals reality hidden in the visible things. Rousseau associated his dream of an ideal society with the forms of outer nature. As he puts it : "I peopled nature with beings according to my heart..... I created for myself a golden age to suit my fancy".

References:

Emile, Livre 2

Nouvelle Heloise Pt. 5 letter 2

Rousseaus Seventh Promenade

Masson, La Religion de Jean Jacques Rousseau 2. 228

PSYCHOANALYTIC STUDY OF MAHESH DATTANI'S PLAY, TARA

Sheikh Farhan

Department of English,

Chandigarh University,

NH-95, Ludhiana – Chandigarh Rd. Punjab 140 413

*Corresponding author E-mail: sheikh.farhan4@gmail.com

Abstract:

Mahesh Dattani is one of the most important writers in India and also in the modern literary world. He mainly writes about the marginal sections of the society like minorities, children, LGBTQ community, women etc. Women occupy a centre stage in his dramatic universe and there will be no harm in calling him an avant-garde feminist. Gender and social issues usually dominate his works, and is read mostly through the subaltern and gender perspective. This paper will discuss one of Mahesh Dattani's most famous works, *Tara*, the researches that have been conducted upon it and the research gaps from which it is yet to be explored. The deep rooted patriarchy in the Indian social setup and the subsequent subjugation of the female sex continues to influence the gender bias against females and hinders India's way of becoming prosperous tolerant equal society. This paper will explore *Tara* from the psychoanalytic point of view, to bring out the underlying intentions of this play's character and subsequently the author's.

Keywords: Patriarchy, subjugation, stereotyping, feminism

Introduction:

Tara is the story of conjoined twins born with three legs. Things start getting complicated when the family decides to go ahead with the surgery and to give the third leg to the male child, despite the medical reports showing that it belonged to the girl child. The deep rooted patriarchy in the Indian social setup is exposed, which sees a female sex is always as inferior and subordinate to the male. The central theme of this play is gender discrimination, patriarchy and the women's place in the Indian society. It is also read through the feminist perspective. Dattani's most of the plays are read through the subaltern and gender

perspectives and also by the feminist perspective. A very little or no research has been done on Dattani's texts through the psychoanalytic perspective and this paper will discuss Dattani's Tara through it.

Psychoanalysis:

Psychoanalysis is the system of structure of theories studying the relation between the conscious and the unconscious psychological processes, a concept given by Sigmund Freud. It is a critical endeavour which seeks the evidence of unresolved emotions, psychological conflicts, guilt ambivalence and so forth, within the author's work. Our conscious comes into being when we repress our desires or unhappy psychological events, but repression doesn't eliminate these, rather gives them the force by making them the organizers of the current events, and we get "played out" according to them. The reason why we don't recognise our fears is that we are afraid of what will come up if we examine too closely, and when our defences' break down, we experience anxiety. Anxiety is important because it can reveal our core issues. If the anxiety doesn't go away, it will manifest in a way one can't handle and will bring into spotlight, the wounds and fears or unresolved conflicts that were not dealt with and will demand action. Psychoanalysis can be used to examine people in literature, since every character has some noticeable personality traits and by getting to know the inner state of mind of characters, we may get to know the intention with which the author portrayed them.

Psychoanalytic reading of the characters of *Tara*:

Chandan:

Chandan is one of the central characters of this play. He is the brother of Tara. They were conjoined twins and shared a strong bond, even after being separated. He was so perturbed with his sister's passing away that he decided to leave Bombay for London and even changed his name to Dan, to escape the identity which he had been living, after coming to know what had happened during the operation time.

He does everything to get away with his trauma, and at one instance he even says that he has forgotten if he even had a sister. But this suppression of feelings didn't last long. This agitation within him makes him write about it. It kind of works like a "Talking Therapy" that Freud talked about, which somehow made him feel better.

Chandan was raised in a typical patriarchal household. Though he always tried to distance himself from the notions of patriarchy, and tried to be of liberal and progressive mindset, it somehow caught him and left its strains within him. There are many instances where his patriarchal side manifests. There is a scene where Tara beats Chandan in a card game. Unable to digest this defeat from a girl, he declares her win as some kind of trick. Though he may have said it in a jest, but it can also be a "Freudian slip". When Patel asks him to join the office, he says that Tara should also join as she is great at cheating, which will make her a good business woman. His not attributing it to her business acumen, but to her shrewdness, is the manifestation of his patriarchal side. Though he may be joking at both these instances, but according to Freud, he says that the repressed side often manifests in the involuntary actions, expressions, jokes etc., which we call a "Freudian Slip".

Bharti:

Bharti is one of the most important characters in the play she is the mother of Tara and is all for her Bharti makes her feel that she's the only one concerned about Tara in their house she even decides to her to donate her own kidney to Tara despite having a donor. Actually she tries to lessen her guilt by doing all this it was Bharati who along with her father had decided to give that 3rd leg Chandan despite being worn by the doctors that it belong to the female child the claims of being liberal and progressive falls flat in her case do being rich and educate she had accepted the supremacy of the male kind though she is quick to realise her mistake but the damage was already done in the whole play she's fighting battles within herself and with the society for her daughter the mistake committed brings her more closer to her daughter to the point when Tara health deteriorates she has a mental breakdown and is put into an asylum where she later dies of the grief Freud talked about repression of trauma and said that until it isn't acknowledged it will play us out and will manifest sometime in the form of a strong trauma which will then have a serious consequence on our mental health, and the same happiness with Bharti.

Tara:

The play Tara talks about gender discrimination and the fate of the girl child particularly. It brings out the male chauvinism and the women playing fiddle to men. It is a connect on the predicament of the women in the past, reflects the status of women in present and dramatizes the complexities of Indian social setup. Through this plays, Dattani talks of the concern and perception of the new women and shows how the women are not satisfied with the status of a

homemaker best order upon them by the patriarchal society. Tara represents such modern thinking. Tara is the victim of social prejudice against women. At the very onset of the play she is robbed of her right, the leg which biologically belongs to her, is given to Chandan. She has high aspirations, which she cannot accomplish because of her handicapped state and more because of the patriarchal mentality of her family. Despite hardships she shows all the traits of a new woman and is full of life and spark. She is very intelligent and outwits Chandan at many a times. But still her father doesn't think of her being capable of handling the business and asks Chandan instead to join the office. She is mentally a strong girl and is always fighting for her rights. She stands up to the bullying of Rupa and company, and is not ashamed of a deformity. Chandan has this inferiority complex because of her deformity and considers himself as a horrible monster. It is Tara who encourages him to meet new people and fight this complex. Even when Chandan is asked to join the new college, he is afraid of meeting new people and asks Tara to join him.

"The men within the house were choosing whether or not they were going hunting while the ladies take care of The Cave"

This dialogue of her's shows the defiance in Tara who openly criticises the men in the house about decision making and highlights the plight of the women who were presumed to be suitable for domestic domain only. The play as an entire does depict the relegation of the relevance of lady and her upper edge when she does assert herself during a male dominated society. Tara didn't die because of her illness but she was murdered by the patriarchal social setup which controls the mind actions of Indian people. Dattani sees Tara as a play about gender self about coming to terms with the feminine side of oneself in the world which favours always and is judged by the male standards. That's why he even named the play after her to give her character a sense of empowerment.

That's why the psychoanalytic reading is necessary so as to get into the inner thoughts of a character and the writer who wrote them and with which intention.

Psycho analysis can be used to examine people in literature since every story character has some noticeable personality traits and by getting to know the inner state of mind of characters we may get to know the intention which the author portrayed them.

References:

[Achariya, Nitin B. Mahesh Dattani's Tara - A feminist study. AGMR, Vol. 1, Issue 3, August 2012, ISSN 2278-4853](#)

Das, Bijay Kumar. *Forms and Meaning in Mahesh Dattani's Plays*. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd., 2008. Print.

<http://www.englishjournals.com/archives/2017/vol3/issue1/3-1-11>

<https://rrjournals.com/past-issue/predicament-of-underestimated-women-in-mahesh-dattanis-tara/>

<https://www.iiste.org/Journals/index.php/JLLL/article/view/26768>

https://www.researchgate.net/publication/269114386_gender_based_injustice_in_mahesh_dattani's_tara.

Nayar, Pramod K. *Contemporary Literary and Cultural theory*. Noida UP : Dorling Kindersley (India) Pvt. Limited (2020). Print.

ASCENDANCIES OF ENVIRONMENT ON E-COMMERCE

Tabassum Patel¹ and Jenuluddin Sheikh Jilani*²

¹Department of Commerce, Govt. Vikram College, Khachrod, Dist- Ujjain (M.P.)

²Department of Commerce, Govt. P.G. College, Khargone (M.P.)

*Corresponding author E-mail: zenuljilani786@gmail.com

Abstract:

The widespread enlargement of web has set a break for the event of a brand new approach of conducting Business known as E-Commerce. E-Commerce is that the paperless exchange of business info and refers to web looking, on-line stock and bond transactions, the downloading and commercialism of “soft merchandise” and business-to-business transactions. E-commerce has been developed by the high integration of transportation infrastructures, info and communication technology. The rapid climb of the ecommerce is that the basis of various, positive moreover as negative ascendancy on surroundings. This paper explores the literature study on environmental ascendancies of E-commerce and focuses on spreading awareness concerning these potential ascendancies among individuals.

Keywords: E-commerce; Environmental ascendancy, Internet, Intranet, warming.

Introduction:

Due to large and quick development of e-commerce, firms and businesses are paying such a lot attention to the assembly of low value merchandise. Also, they're specializing in developing economical strategies and practices that will increase productivity in minimum efforts and value. They're not aware and therefore not involved concerning its adverse environmental implications. The net has currently entered nearly each corner of the planet. What is more E-commerce will well coordinate, collaborate and manage the business activities however it should have some negative effects like pollution, harmful radiation etc. E-commerce is that the foundation of the economy development in many developing and developed nations.

Literature Review:

The use of e-commerce as another channel to obtain the material by producing firms will scale back inventory needs. E-commerce will replace inventory with info to hurry up processes so smaller buffer inventories are required (Siikavirta *et al.*, 2003). Changes within the offer relations between firms have positive effects on the surroundings. it should scale back the space of the material or elements that are transported and will play a job in re-engineering the sourcing method, which may abate production (Buzzell and Ortmeyer, 1995). E-commerce develops the long run demand before by taking on-line orders which ends during a scenario within which pull-controlled producing is that the best suited possibility for production firms, means production follows the fluctuation of demand a lot of accurately. If production matches demand a lot of accurately, production is ablated (Prouty, 2000). Reijnders and Hoogeveen addressed the energy implications of e-commerce at the micro-level by quantifying the transport connected energy savings within the case of a Dutch on-line pc reseller and by assessing the additional energy expenditure related to exaggerated shopping for power of on-line patrons (Reijnders and Hoogeveen, 2001). Walker (1999) found that makers invest massive amounts of cash within the style of packaging which ends into solid waste and also the environmental prices of packaging are huge. Matthews, Williams, Tagami and Hendrickson (2002) highlighted the negative ascendancy of e-commerce on surroundings whereas comparison on-line and offline retail channel for books in Japan. They found that e-retailing contains a slightly larger carbon footprint than ancient marketing thanks to the necessity for extra packing. Another vital factor were found mode of transport for shipping, distances lined, population density, packaging and range of things per order have ascendancy on the energy and value potency of the systems. Macauley (2003) found the negative health of e-commerce, generated from the growing stock of obsolete electronic equipment significantly pc monitors. Environmental issues during this matter were related to disposal of the lead embodied in electron beam tubes utilized in most monitors.

Berkhout and Hertin (2004) known 3 main varieties of effects: direct ascendancies of the assembly and use of data and communication technologies on the surroundings like resource use and pollution associated with the assembly of infrastructure and devices, electricity consumption of hardware, electronic waste disposal. Indirect ascendancies associated with the impact of data and communication technologies on production processes, merchandise and distribution systems as de-materialization, substitution of data product for material product,

and substitution of communication at a distance for travel. Structural or behavioral ascendancies, in the main through the stimulation of structural amendment and growth within the economy by info and communication technologies and thru ascendancies on life designs and worth systems.

The overwhelming property development and major technological innovations haven't solely brought elementary amendment to the financial set-up however additionally in depth environmental ascendancies, for higher or worse. The environmental implications, in most cases are a mirrored image of human economic activities as mediate by technology. once decades of development, the net brings a brand new era, within which worldwide participants has been increasing.

A. Abstract Model for Environmental Implications of E-commerce:

E-commerce has one broader and one narrower definition. The broader definition says that e-commerce is that the activity that takes place among suppliers, customers and corporations. The narrower definition of e-commerce issues the Extranet and computer network behavior.

The abstract model of environmental implications defines e-commerce because the correlative activities among firms and their suppliers. It consists of 2 layers: company layer and its effects layer. Company layer has computer network read and extranet read, and effects layer consists of primary effects, secondary effects and tertiary effects.

Primary effects are in the main caused by varied infrastructures as communication infrastructures, pc infrastructures and web infrastructures. Secondary effects return from distributed applications as shown in deposition, inventories, transportation, and packaging then on. Tertiary effects visit the adjustment of the consumption pattern, new habits then on.

1) Primary Effects: Net may be a terribly great tool in reducing the building energy intensity. It additionally encourages sharing of infrastructure like equipment, networks etc. firms providing on-line pic centers, on-line consolatory agencies, on-line asking systems don't would like physical locations. Therefore, net will stop the discharge of huge quantity greenhouse gases within the world.

2) Secondary Effects: Internal departments of the standard firms, once apply advanced info technologies then it becomes extremely economical with tight collaboration, well

communication and quick response. Firms grow in no time by moving several of its operations to the web. Several organizations area unit currently mistreatment the web to boost communication between companies; and its departments. It permits the corporate to higher utilize its existing producing capability for big investments while not creating any quite extra investments. In e-commerce, firms might expertise larger numbers of orders with smaller size than intimate with within the standard getting system, and this suggests a brand new perspective on the packaging issue: sturdy and reusable packaging sources area unit required.

3) **Tertiary Effects:** Individuals won't to visit, search, read, write and access the fabric on-line in intra-company systems or inter-company systems. This modification within the habit of the people avoids the employment of papers and therefore end in massive add of saved paper consumption. E-commerce supports to less paper resource use or paper less society once usually mistreatment electronic communication for putting orders, causation bills, paying bills so on. It results in a "paperless office" or "paper less society" story. Client getting behavior is modified thanks to ecommerce and that they area unit currently moving for on-line looking and marketing. Therefore, the rates of provision are increased, whereas there are a unit some services and commodities that may be stirred directly on-line.

B. Positive condition of e-Commerce on Environment:

Transportation is accountable for an outsized proportion of dioxide emissions. It's obvious that reducing the quantity of auto journeys is a way of reducing the extent carbon emissions. E-commerce applications area unit suggests that of conducting business while not truly travelling. Business might more cut back their carbon foot print, by permitting their staff add virtual workplace, looking on-line and dealing from home that reduces the quantity of commuters on the road. The quantity of commuters might more reduce if additional business transactions may be conducted on-line. Moving towards the paperless society would be advantageous for deforestation that contributes to warming. There are units many ways within which digital transfer of data through ecommerce may be helpful. E-commerce will doubtless cut back waste and therefore the would like for inventory, warehouse area, overhead of business. For instance, it's not needed to own the workplace area on rent or to transfer bills via the standard costlier suggests that mistreatment papers. More for the advantage of the surroundings reclaimable packaging of products should be used.

E-commerce has additionally been purported to stop waste by immensely increasing the potency of the marketplace for secondary materials through on-line auctioning on a worldwide scale.

C. Negative condition of e-Commerce on Environment:

The imagination of the “negative environmental ascendancy” of e-commerce is extremely tough. It doesn't unleash any pollutants and additionally not uses a lot of energy or natural resources. The negative environmental condition of Ecommerce doesn't seem to be solely gift however additionally this condition area unit important. the character and magnitude of those negative condition area unit specified the ways that to resolve them area unit by no suggests that evident or acquainted to USA.

Effects of E-Commerce on World Warming:

‘Global Warming’ may be a phrase that refers to the result of human activities on the climate. The burning of fossil fuels (coal, oil and gas) and large-scale deforestation cause emissions of huge amounts of greenhouse gases, of that dioxide emission has most important condition on warming. Political leaders had gathered in Kyoto, Japan, in Gregorian calendar month 1997 to contemplate a world pact proscribing human production of “greenhouse gases,” primarily dioxide. They feared that CO would end in “human-caused world warming”—hypothetic severe will increase in Earth's temperatures, with calamitous environmental consequences.

Epilogue:

The positive condition of ecommerce area unit that it's energy saving and time saving however these aspects area unit associated with negative condition additionally, like pollution, wastage of fabric, resources and energy. thus it's terribly tough to state that the environmental implications area unit positive or negative and it's rough to obviously outline whether or not the positive effects have the weigh over the negative ones, or the reverse is true. Since, its 2 aspects thus individuals got to realize the way to balance these 2 aspects. It's whole keen about the those who area unit the users of the web that however they use it. If it's used properly then it'll be within the advantage of the society otherwise it's going to be the explanation of spoiling

the surroundings for forthcoming generations. The necessary issue is that surroundings ought not to bear at the value of the economy.

In the future, as shoppers become additional attentive of the negative environmental condition of e-commerce, they will insist to pick e-commerce with solely those organizations that follow the foundations associated enforce a moral perspective for reducing its negative condition as carbon emissions.

Reference

- Fichter, K. (2001): Environmental effects of e-business and Internet economy, Working Paper for the German Federal Environment Ministry (BMU), Border step Institute for Innovation and Sustainability, Berlin.
- Daniel Z. Sui, David W. Rejeski, Environmental Impact of the Emerging Digital Economy: The E-for-Environment Ecommerce? Springer-Verlag New York Inc Environmental Management Vol. 29, No. 2, pp. 155–163, 2002
- Prouty, K. (2000): Flow manufacturing: An answer to e-business. *Material Handling Management*, 55(5), 67-70.
- Rayport, J. and Sviokla, J. (1995), Exploiting the virtual value chain, *Harvard Business Review*, Nov–Dec, 75-85.
- Romm, J., Rosenfeld, A. and Herrmann, S. (1999): The Internet Economy and Global Warming A Scenario of the Ascendency of E-commerce on Energy and the Environment. *Wall Street Journal*, (December), 1-79.
- Siikavirta, H., Punakivi, M., Karkkainen, M. and Linnanen, L. (2003): Effects of E-Commerce on Greenhouse Gas Emissions: A Case Study of Grocery Home Delivery in Finland. *Journal of Industrial Ecology*, 6(2), 83-97.
- Stein, T. and Sweat, J. (1998): Killer supply chains, *Information week*, 708, 36-46.
- Tuerk, V. (2001): Assessing the Resource Intensity of the Internet Structure. Master's Thesis, International Institute of Industrial Environmental Economics, Lund University, Sweden.
- Walker, B. (1999): Which Way to Bill Your Customers: By Mail or Electronic Delivery or Both, *Direct Marketing*, 61(10), 44–47.

ROLE OF ADVERTISING AND SALES PROMOTION STRATEGIES ON SALES FOR ELECTRONIC COMPANIES IN PUNJAB

Parinita Malhotra*¹ and Harpreet Singh²

¹Chandigarh Business School of Administration, Landran (Mohali)

²AS Group of Institutions, Khanna, Punjab

*Corresponding author E-mail: parinita0510@gmail.com

Abstract:

The word "Strategy" comes from Greek word, Strategies which means a "general". At that time, strategy, literally meant, the art and science of directing military Focus. The term strategy is used in business to describe how an organisation is going to achieve its objective and mission. Most of the business organisations have several options for accomplishing their goal marketing strategy is also one of them. Strategy also includes the determination and evaluation of alternative paths to achieve the objectives. Focus of the present work is to discover or examine how marketing strategies enable producing business firms dealing in Electronic goods in Punjab can achieve their targets or objectives and what are the needs ,wants, interest , perceptions and behaviours of customers threats. It further interest to know how customer purchase, Televisions, Refrigerators, Room air conditioners, ceiling and Table fans, washing machines, geasures, Electronic goods used in kitchens etc. These electronic goods reflect the economic and behaviour pattern of the consumers. Researcher is of the view that these electronic goods are very much relevant to the consumers of Punjab and they show keen interest to buy them. Prime objective of the study is to measure the impact of marketing strategies on the buying pattern/behaviour of consumers of Punjab of these electronic goods. Marketing begins much before the production of goods and services and continues even after the sale.

All Business establishments including small or big retailers use promotional strategies in one form or the other depending on their resources. Promotional Strategy is known to facilitate sales rather than accomplish the complete selling function. Advertising is one of the tool of promotion used in company's marketing programme. There are some of elements in advertising

is persuasive in nature. Every person, irrespective of age, means or class considerations, exposes to advertising in one from the other. Advertising specific role is pre-selling to present and potential customers. Together with the other element of promotion mix such as personal selling and sales promotion activities, the point of purchase display, coupons, premier offers, demonstration and trade shows advertising ensure that these important functions lead to a successful marketing programme of selling mass produced, mass market of consumer goods.

Need of study:

The basic purpose of this study is to find out up to which level advertising as promotional strategies help to influence decision of consumer. The study will also try to find out whether advertising influence in case of durable products. The need of study is also to find which advertising tool influences the most on basis of survey during study.

Objectives of the study:

- To study advertising strategies being implemented by electronic goods organizations under study.
- To study the consumer perceptions regarding durable products of electronic companies under study.

Review of the literature:

- When the research problem is formulated the next step is to do an extensive literature survey connected with the problem and topic of the research.
- For this purpose, the following references have been consulted-
- Pheng low (1995) in defining promotion mix states, promotion involves many ways of providing information and persuasion and reminding consumers of marketing mix of products, goods or services.
- This means it is a reminder to customer in various ways for purchasing the product. It is the way to pursue the customer to purchase the product, making him feel as if this product is the requirement of customer.
- Promotion mix tools most applied in this industry include: Sales promotion, advertising, personal selling and direct marketing.

Sales promotion:

- Brierley studied the concept of advertising by elaborating why companies and organizations advertise, how markets are studied and researched in order to fathom the way to advertise and which media will be suitable.

- Ferbey, (1998) has analyzed the concept of advertising with the step by step procedure through planning and implementing a successful advertising campaign. The whole study, in a way, was aimed at those who will require an insight into day to day practice of proceeding advertisements and planning them successfully.
- According to Ben Amor's researches (2009), during the last ten years, significance of **free sample** as tools of promotion in the field of various products has been on the rise.
- The word '**advertising**' sounds simple but understanding the same conceptually does need a wide perspective. Because we come across the term very often in our daily life, therefore the view point becomes limited.
- In her book, Narula (2011) has presented the evolutionary scenario of communication concepts and strategies, concerns and challenges, and the changes in modalities of communications.

Personal selling:

Personal selling is the executive wing of organizations to attract customers and increase sale of products and services. All efforts in organizations' different departments result in the performance of Personal selling

Research methodology:

- The hypothesis developed will be tested with the help of field survey which will be conducted through structural questionnaire using household subject. Three variables sex, age and income will be used in this research. Random sampling technique will be used.
- Study is 'Descriptive' because it measures the effect of promotion mix on a group of consumers on different age, sex, income etc.
- Sample size taken for study will be 50 managers.

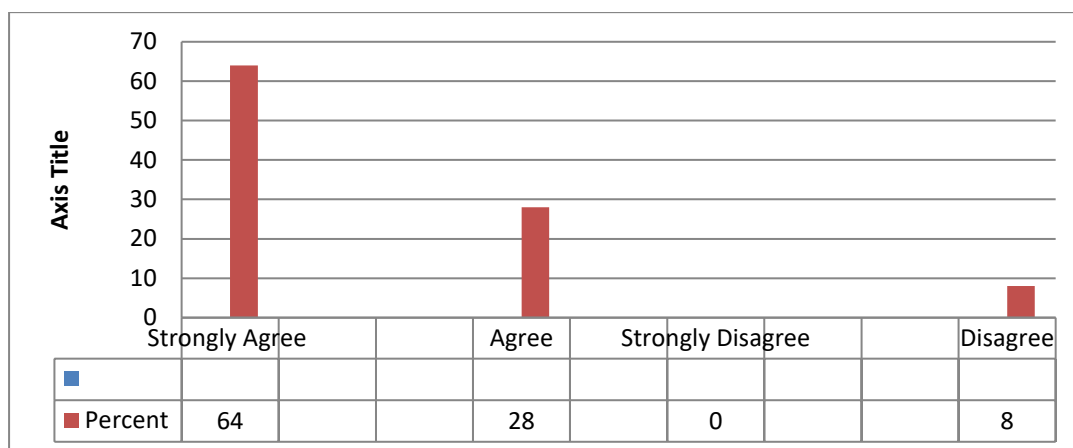
Findings and Recommendations

All electronic goods companies in Punjab apply sales promotion drives

Table 1: Sales promotion drives for electronic goods companies in Punjab

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	32	64
Agree	14	28
Strongly Disagree	0	0
Disagree	4	8

As shown in Table 1 that 32 respondents were found strongly agrees with that all the electronic goods companies in Punjab apply sales promotion drives and 14 respondents were agreed. None of the respondents was found strongly disagree with it. Up to 4 respondents were found disagree with that all the electronic goods companies in Punjab apply sales promotion drives.

Figure 1: Analysis of responses on sales promotion drivers

As shown in fig. 1 that 64 percent of respondents were found strongly agrees with that all the electronic goods companies in Punjab apply sales promotion drives and 28 percent of respondents were agreed. None of the respondents was found strongly disagree with it. Up to 8 percent of respondents were found disagree with that all the electronic goods companies in Punjab apply sales promotion drives.

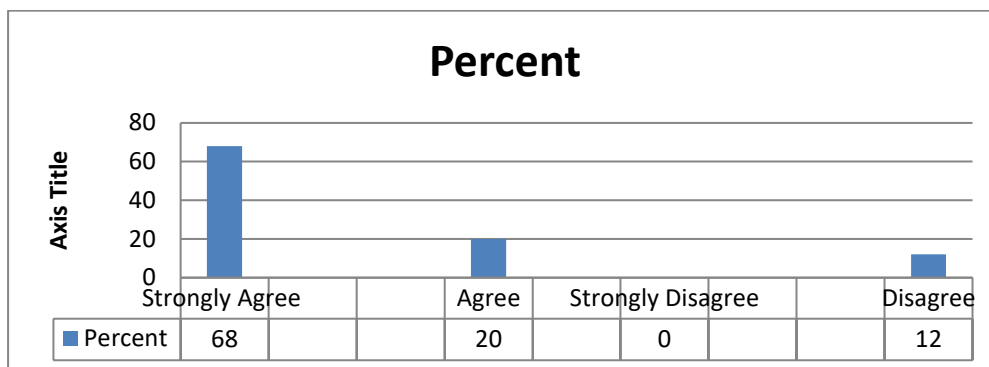
As a manager of the electronic Company, First choice for sale promotion of your company is to give discounts to the customer

Table 2: First choice for sale promotion of electrical goods

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	34	68
Agree	10	20
Strongly Disagree	0	0
Disagree	6	12

As shown in Table 2 up to 34 respondents were found strongly agree with that first choice for sale promotion of electrical goods company is to give discounts to the customer and 10 respondents were agreed. None of the respondents was found strongly disagree with it. Up to 6 respondents were found disagree with it.

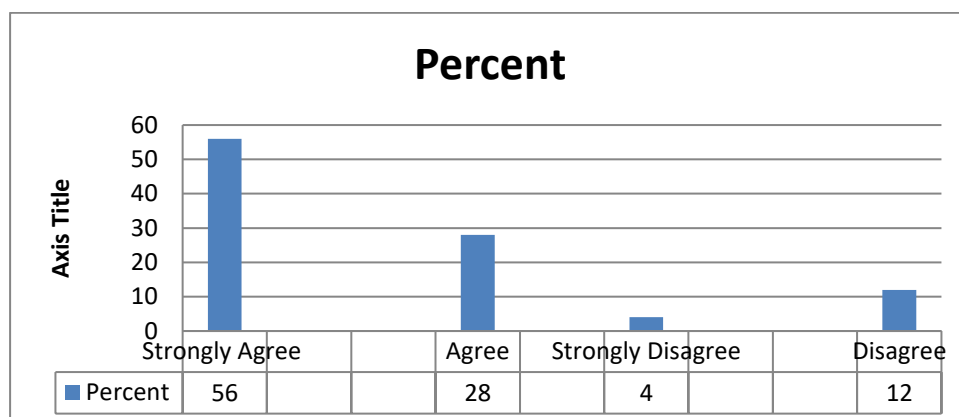
Figure 2: First choice for sale promotion of electrical goods

As shown in fig. 2 up to 68 percent of respondents were found strongly agree with that first choice for sale promotion of electrical goods company is to give discounts to the customer and 20 percent of respondents were agreed. None of the respondents was found strongly disagree with it. Up to 12 percent of respondents were found disagree with it.

Table 3: Demonstration is major tool for sale promotion

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	28	56
Agree	14	28
Strongly Disagree	2	4
Disagree	6	12

As shown in Table 3, up to 28 respondents were found strongly agree with that demonstration is major tool for sale promotion and 14 respondents were agreed. Two respondents were found strongly disagree with it. Up to 6 respondents were found disagree with it.

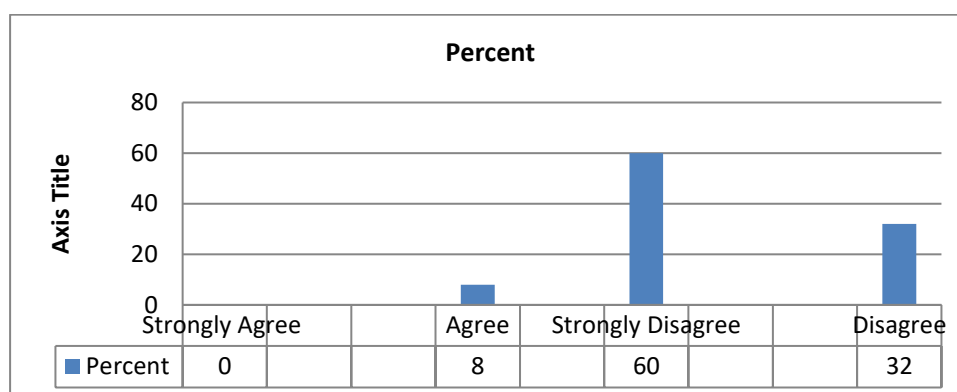
Figure 3: Demonstration is major tool for sale promotion

As shown fig. 3, up to 56 percent of respondents were found strongly agree with that demonstration is major tool for sale promotion and 28 percent of respondents were found agree. Four percent of respondents were found strongly disagree with it. Up to 12 percent of respondents were found disagree with it.

Table 4: Telephonic conversation is an effective tool for sale promotion

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	0	0
Agree	4	8
Strongly Disagree	30	60
Disagree	16	32

As shown in Table 4, none of the respondent was found strongly agree with that telephonic conversation is an effective tool for sale promotion and 4 respondents were agreed. Up to 30 respondents were found strongly disagree with it. Up to 16 respondents were found disagree with it.

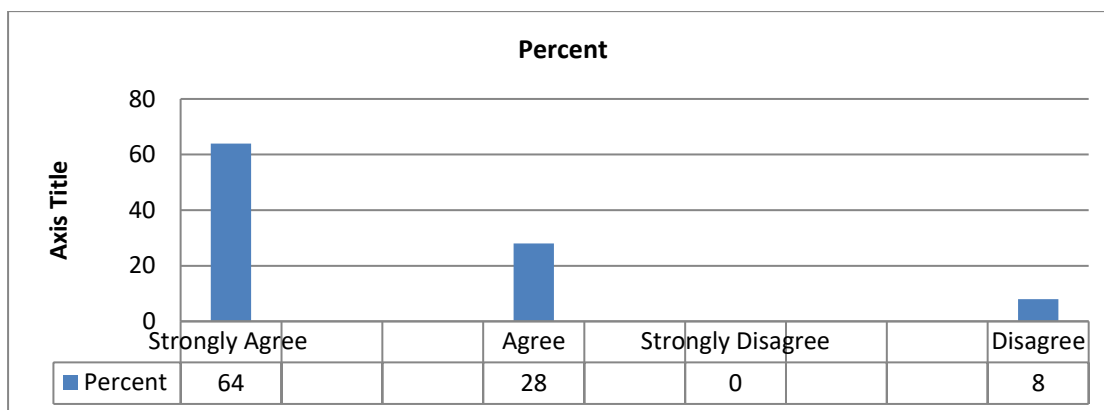
Figure 4: Telephonic conversation is an effective tool for sale promotion

As shown in graph-4, none of the respondent was found strongly agree with that telephonic conversation is an effective tool for sale promotion and 8 percent of respondents were agreed. Up to 60 percent of respondents were found strongly disagree with it. Up to 32 percent of respondents were found disagree with it.

Table 5: Radio and Television are important source for sale promotion

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	32	64
Agree	14	28
Strongly Disagree	0	0
Disagree	4	8

As shown in Table 5, up to 32 respondent were found strongly agree with that radio or television are important source for sale promotion and 14 respondents were agreed. Up to 4 respondents were found disagree with it. None of the respondent was found strongly disagree with it.

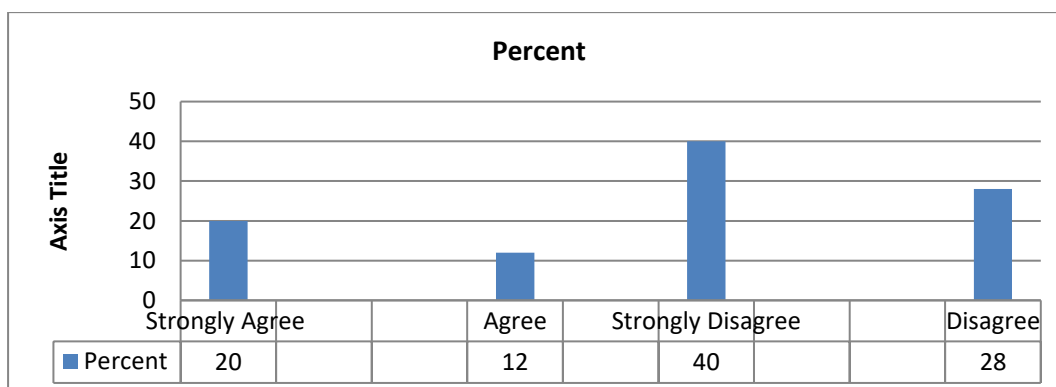

Figure 5: Radio and Television are important source for sale promotion

As shown in graph-5, up to 64 percent of respondent were found strongly agree with that radio or television are important source for sale promotion and 28 percent of respondents were agreed. Up to 8 percent of respondents were found disagree with it. None of the respondent was found strongly disagree with it.

Table 6: Newspaper is very effective tool for sale promotion

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	10	20
Agree	6	12
Strongly Disagree	20	40
Disagree	14	28

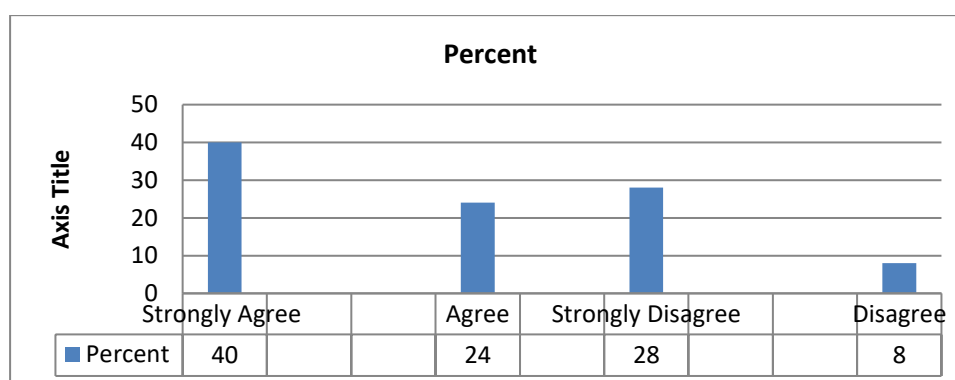
Figure 6: Newspaper is very effective tool for sale promotion

As shown in Table 6, up to 10 respondents were found strongly agree with that newspaper is very effective tool for sale promotion and 6 respondents were agreed. Up to 20 respondents were found strongly disagree with it and 14 respondents were found disagree with it. As shown in fig. 6, up to 20 percent of respondents were found strongly agree with that newspaper is very effective tool for sale promotion and 12 percent of respondents were agreed. Up to 40 percent of respondents were found strongly disagree with it and 28 percent of respondents were found disagree with it.

Table 7: Websites are playing important role in sale promotion in your company

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	20	40
Agree	12	24
Strongly Disagree	14	28
Disagree	4	8

As shown in Table 7, up to 20 respondents were found strongly agree with that websites are playing important role in sale promotion in electrical goods companies and 12 respondents were found agree with it. Up to 14 respondents were found strongly disagree and 4 respondents disagreed that websites are playing important role in sale promotion.

Figure 7: Websites are playing important role in sale promotion in your company

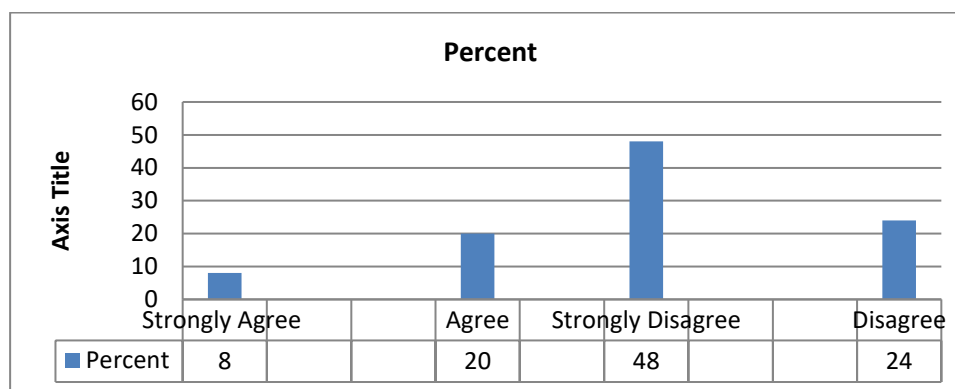
As shown in fig. 7, up to 40 percent of respondents were found strongly agree with that websites are playing important role in sale promotion in electrical goods companies and 24 percent of respondents were found agree with it. Up to 28 percent of respondents were found

strongly disagree and 8 percent of respondents were found disagree with that websites are playing important role in sale promotion.

Table 8: Manager can increase sales by sales promotion through presentation among large number of people at different venues with your team

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	4	8
Agree	10	20
Strongly Disagree	24	48
Disagree	12	24

As shown in Table 8, up to 4 respondent were found strongly agree with that sales promotion through presentation among large number of people at different venues with team is effective and 10 respondents were found agree on it. Up to 24 respondents were found strongly disagree with that sales promotion through presentation among large number of people at different venues with team is effective and 12 respondents were found disagree on it.

Figure 8: Manager can increase sales by sales promotion through presentation among large number of people at different venues with your team

As shown in Table 9, up to 36 respondent were found strongly agree with that Sales promotion is a media or non media marketing communication to stimulate demand for electronic goods and 14 respondents were found agree on it. None of the respondent was found strong disagree or disagree.

Table 9: Sales promotion is a media or non media marketing communication to stimulate demand for electronic goods

Variable	Frequency	Percent
Strongly Agree	36	72
Agree	14	28
Strongly Disagree	0	0
Disagree	0	0

References:

- Aaker, D and Joachimsthaler, E (2000): Brand leadership, The Free Press
- Dr.Sunayna Khurana impact of advertisements on generation z in the context of social media
- Assael, H. (1992): Consumer Behaviour and Marketing Action, 4th Edition, USA: PWS-Kent
- Hoyer, W.D. and MacInnis, D.J. (2001): Consumer Behaviour, 2nd Edition, USA: Houghton Mifflin Company
- Baker, M. (2000): Marketing Management and Strategy, 3rd edition, Macmillan Business.
- Blythe, J. (2001): Essentials of Marketing, 2nd edition, Prentice Hall
- Booms, B.H. and Bitner, M.J. (1981): Marketing strategies and organisation structures for service firms, in Marketing of Services, J. Donnelly and W.R. George (eds): American Marketing Association
- Brassington, F and Pettitt, S, (2000): Principles of Marketing, Second Edition, Prentice Hall, Harlow
- Brooks, I and Weatherston, J. (1997): The Business Environment. Challenges and Changes, Prentice Hall.
- Chisnall, P.M. (1997): Marketing Research, Fifth Edition, London: McGraw-Hill
- CN Sonatakki(2008): Marketing Management in Indian Background.
- Davies, M. (1998): Understanding Marketing, 1st edition. Prentice Hall
- Ellwood, I. (2002): The Essential Brand book, Kogan Page Limited
- Fill, C (2002): Marketing Communications, Contexts, strategies and applications, Prentice Hall
- Gabriel, Y & Lang, T, (1995): The Unmanageable Consumer, Sage, London
- Hoffman ,D & Novak, T, (1996): 'Marketing in Hypermedia Computer-mediated Environments: Conceptual Foundations', Journal of Marketing, Vol 60(July): pp50-68
- Kapferer, J. (1997): Strategic Brand Management, Kogan Page
- Keller, K (1998): Strategic Brand Management, Building, measuring and managing brand equity, Kogan Page, London

- Kotler, P, Armstrong, G, Saunders, J and Wong, V, (2001): Principles of Marketing: Third European Edition, Prentice Hall, Harlow
- Kotler, P. and Armstrong, G. (1997): Marketing An Introduction. Fourth Edition. New Jersey. Prentice Hall International
- Kotler, P., Armstrong, G., Saunders, J. and Wong, V. (1999): Principles of Marketing, 2nd Edition, New Jersey: Prentice Hall
- Lauterborn, R.(1990): New marketing litany:4Ps passe; 4Cs take over, Advertising Age, Oct. 1:26
- Linneman, R.E. and Stanton, J.L. (1991): Making Niche Marketing Work, New York: McGraw Hill
- Loudon, D.L. and Della Bitta, A.J. (1993): Consumer Behaviour, 4th Edition, USA: McGraw Hill
- Lovelock (2001): Services Marketing, people, technology, strategy, Prentice Hall.
- Lovelock, C (1994): Product plus: How product + service = competitive advantage, McGraww Hill
- Lury, G.(1998): Brand Watching; lifting the lid on the phenomena of branding, Blackhall.
- McCarthy, J. (1975): Basic Marketing: a managerial approach, Homewood, IL
- McDonald, M. (2001): Marketing Plans. How to prepare them, how to use the. 4th edition, Butterworth Heinenamm
- McMartin, J. (1995): Personality Psychology: A student Centered Approach, UK: Sage Publications
- Mishra M.N. Sales promotions and advertising management : Himalaya Publishing House, Mumbai
- Moschis, G.P. (1990): Consumer Socialisation, USA: Lexington Books Heath
- Peter, J.P. and Olson, J.J. (1996): Consumer Behaviour and Marketing Strategy, USA: Irwin
- Proctor, T. (2000): Essentials of Marketing research, UK: Financial Times-Prentice Hall
- Rajan Saxena (2008): Marketing Management, Printice Hall
- Randall, G. (2001): Principles of Marketing, 2nd edition, Thomson Learning.
- Satish K.Batra (2002): Advertising and Sales Promotion.
- Tyagi CL, Kumar Arun (2004): – Advertising management. Atlantic Publishers.
- Van Auken, B. (2002): The Brand Management Checklist, Kogan Page
- Weilbacher, W. (1993): Brand Marketing: Building winning brand strategies that deliver value and customer satisfaction, NTC business books, chapter1 and 2
- Ziethmal, & Bitner, (2003): Services Marketing: integrating customer focus across the firm, McGraw Hill, chapters 1,3 and 6

COLLABORATIVE ROBOTS AND ANALOG HUMANS – ISSUES AND CHALLENGES IN CREATING HUMAN CENTRIC WORKPLACES FOR INDUSTRY 5.0

Nisha U¹ and Kamatchi Preethi V²

¹Department of Commerce (Marketing Management),

M. O. P. Vaishnav College for Women, India

²Department of Commerce,

School of Social Science and Languages,

Vellore Institute of Technology, India

*Corresponding author E-mail: udayshanakar.nisha@gmail.com, vasupriti12@gmail.com

---

Abstract:

Human-to-human interaction is a key part of nearly every workplace. However, as we start creating technology to aid us, we ultimately end up depending on it. It becomes extremely difficult to determine how and when employees can most effectively connect, and where technology takes precedence. Today, one of the most important aspects of workplace culture is finding a happy medium between convenient technology and personal support. Software platform vendors have embraced multiple levels of automation, which enables them to provide services that utilize emerging technologies like AI (Artificial Intelligence), robotics and other digital disruptions. This paper employs exploratory research to understand how the challenges of digital transformations are affecting the workplace and what we can look forward for in the era of Industry 5.0. The paper concludes that digital transformations and human minds will reconcile to take this generation forward to Industry 5.0

Index terms: Artificial Intelligence (AI), Collaborative Robots, Digital Transformation, Human centric workplace, Industry 4.0, Industry 5.0. and Robotics Process Automation (RPA).

Introduction and Background:

Currently in the 4th Industrial Revolution, industries across the globe are witnessing the most disruptive socio-economic transformation that humanity has ever faced of yet. It engages all the ongoing technology enabled changes that are stirring industries and countries around the world. Some instances can be of self-driving cars, Internet of Things (IoT), AI-enabled

computer chips, mobile internet technologies and several more innovations that marks this massive shift to the new era (Bhattacharjee, 2019). Industry 4.0 is at its growth stage in technology advancement, and the main achievements can be expected by the year 2025. Few industries now are experiencing the new paradigm of Industry 5.0 in its work process. Industry 5.0 involves the penetration of Artificial Intelligence in man's common life, their "cooperation" with the aim of enhancing the man capacity and the return of the man at the "Centre of the Universe" (Lorenz *et al.*, 2015). Industry 5.0 will see the workplace become more geographically distant and more technologically connected, the incorporation of Artificial Intelligence and robotics will continue to deepen, prompting the need for both leaders of corporations and their teams to work together to establish appropriate implementation while finding a balance between humanity and Artificial Intelligence.

Employers will face a huge challenge: to recruit, develop and motivate employees of all ages and backgrounds amidst this breakneck change. This new age digital disruption will see five generations of employees working together at once, from aging Traditionalists and Baby Boomers to "Generation 2020" (i.e.,) people born after 1997. By 2025, offices will be mobile to serve employees and team members stationed around the globe. The best employees will demand innovative, imaginative contracts. Employers who are unable or unwilling to supply such new paradigm agreements will come up short – and suffer accordingly – as they try to recruit top talent (Meister and Willyerd, 2010). A survey conducted by Ernst & Young (EY) revealed that it was the lack of skills that was the biggest challenge when employing Robotic Process Automation (RPA) and Artificial Intelligence (AI) programs. It is likely that artificial intelligence will soon replace jobs that involve repetition or basic problem-solving tasks, and even go beyond current human capability. The challenge lies to create human centric workplaces and make an amicable pact between collaborative robots and analog humans.

Literature Review:

The literature review has been divided into the following sections,

Meaning and Context of Industry 5.0:

Atwell (2017) defined Industry 5.0 as the collaboration between humans and robots at the workplace. Machines will take over all monotonous, repetitive tasks while humans will take care of the creative side of running an enterprise. Bringing back human workers to the factory

floors, the 5th Industrial Revolution will pair human and machine to further utilize human brainpower and creativity to increase process efficiency by combining workflows with intelligent systems. While the main concern in Industry 4.0 is about automation, Industry 5.0 will be a synergy between humans and autonomous machines. The autonomous workforce will be perceptive and informed about human intention and desire. The human race will work alongside robots, not only with no fear but also with peace of mind, knowing that their robotic co-workers adequately understand them and have the ability to effectively collaborate with them (Nahavandi, 2019). Industry 5.0 will step into the future daily business due to the velocity of further technological development and changing human process integration (Paschek *et al.*, 2019). Scanlon (2018), stated that Industry 5.0 shows a lot of uncertainty about what it will bring and how it will disrupt business in the future, but it's going to break down barriers between the real world and the virtual one.

Context of Robotic Process Automation and Collaborative Robots (COBOTS):

The term robot originates from a Czech word, "*robota*" meaning "forced labor". This term was first used by Karel Čapek in a science fiction play titled R.U.R. (Rossum's Universal Robots, 1920). Robotics is a discipline focusing on the design, manufacturing, operation, and use of robots. (Demir, 2017). There are many research areas in robotics. The focus of most robotics research is Artificial Intelligence (AI), Robot design, Human - Robot Interaction (HRI), Social Robotics, Robo ethics, and Humanoids. (Demir *et al.*, 2017). Robotics is a technology that resembles humans in many aspects. Some will find this innovative and exciting. Some will find it outrageous, frustrating, even a threat to mankind (Demir *et al.*, 2019). Aguirre and Rodriguez (2017) stated that Robotic Process Automation (RPA) aims to replace people by automation and looks to reduce the burden of repetitive tasks undertaken by employees. Daniel Yin (2019) suggests that by 2022, 62% of search and data processing tasks will be managed by machines. AI augmentation is expected to generate \$2.9 trillion in business value by 2021. About 63% of the companies think they will invest in AI in order to reduce cost. And also, around 54% of the executives say that AI solutions have increased productivity in their business processes. With the help of enhancing better Interactive Voice Response (IVR) systems through AI, it delivers instant and better customer experience.

The use of conversational AI like Amazon Alexa, use of bots and virtual assistants will transform the future of workplace by providing employees with every support they need and also would streamline work performance. Byars and Stanberry (2018) stated that Robotics will

make it cheaper and easier for employers to get work done. A McKinsey Global Institute study of 800 occupations in nearly 50 countries showed that more than 20 percent of the global workforce, could be lost to robotics by the year 2030. According to the report, by the same date of 2030, India is expected to lose only 9% of its jobs to emerging technology. Bagdasarov *et al.* (2018) in their research paper shared examples of coworking alongside a fully autonomous robotic coworker which may still seem like something out of science fiction. At a grocery store in Shanghai, robots take cooked food out to customers and at a number of hotels around the world, robots perform the work of delivering room service, providing directions, and escorting guests around the property. Similarly, some businesses are using robots around the office to make deliveries. Nursing homes in Japan are using robots to help provide care to the elderly and transport patients from a wheelchair to a bed or bath. Hospitals are using robots to provide nursing care and to deliver supplies, food, and medications around the hospital. Other examples which the authors shared include - Airbus, which is using robots alongside workers to help in assembly and Amazon, which owns warehouses that are almost entirely filled with robotic workers.

Creating Human Centric Workplaces:

Nicole Knott (2019) in their research paper stated that IoT devices connected to objects in our workplace via Internet will enable the ability to connect to other devices or networks to gather and exchange information. The benefits as a result include better employee productivity, business efficiency, workplace safety, energy savings, etc. Applications of IoT that can be done in the workplace include smart lighting and sensors to save, digital tools for better communication and collaboration, temperature /climate control for a comfortable work environment and a smart board to help teams innovate and collaborate etc. Technology trends that are transforming society and initiating the foundation for future growth include Citizen AI, Extended Reality, Data Veracity, Frictionless Business and Internet of Thinking. We believe that by bringing up Artificial Intelligence responsibly, business will create a collaborative, powerful new member of the workforce Skidmore *et al.* (2018) stated that building a satisfying workplace design is considered to reduce work pressure and increase the willingness of employees to work. Human centric design encourages tackling problems strategically and leads to efficient working by the employees. To be able to cope with the rapid changes it is essential to encourage human-centered work environments for positive business outcomes. Deshpande

(2019) stated that automation has been considered the foundation to yield the benefits of upcoming technologies. This makes it possible to run complex AI-powered applications which are used for analytics and modeling that allows organizations to leverage a large amount of data available. When considering the impact of developing technologies, organizations need to redesign workflow, workforce, and workplace to take advantage of technologies while creating meaning and value for employees.

Research Gap and Problem Statement:

Previous literature debated about the digital disruptions that will be caused by the fundamental shift and transformation from Industry 4.0 to Industry 5.0. Researchers studied the integration of Robotics into mainstream business techniques and its application. But very little research has been done on what would be the impact, issues and challenges that humans will face when they co-work with collaborative robots. This wide research gap induced the researcher to analyze the major issues and challenges that will affect creating a human centric workplace for the future. The following research gaps are identified after exploring the previous research works:

- Issues and challenges in coworking of humans and robots.
- Aligning the organization and its employees to an automated future.
- Creating a human centric workplace for the future.

Conceptual Framework:

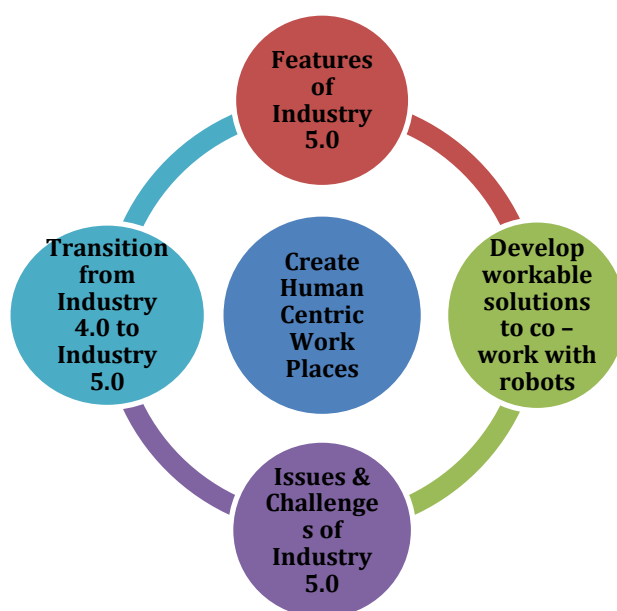

Figure 1: Conceptual Framework to create a Human Centric Workplace

The extensive review of the pertinent conceptual and theoretical literature suggested the need to develop a challenging model as well as a conceptual qualitative model for successful co-working of robots and humans in the future. Keeping in line with the literature review and the research gaps discussed, the researchers intend to develop a conceptual framework to create a human centric workplace thereby suggesting constructive techniques for collaborative integration of man and machines in the future.

Research Methodology:

Research Objectives:

- To review the transition from Industry 4.0 to Industry 5.0
- To analyze the issues and challenges that affects the co-working of robots and humans.
- To develop a conceptual model that would provide workable solutions for organizations to create human centric workplaces for the future and to enable the coworking of humans and robots.

Research Design:

The present study is a Non-Experimental and Exploratory research design. The researchers have adopted quantitative research technique. The data used for the study is both primary and secondary data.

Scope of the Study:

The scope of the study is the South Indian cities of Chennai and Bengaluru. The reason to choose Chennai and Bengaluru as the scope of the study was that, both the cities serve as the IT Hub of South India. In the recent past these two cities have seen new corporates emerge from the digital disruption boom.

Sampling Technique:

The sampling technique used for the study is convenience sampling. Convenience sampling is used as every known element of the population has a known and equal chance of being selected as the sample.

The structured questionnaire was circulated via email to the respondents in the Chennai and Bengaluru area to know their understanding and awareness in the subject matter that would serve our research objectives.

Sample Description:

The questionnaire was circulated to 92 sample population and the researchers received responses from 84 respondents. Out of 84 questionnaires only 70 questionnaires were completely filled out and feasible for data analysis. The target population were currently self-employed or employed in different firms in Chennai and Bengaluru. The respondents were chosen based on their knowledge on the current and future technological changes that is prevailing in the corporate world.

Tool of Analysis:

Percentage analysis was used to profile the respondents and evaluate their readiness and opinion on Industry 5.0. On the other hand Pearson’s Correlation was employed to test the relationship between perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation / Artificial Intelligence and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0.

Limitations of the Study:

- The sample population considered for the study was only from two South Indian Cities. The study cannot be generalized to other parts of India.
- Since Industry 5.0 is an emerging phenomenon, collecting primary and secondary data was a challenge.

Results and Discussion:

Reliability Analysis – Cronbach’s Alpha Test:

The Cronbach’s Alpha value for the pilot study sample of 35 was 0.685, which possessed the variance at 68.5% level. Hence the research Instrument was found to be suitable and reliable.

Table 1: Cronbach’s Alpha Value for test of reliability

Cronbach’s Alpha	N of Items
.685	35

Demographic Profile of Respondents:

The study only considered age, type of employment and industry category for the analysis. The age group of 18 to 45 years was selected for the study as this is the largest

working population in India and this millennial generation would be ruling the roost in Industry 5.0.

Salaried employees and self employed respondents were selected as employees and entrepreneurs will have to adapt to changes that technology will bring to their respective careers.

The profiling of the respondents is as below.

Table 2: Demographic Profile of the respondents

Variables	N = 70	Percentage (%)
AGE		
18to 25	28	40
26 to 35	23	32.9
36 to 45	18	25.7
Above 45	1	1.4
TYPE OF EMPLOYMENT		
Salaried Employees	62	88.6
Self – Employed	8	11.4
INDUSTRY / SECTOR		
Information Technology	18	25.7
Financial Services	12	17.1
Manufacturing	18	25.7
Human Resources	6	8.6
Media & Entertainment	6	8.6
Retail	8	11.4
Others	2	2.9

Identification of issues and challenges that would affect the co-working of robots and humans in the future:

Setting ambiguous vision & targets for adoption of rapid technological change:

A majority of 42.9% of the respondents have an opinion that their firm is falling behind with the changing technology and innovation at work. 42.9% of the respondents have

responded that their firm is above average in keeping up with technology and innovation at work. And only 14.2% of the respondents have responded that their firm is ahead of the curve with the technology and innovation at work.

Resistance to change:

40% of the respondents feel hopeful about the rapid technological changes that Artificial Intelligence and Robotic Process Automation would bring to the workplace and a majority of 60% of the respondents are fearful about the rapid technological changes that Industry 5.0 might bring. They have an opinion that Robotics would eliminate a lot of business process thereby leaving humans jobless in the future. Most of the respondents suggested that resistance to change and infrastructure issues might be the possible obstacles of installing Robotic Process Automation.

Talent gaps and Reskilling of current skills of employees:

42.6% of the respondents said automation and AI are going to likely reshape the size of workforce in the future whereas 25.7% said it is going to reduce the size of workforce in the future. 31.7% of the respondents think rapid growth of AI and Robotics is going to have a negative impact on employment opportunities. Most of the respondents suggested that manufacturing industry and IT sector might experience high rates of displacement as a result of AI introduction in workplace.

Rethinking organization structures and processes:

51.4% of the respondents stated that human-centric design can be built by breaking traditional patterns of working when asked about building human-centric design in workplace. 22.9% of the respondents were sure if they were following a human-centric design in their organization while 51.4% wasn't sure.

Intense competition:

28.6% of the respondents have answered that their organization is planning to adopt Artificial Intelligence/Robotic Process Automation while 42.9% exclaimed the decision depends on whether their competitors adopt. The reasons why business organizations adopt Artificial Intelligence, 28.5% of the respondents chose a collective answer stating to gain competitive advantage, reduce cost of operations and building better consumer experience.

Trust, privacy and ethical issues:

57% of the respondents feared to trust machines with their jobs. Respondents had an opinion that investing in Robotic Process Automation and Artificial Intelligence would bring

about a lot of issues of privacy breach and ethical issues. On the other hand 43% of the respondents felt that privacy and ethical issues can be controlled by proper Government Intervention and Governing laws.

Operational excellence:

32% of the respondents have responded that improving customer experience is the main business goal for digital transformation. 24% of the respondents have responded operational excellence is the main business goal for digital transformation and 44% of the respondents have responded that improving customer experience and operational excellence is the main business goal for digital transformation.

Hypotheses testing using Pearson's Correlation Analysis:

The following has been identified as the Hypotheses for this study.

H0 – There is no relationship between perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation / Artificial Intelligence and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0

H1 – There is a relationship between perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation / Artificial Intelligence and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0

The relationship between perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation / Artificial Intelligence and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0 is positively correlated (0.291**) at 1% level of significance.

The statistical assessment confirms the assumption that the digital transformations and adoption of AI and Robotic Process Automation is still in the very nascent stage. Organisations have to rethink about workable solutions to keep their employees feel safe and comfortable in the new robotic geared environment. Keeping in mind this phenomena, the researchers have identified the issues and challenges that would hinder employee adoption of digital disruptions in Industry 5.0. To overcome these challenges, the researchers have also developed workable solutions to Create Human Centric Work places for coworking of Robots and Humans.

Table 3: Pearson’s Correlation to test the relationship between perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation / Artificial Intelligence and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0

Relationship		Challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0
Positive perspectives of business organizations for adopting Robotic Process Automation and Artificial Intelligence	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	.291** .002

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 4: Table depicting the issues and challenges in creating a human centric workplace for Industry 5.0 and the workable solutions that can be adopted by organizations

Issues and Challenges	Workable Solutions
Setting ambiguous vision & targets for employees	Aligning people, processes, and culture to achieve the organizations’ long-term success
Resistance to change	Employee engagement
Talent gaps and Reskilling of current skills of employees	Talent retraining and Upskilling to future needs
Rethinking organisation structures & processes	Organisation restructuring
Trust in machines	Information and process transparency
Privacy & ethical issues	Government intervention & regulations
Intense competition	Operational excellence and customer experience

Recommendations:

- Getting an organization to embrace risk goes beyond admonitions that taking risk is acceptable. Digitally maturing organizations build risk taking ability in its culture to smoothen its employees transition into an digitally automated ecosystem.

- Before introducing new technologies into the organization, it is important to provide sufficient training and orientations in order to have a cohesive work environment. This can be done through increased investment into training. With the additional cost-savings from implementing AI systems, employers should also focus on upskilling their current employees.
- When adopting technologies including AI and automation into the organization, employers must strive to create a balance between use of automation and employees in order to avoid resistance to change by employees.
- Robotic Process Automation could be used to reduce work pressure on the part of employees and also in providing support services rather than using them to replacing individuals.
- The employers must consider building a human-centric work design that is flexible and comfortable for the employees for maximum output and satisfied employees.
- Emerging technologies like IoT devices could be installed in workplaces in order to conserve energy and attain optimum utilization in all forms of resources.
- Artificial Intelligence and Robotic Process Automation could be used on a large-scale by many organizations to reduce cost of operations as well as to obtain efficiency in the future.
- Governments must ensure that gains from AI are shared widely across society to prevent social inequality between those affected and unaffected by these developments. Legislations and regulations have to be created to tackle privacy and ethical issues involved in implementing automated technologies.
- Organizations have to understand that shifting to Industry 5.0 is not about Robotics, it is about humans. They have to make a deliberate decision to ensure that humans and robots work together in close proximity. It would be better not to replace humans in jobs that might require strategic decision- making and creative thinking.

Conclusion:

Many businesses and individuals are optimistic that the Robotic Process Automation and Artificial Intelligence driven shift in the workplace will create more jobs opportunities than reduce. As we come up with new and innovative technologies, Robotics and AI will have a positive impact on our economy by creating jobs that require the skill set to implement new systems. AI systems will make decisions instead of humans in industrial settings, customer service roles and within financial institutions. Automated decisioning will be responsible for

tasks such as approving loans, deciding whether a customer should be onboarded or identifying corruption and financial crime.

Whilst Artificial Intelligence and robots will be more productive than human workers for repetitive tasks, humans will always outperform machines in jobs requiring relationship-building and imagination. Artificial intelligence will change our atmosphere both inside and outside the workplace. Instead of focusing on the fear surrounding automation, businesses need to embrace those new technologies to ensure they implement the most effective AI systems to enhance and compliment human intelligence.

Due to the vast array of jobs that could be impacted by AI, it is fundamental to address the potential pitfalls of these technologies. Businesses need to overcome the perception of trust and bias issues surrounding AI by achieving an effective and successful implementation that makes it possible for everyone to benefit. Acceptance of robots in the workplace by humans will be an important research question. The current workplaces are designed keeping in mind humans, but as robots enter our workplaces, we need to redesign the workplaces to accommodate this new type of 'coworker'. Naturally, training and education of employees will be an indispensable step in adapting to robots in the work. We need to wait and watch this union of 'Collaborative Robots' and 'Analog Humans' as we step into Industry 5.0. And the wait is not too long.

References:

Ashish Deshpande (2019). How Emerging Technologies Are Changing the Future of Work

[https://readwrite.com/2019/06/13/how-emerging-technologies-are-changing-the-future-of-work/amp/](https://readwrite.com/2019/06/13/how-emerging-technologies-are-changing-the-future-of-work/)

Atwell, C. (2017). Yes, Industry 5.0 is Already on the Horizon.

<https://www.machinedesign.com/industrial-automation/yes-industry-50-already-horizon>

Demir, K. A., (2017). Roboethics: Current Research Questions. 4th International Management Information Systems Conference, Istanbul, Turkey.

Daniel Yin (2019) - Impact of AI on the Future Workplace

<https://www.ringcentral.co.uk/blog/future-of-work/>

- Daniel Paschek, Anca Mocan and Anca Draghici (2019). Industry 5.0 (2019). The Expected Impact Of Next Industrial Revolution. Management, Knowledge and learning International Conference. Slovenia
- Jeanne C. Meister and Karie Willyerd, (2010). The 2020 Workplace - How Innovative Companies Attract, Develop, and Keep Tomorrow's Employees Today. Harper Business, an imprint of Harper Collins Publishers.
- Kadir Alpaslan Demir, Ebru Caymaz And Meral ELÇİ, (2017). Issues In Integrating Robots Into Organizations. The 12th International Scientific Conference "Defense Resources Management in the 21st Century" Braşov.
- Kadir Alpaslan Demira, Gözde Dövena and Bülent Sezenb (2019). Industry 5.0 and Human-Robot Co-working. Procedia Computer Science. 3rd World Conference on Technology, Innovation and Entrepreneurship (WOCTINE).
- Lorenz M., Rüßmann M., Strack R., Lueth K., and Bolle M. (2015). Man and Machine in Industry 4.0. How Will Technology Transform the Industrial Workforce Through 2025?. The Boston Consulting Group. <http://englishbulletin.adapt.it/man-and-machine-in-industry-4-0-how-will-technology-transform-the-industrial-workforce-through-2025/>
- Nicole Knott (2019). What technologies will power the future workplace? <https://talentorganizationblog.accenture.com/financialservices/what-technologies-will-power-the-%20future-workplace>
- Saeid Nahavandi (2019). Industry 5.0—A Human-Centric Solution. Sustainability. Vol. 11. Pp. 4371.
- Sandeep Bhattacharjee (2019). Age of Transformation: Emergence of Artificial Intelligence for Manufacturing Industries. Gavesana Journal of Management. Vol.11. Issue1.
- Scanlon, S. (2018). Now prepare for the 5th Industrial Revolution <https://gadget.co.za/now-prepare-for-the-5th-industrial-revolution/>
- Skidmore, Owings & Merrill (2018) - For a Better Workplace, Put People First. <https://medium.com/@SOM/for-a-better-workplace-put-people-first-2d3dcabc5f30>
- Stephen M. Byars and Kurt Stanberry (2018). Robotics, Artificial Intelligence, and the Workplace of the Future. <https://opentextbc.ca/businessethicsopenstax/chapter/robotics-artificial-intelligence-and-the-workplace-of-the-future/>
- Zhanna Bagdasaroy, April A. Martin and M. Ronald Buckley (2018). Working with robots: Organizational considerations. Science Direct. Elsevier Publications. Vol 9. Issue 2. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2018.09.002>

TEMPORAL STUDY OF DAMAGES DUE TO NATURAL HAZARDS: INDIAN PERSPECTIVE

Manish Kumar

Department of Geography,

Government College,

Bissar-Akbarpur (Nuh) Haryana, India

Corresponding author E-mail: mkmanish920@gmail.com

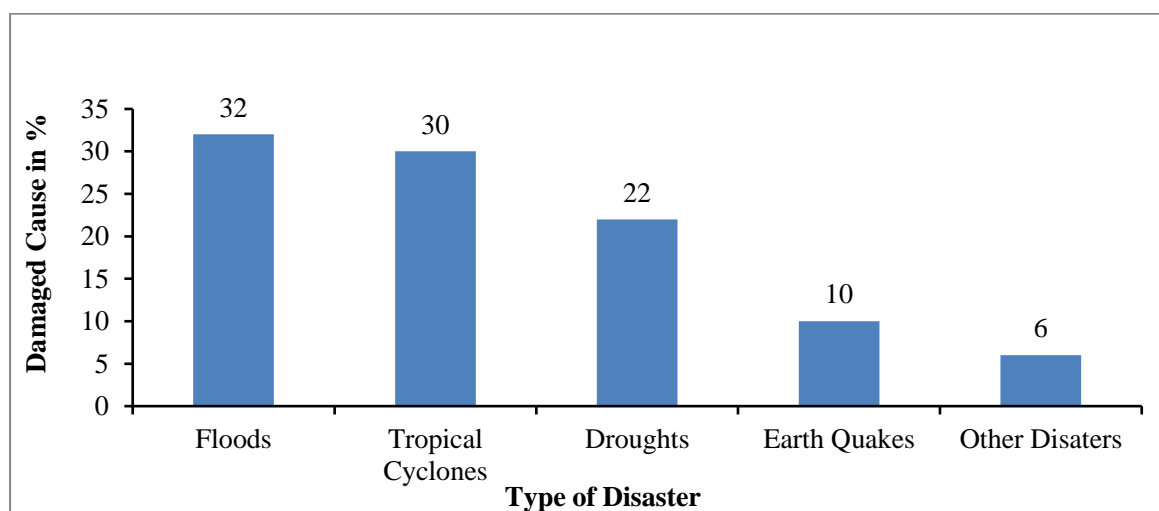
Abstract:

Natural Hazards such as earthquakes, floods, flash floods, landslides, thunder storms, heavy rainfall, drought and heat waves, etc. are known for their damages. Their severity measured by their intensity or destruction power. In India four major natural hazards named Floods, Drought, Cyclones and Heat Waves are very frequent and destructive. In every monsoon months India faces floods, heat waves in pre-monsoon months and thunder storm in beginning of winter. Due to the occurrences of any disaster many people and animals killed every year and social order of the environment also disturb. In recent years some exceptional figures of extreme disaster have been reported throughout the world that caused big smash up to the socio-economic phenomena.

Introduction:

Since the Human civilization dawns, Natural Hazards/Disasters are regularly impacting its social formation and its economic development. In the past, some scholars proved that many civilizations affected badly due to Natural Hazard or Disaster. United Nations said the rate of sudden misfortune, which disturbs the ordinary functioning of the social system known as disaster (Disaster Management in India, 2012). For example in every season Floods, Thunder Storm, Heavy Rainfall, Droughts, Heat Waves, Earth Quake and Land Slide etc. collapse the Society and human culture. It causes a large number of human casualties, their shifting to another safe place, life losses, animal's deaths and environmental degradation. On an average all over the world, every year 100 millions of people affected and force to migrate due to floods

(Smith 1996, WDR 2003, WDR 2004). Drought is the subsequent most widespread disaster, which damages the 3 Percent of the live loss worldwide due to Natural Hazards (Emanuel, 2005). Moreover, in present period of time, Our Earth facing extreme heat strokes which causes severe loss of human being and environmental conditions (WMO 2011, Coumou and Rahmstorf 2012). The extremely increasing conditions of temperature, which harms the human body, called heat waves. For the period of last century, the temperature of earth surface has increased by 0.3 Degree Celsius to 0.5 Degree Celsius (Betts et al 2011), which adversely impacts the physical condition of the environment and increases death rate of human being due to heat waves (IPCC, 2007). According to World Meteorological Organization more than half of the socio-economic system like as human life, their economical set-up and property etc. damaged due to three major disasters (Fig.1) which are Floods, Cyclones and Drought, during the later half of the last century.

Figure 1: Worldwide percentage of damages due to Natural disasters

Methodology:

This study is based on the secondary data which is collected from the government publication like as Water Related Statistics of Central Water Commission, Disaster Management in India of Indian Meteorological department and with help of other various research articles written by scholars which are very much authentic sources for the research paper. Mathematical and Numerical calculations for quantitative analysis are applied on the compiled database. The data is tabulated manually and consequential is summarized in the form of tables and bar diagrams.

Objectives:

The aim of this study is assessment the damages due to hazards and utilizing them for the information and draw attention to severity of different natural hazards.

Discussion:

India seems to largest affected country among the entire earth due to any kind of Natural hazards. India's large and rapidly growing human population and its sub-continental geo-climatic conditions make him more crucial during the floods in monsoon season and occurrence of frequent droughts in another season. In addition, unplanned infrastructure, unbalanced economic development, mismanagement of resources, increasing deforestation and lack of awareness in the society to prevent the hazards make its situation more critical during the hazards.

Damages due to Floods:

Flood is one of the biggest disaster which cause heavy damages to the human society. All over the world frequency and magnitude of floods regularly increasing (Emanuel 2005). Basically in the monsoon season many parts of the India adversely affected by floods and disrupt the social structure like as Residential sector, Industries, Agriculture, Public Infrastructure, Transport and Communication etc. Millions of people affected, thousands of migrated and hundreds of Kills due to the floods. According to Central Water Commission, on an average 7 million of hectares of lands flooded annually. The year 2013 recorded highest flooded land since the second half of the 20th century. Table 1 show that more than 31 million of people affected every year and millions of hectare crops damaged due to flood, which was highest in the year 2013. During the year 1953-2013, annually 1650 people were killed and thousands of live stock reported dead. Many researchers claim that due to climatic change, intensity of floods has increased in India. A flood not only impacts the human life but it damages their economy and culture also. It forces him to migrate another place, which create disparities among the society. Unbalanced economic development, rapidly increasing population, deforestation, mismanagement of the flood disaster in flood prone areas makes it more crucial.

Table 1: Flood damages in India during 1953-2013

Item	Unit	Annual Average damage	Maximum Damage	
			Extent	Year
Area affected	Million hectare	7.54	31.58	2013
Population affected	Million	31.95	70.45	1978
Human Live Lost	No's	1650	11316	1977
Cattle Lost	No's	97000	618000	1979
Cropped area affected	Million hectare	8.89	-	2013
Damage to Crops	Rs. Crore	1159.88	7307	2003
Damage to Houses	Rs. Crore	559.67	10809	2009
Damage to public Utilities	Rs. Crore	2021.50	17509.35	2009

Source: Central Water Commission 2015.

Damages due to Droughts:

A drought is an incidence of lack of water supply whether it is atmospheric or ground and surface water. Indian meteorological department of India defines it as a situation when the seasonal rainfall received over an area is less than 75 percent of its long term average value. Drought causes economic, environmental and social impacts. For the beginning of 20th century India has faced many severe droughts during the year 1905, 1918, 1920, 1987, and 2009 when the deficit exceeds 50% of the normal rainfall followed by many moderate drought years where rainfall deficit is between 26-50%. During the year 1918 two-third part of the country reported under the severe drought and count huge damages of human beings and their social structure (Chowdhary *et al.*, 1989, and US De *et al.*, 2005). Table 2 reveals that later half of the 20th century the year 1987 reported the extremely worst condition when almost half part (48%) of the country suffered from severe famine. In the first decade of the 21st century the year 2009 shows a severe drought when 46% of the area was under famine followed by the year 2002, which shows a moderate drought. Drought resulting in breakdown of social and cultural system of the humans, mainly in agricultural sector and destroy the economy. It also affects the ecological process badly. But in recent period of modern age systematic management of resources, water harvesting projects, management of reservoirs, Dams, food securities, public

distribution system, awareness among the society and quick response of the administration reduce its affecting powers.

Table 2: Area affected by drought in percentage and drought years in India (1951-2010)

Years	Moderate drought area (%)	Severe drought area (%)	Total affected area (%)
1951	35.1	0.0	35.1
1965	38.3	0.0	38.3
1966	35.4	0.0	35.4
1968	21.9	0.0	21.9
1972	36.6	3.8	40.4
1974	27.1	6.9	34.0
1979	33.0	1.8	34.8
1982	29.1	0.0	29.1
1985	25.6	16.7	42.3
1987	29.8	17.9	47.7
2002	19.0	10.0	29.0
2009	32,5	13.5	46.0

Source: Indian Meteorological Department. Disaster Management of India 2011.

Damages due to Tropical Cyclones:

Tropical cyclones are other major natural hazards which badly affect Indian coastal areas mainly through Bay of Bengal in a significant Order. When any type of cyclone comes to the coastal areas with torrential rainfall and storm serious damages happens. Sometimes it causes flood also and destroy the socio-economic set-up. On an average, six tropical cyclones hit Indian coastal plain every year, in which one third could be severe (US De *et al.*, 2005). Table 3 reveals that in the year 1971, 1977 and 1999, ten thousands of people were reported dead due to cyclones (WMO 1999). Two cyclone hits Paradeep, Orissa in the year 1971 and in year 1999 each, but the cyclone of year 1999 caused a less damage while it was a super cyclone. Early warning systems and others Government Initiatives plays an important role in managing the flooded problem during the cyclones. During the later half of 20th century Indian oceans has recorded increasing trend in the month of November and May in which accountable number of

cyclone can be listed (Singh *et al.*, 2000), while many researchers studied that cyclones represents a decreasing trends over the north Indian oceans but their striking and damaging power still considerable (De and Joshi 1995, 1998; Srivastava *et al.*, 2000).

Table 3: Major cyclones of India

Years	Name of the Region	Number of Deaths	Storms surge (Height, in ft.)
1737	Hoogli, West Bengal (India)	3,00,000	40'
1885	False point (Orissa)	5,000	22'
1971	Paradeep Orissa (India)	10,000	7'-20'
1977	Chirala Andhra Pradesh (India)	10,000	16'-18"
1990	Andhra Pradesh (India)	990	13'-17"
1998	Porbander cyclone	1173	
1999	Paradeep, Orissa (India)	9,885	30'

Source: IMD Disastrous weather events annual reports. (US De *et al.*, 2005).

Damages due to Heat Waves:

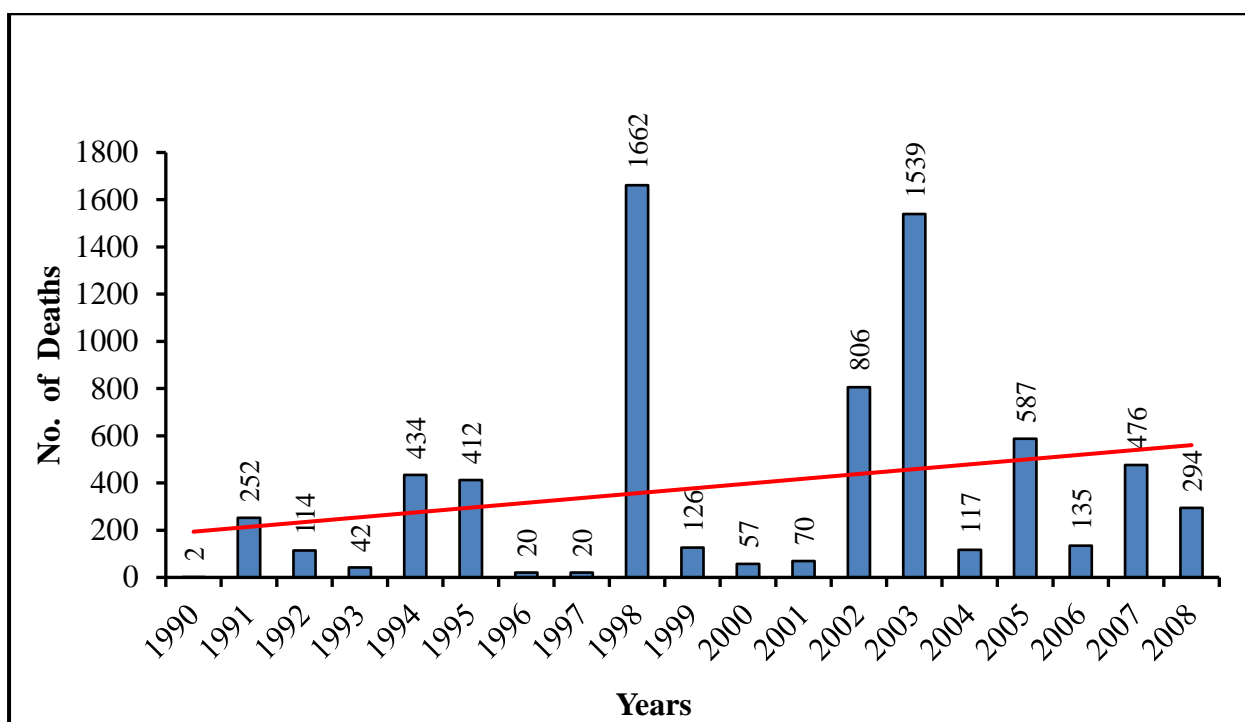
The combination of temperature and humidity above the average temperature for an extended time period which affects adversely to human being known as heat waves (Meehl and Tebaldi, 2004). All Around the world we are facing frequent extreme heat waves which caused severe loss of human lives and environment (WMO, 2011, Coumou and Rahmstorf, 2012). It is noticeable that the temperature of Earth's surface has increased by 0. 3°C to 0.5°C during the last century (Betts *et al.*, 2011). In the recent years heat waves represents an alarming figure of causalities among the many regions around the world. Since a few decades Indian territories also represents an increasing trends in the deaths due to heat waves (Fig.-2). Different states of India reported different history of casualties due to heat waves. The year 1998 which was warmest year of the 20th century reported 1662 deaths due to heat waves in the country while more than 600 people were killed in Orissa only (De and Mukhopadhyay, 1998; OSDMA, 2007). Figure 2 shows that the Year 1998 followed by Years 2002, 2003, 2005, 2007 also represents high rate of deaths due to heat waves in the country when hundreds of people were killed. Jafri

(2003) in his research claimed that one thousands of people were reported dead due to heat waves only in Andhra Pradesh including Telangana during the year 2003.

Extended heat waves circumstances may cause difficult situation to water supply, deficit of humidity in soil pores and atmosphere which adversely affect on agriculture condition. Not only Agriculture, human beings, Animals and infrastructure also affected by heat waves. Pet animals suffered due to heat waves when they are left in direct in sun strokes and don't get sufficient water for drinking. Birds mainly in poultry farms are in danger to heat waves. Heat waves also damaged to plants and vegetables when the vegetation do not get adequate moisture continually. In the grass fields not a single grass can survive for cattle heads during extreme heat waves conditions. Because of heat waves railways lines expands from their point or some time having cracks, these cracks and expanding of tracks and make it risky for railway transport. During the extreme heat situations consumption of water is increasing suddenly. Lack of water is found mostly in ponds, wells, tube wells and other water bodies in hot summer seasons which put bad impact on living organisms. When a region is facing extreme heat wave and in same time it followed delayed onset of monsoon then the situations become more critical for the inhabitant of that areas in Indian subcontinent (Chaudhary et. al 2000). In monsoonal country pre monsoon months are more critical in death causes. Normally, the extent of heat waves is in 5 to 6 days but sometimes it can rise up for two weeks duration.

Results and Conclusion:

In spite of human population damages natural hazards also hit the live stocks, public properties, socio-economic infrastructure and the ecology of any area. India is a developing country where agriculture dominating the economy but a single disaster damages them cruelly. During drought the water ease of use becomes very depressed while in flood season it seems a symbol of brutality, in both condition survival of humans and animals become difficult. More ever, during the tropical cyclone built-up areas, residential sectors, industrial sectors, transport etc. established near the coastal boundaries disappointed. In different countries, many types of cyclone, super cyclones such as tornado, harikens etc. hits many coastal regions regularly and causes large amount of socio-economic damages. In addition the increasing order of flood events causes increasing human casualties because of increasing population in flood prone areas, urban expansions, and enhancement of human interference in the hydrological process through the construction of public works, road and railways in flood prone areas.

Figure 2: Number of Deaths due to Heat Waves in India during 1990 to 2008

Source: Akhtar R, 2010 (Current Science) and Indian Meteorological Department.

Number of studies reveals that the increasing order of heat waves put the negative impact on human health and other living bodies. It becomes the cause of heat-related mortality and morbidity, particularly for the aged, chronically ill and socially isolated individuals in the affected region. Deaths and health damages related with heat waves are regularly increasing and become more frequent than earlier. Heat waves also disappointed the plantation, agriculture crops, cattle heads, grass fields, reservoirs/ponds and railway tracks having cracks in extreme heat.

So it is important to think about the changing social pattern and stressful weather condition. For the prevention of these natural problems we need to improve our early warning system, improve the disasters management systems, spreads of awareness among the population and provide health facility to the citizens. On the other hand reporting and recording of disaster through information technology and media interest also the other factor which helps to control the damages due to natural hazards.

References:

- Akhtar Rias (2010): El Nino related health hazards in India. *Current Science*, 98, P.144-147.
- Betts RA *et al.* (2011): When could global warming reach 4 °C? *Phil. Trans. R. Soc. A* 369, P.67–84.
- Chowdhury A *et al.* (1989): Variability of drought incidence over India : A Statistical Approach, *Mausam*, 40 (2);, P.207-214.
- Chaudhary SK *et al.* (2000): Impact of heat waves over India. *Current Science*, 79, P.153-155.
- Coumou D and Rahmstorf S (2012): A decade of weather extremes *Nature Clim. Change* 2, P. 491–6.
- Water Related Statistics, Central Water Commission, New Delhi, 2015.
- De US and Joshi KS (1995):. Genesis of cyclonic disturbances over the North Indian Ocean 1991-1990, PPSR 1995/3 issued by India, Meteorological Department.
- De US and Joshi KS (1998):. Natural Disasters and their impacts on developing countries, *WMO Bulletin*, 47(4);, P.336-343.
- De US and Mukhopadhyay RK (1998): Severe heat wave over the Indian subcontinent in 1998, in perspective of global climate change. *Curr. Sci.* 75, P.1308-1311.
- De US *et al.* (2005): Extreme Weather Events over India in the last 100 years *J. Ind. Geophys. Union*, 9 (3);, P.173-187.
- Disaster Management in India, New Delhi, 2011.
- Disaster Management in India, New Delhi, 2012.
- Emanuel K (2005): Increasing destructiveness of tropical cyclones over the past 30 years. *Nature* 436, P. 686-688.
- IPCC (2007a): Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, USA.
- Indian Meteorological Department, Disaster weather events annual reports.
- Jafri S (2003): Andhra Pradesh finally gets respite from heat wave. *Rediff News*. at <http://www.rediff.com/news/2003/jun/13rain.htm>
- Meehl GA and Tebaldi C (2004): More Intense, More Frequent, and Longer Lasting Heat Waves in the 21st Century. *Science*, 305 (5686);, P.994. doi:10.1126/science.1098704. PMID 15310900.
- OSDMA (2007): Heat Wave. Orissa State Disaster Manag. Auth. at <http://v3.osdma.org/ViewDetails.aspx?vchglinkid=GL002&vchplinkid=PL008>

- Smith K (1996): Environmental hazards, assessing risk and reducing disaster. Routledge, London.
- Singh OP *et al.* (2000): Changes in the frequency of tropical cyclones over the north Indian ocean, *Meteorol. Atmos. Phys.* 75, P.11-20.
- Srivastava AK *et al.* (2000): Trends in frequency of cyclonic disturbances and their intensification over Indian seas, *Mausam*, 51 (2);, P.113-118.
- Singh RB and Singh S (2011): Rapid urbanization and induced flood risk in Noida, India. *Asian Geogr.* 28, P.147–169.
- Saudamini Das and Stephen C Smith (2012): Awareness as an Adaptation Strategy for Reducing Mortality from Heat Waves: Evidence from a Disaster Risk Management Program in India. Institute for International Economic Policy Working Paper Series Elliott School of International Affairs The George Washington University.
- WMO, (1999): Press release WMO 1999, WMO No. 644.
- WMO (2011): Weather Extremes in a Changing Climate: Hindsight on Foresight (Geneva: World Meteorological Organization):.
- WDR (World Disaster Report-2003): Focus on ethics in aid. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, Geneva.
- WDR (World Disaster Report-2004): Focus on community resilience. International Federation of Red Cross Crescent Societies, Geneva.

ADVERSE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF COVID-19 OUTBREAK AMONG ELDERLY PEOPLE IN MAHARASHTRA

Sinku Kumar Singh

Swami Ramanand Teerth Marathwada University ,

Nanded, M.S., India

Corresponding author E-mail: drsinkingh@gmail.com

Abstract:

Maharashtra was the worst affected state in India of Covid-19 pandemic. The outbreak of Coronavirus disease-2019 (COVID- 19) has created a health crisis worldwide that has had a deep effect on elderly people's mental health and day to day life. The outbreak of Covid-19 in Maharashtra has caused public panic, fear and stress. The increasing number of patients with Covid-19 in the state and suspected cases, and the increasing no. of outbreak-affected Indian states and other countries have elicited public anxiety and worry about becoming infected. The newly detected Coronavirus Disease-19 is a bigger challenge to the Indian health care system due to India having a large number of inhabitants, poor medical infrastructure and lack of disease awareness to people. This article help to fight against Novel Coronavirus Diseases effectively by enhancing stability of negative psychological feelings and urgently prepare clinical practitioners to deliver corresponding therapy foundations for the risk groups and affected people

Introduction:

The COVID-19 pandemic has had an unprecedented effect on the lives of people, irrespective of social demographics. The elderly, however, face special challenges, and it is imperative that healthcare professionals identify and highlight their special needs so that they can be adequately protected and supported through these trying times. Unless care is taken, the elderly as a group may face significant fallout with regard to their mental and psychological well being (Philip and Cherian, 2020). The Coronavirus disease 2019 (COVID-19) is a newly detected ongoing infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome coronavirus-

2 (SARS-CoV-2). The Covid-19 outbreak was identified in Wuhan, China, in December 2019 (WHO, 2020).

The World Health Organization declared the outbreak to be a Public Health Emergency of International Concern on 30 January 2020, and recognized it as a pandemic on 11 March 2020 (Who 2020). The novel Coronavirus (COVID-2019) Disease has spread very rapidly all over Maharashtra and several parts of India, causing an outbreak of acute infectious pneumonia. The Covid-19 outbreak brought not only the risk of death from the viral infection but also unbearable psychological pressure to elderly people (Balkhi, 2020) in Maharashtra and the rest of the world. Maharashtra has also been badly hit due to the deadly virus.

Effects of Covid-19 on elderly people:

The ongoing Novel Coronavirus (COVID-19) is impacting the lives of people in several ways and is associated with social and psychological problems (Bao, 2019). The outbreak of COVID- 19 has created a social and psychological problem including mental health that has had a deep impact on everyday lives. The COVID-19 outbreak is a serious health crisis and is associated with adverse mental health consequences and poor quality of life among elderly people (Dong and Bouey, 2020). The older adults are confronted with challenges like non-availability of attendants to help them with tasks of daily living, difficulty in accessing medical help, and perceived apprehension of adverse course of existing morbidity (Philip and Cherian, 2020). Those elderly who live within the traditional joint family system could avail of support of other family members in dealing with the emerging exigencies. Maharashtra is the worst hit state in the country due to the Covid-19 outbreak has contracted the highly contagious illness, which has infected over 20,00,000 people.

Statement of the problem:

Most media outlets highlight the increased mortality rates of COVID-19 in older people, and regular exposure to news reports on rising numbers of deaths can trigger episodes of anxiety, low mood and sleep disturbances. This, in turn, can have an overall detrimental effect on quality of life (Armitage and Nellums 2020). Media reported that during the first week of the 3-weeklockdown, the number of people seek-ing help for mental health issues increased by 20% (Lolwal,2020).

The first case of the novel coronavirus-19 (COVID-19) in Maharashtra was detected on 9 March 2020. The total cases in Maharashtra 25,922 (23% of the total cases in India) including 975 deaths (46% all deaths in India) and 5,125 recoveries, as of 13th May 2020 (COVID-19 Monitoring Dashboard state health department, Maharashtra). The COVID-19 pandemic is causing untold fear and suffering for older people across the world (UNO 2020). As of 14th May 2020, the Covid-19 itself has already taken the lives of some 2,95,000 people worldwide and fatality rates for those over 80 years of age is five times the global average (COVID-19 Strategy Update). Seniors are considered high risk under COVID-19 due to their poor immune system and are often associated with chronic underlying diseases (Hui Meng *et al.* 2020). The Academy of Medical Sciences 2020, Wang *et.al* 2020). The ongoing COVID-19 outbreak has had a significant impact on everyone's mental health (Liu *et.al* 2020, Zhonghua *et al.* 2020). While the Coronavirus pandemic has been widespread, older people, and those with underlying medical conditions like hypertension, obesity, asthma, heart problems, diabetes and kidney disease are more vulnerable to becoming severely ill (Rajkumar 2020, Rossi 2020). The fact that the, newly traced Coronavirus (Covid-19) poses a heightened risk in the case of elderly persons can have an adverse impact on their mental health (Kannan, 2020 UNO, 2020). A major adverse consequence of the COVID-19 pandemic is likely to be increased social isolation and loneliness (Mori, 2020, Philip, 2020,) which are strongly associated with fear, anxiety, worry, depression, stress, self-harm, frustration and suicide attempts across the lifespan (Xiao *et al.*2020, Zhang and Zheng,2020). This is surprising given that mass tragedies, particularly ones that involve infectious diseases, often trigger waves of heightened fear and anxiety that are known to cause massive disruptions to the behaviour and psychological well-being of many in the population (Balaratnasingam and Janca, 2006, Qiu, 2020). The COVID-19 is a new disease and limited information available in the society, therefore, investigators selected the study on "The impact of COVID-19 outbreak on Mental Health and Quality of Life among the elderly people".

Covid-19 Impacted on elderly people worldwide:

COVID-19 is a newly identified fatal disease and there is limited information regarding association between Covid-19 and mental health and quality of life, despite the few studies available in our society. Qiu *et al.* (2020) have recently shown the emotional reaction of the aged (over 60 years old) is more obvious. The study found gender differences in this

emotional response, with women experiencing more anxiety and depression than men. Survey represents seniors of all age segments who have depression and anxiety issues. However, there were no significant distinctions between different age segments ($P>0.05$), which may be related to the physiological changes and psychological characteristics of the seniors. Hawkley (2020), showed that risk for depression and anxiety and heightens feelings of stress factors that contribute to worsening mental health due to Covid-19 among elderly people of America. Meng *et al.* (2020) conducted the study on 336 cases age from 65-69 years, 263 cases age from 70 to 74 years, 115 cases age from 75-79 years, 136 cases age at least 80 years. This study revealed that 37.1% of the seniors during COVID-19 experienced depression and anxiety. Goyal *et al.* (2020) founds that, fear and anxiety of being sick or dying, helplessness, blame the people who are already affected and precipitate the mental breakdown due to Covid -19 pandemic. Yi *et al.* (2020) Found such as depressive disorders, anxiety disorders, panic disorder, somatic symptoms, self-blame, guilt, posttraumatic stress disorder (PTSD), delirium, psychosis and even Suicide due to new Coronavirus disease. Liu *et al.* (2020), revealed that people highly susceptible to the Coronavirus infection, the prevalence rate of traumatic stress was at an alarming 73.4%, depression was at 50.7%, generalized anxiety was at 44.7%, and insomnia was at 36.1% . Liu *et al.* (2020) conducted a recent study on 1210 participants from 194 cities in China reported that 53.8% had a moderate or severe psychological impact, 31.3% had some sort of depression, 36.4% had some sort of anxiety and 32.4% had some sort of stress, the another study conducted by the Liu *et al.* (2020) that, Poor health status was significantly associated with a greater psychological impact of the COVID-19 on elderly people.

Rajkumar (2020), suggests that symptoms of anxiety and depression (16-28%) and self-reported stress (8%) are common psychological reactions to the COVID-19 pandemic and associated with sleep; Zhang (2020), found that, 52% of participants felt horrified and apprehensive due to the Covid-19 pandemic in China; Lau *et. al.* (2006), Investigated that poor mental health and quality of life in Hong Kong during the SARS, Wang *et al.* (2020), found that 54% of respondents rated the psychological impact of the Covid-19 outbreak in China; Goulia *et al.* (2010), reported depression and anxiety with fear-triggered panic attacks due to influenza pandemic; Huang *et al.* (2020) found that infectious disease hospital for COVID-19 in China, revealed a high incidence of anxiety and stress disorders and poor mental health. Rossi *et al.* (2020) found high rates of negative mental health outcomes in the Italian general population

with depression, anxiety, insomnia due to COVID-19; Dong and Bouey 2020), reported that, Covid-19 epidemic can lead to detrimental and long lasting psychosocial consequences as mental health due to disease related fear and anxiety. Qiu *et al.* (2020), shown that 35% of the participants reported trauma-related distress symptoms with Covid-19; Wang *et al.* (2020) found that ,16.5% reported moderate to severe depressive symptoms; 28.8% reported moderate to severe anxiety symptoms; and 8.1% reported moderate to severe stress levels.

Courtin and Knap, reported that social isolation impacts on psychological symptoms, including depression and anxiety, and impact negatively on quality of life in older people. Shigemura (2020) reported that patients infected with COVID-19 (or suspected of being infected) may experience intense emotional and behavioral reactions, such as fear, boredom, loneliness, anxiety, insomnia or anger. Balkhi *et al.* (2020) studied on 400 participants residing in Karachi, Pakistan. The spread of the covid-19 had resulted in subsequent development of fears in the target population, with the majority of the respondents feeling anxious on a daily basis (62.5%). Shigemura *et al.* (2020) found that COVID-19 presents a serious threat to mental health around the globe by elevating rates of anxiety, depression, posttraumatic stress disorder (PTSD) and negative societal behaviours. Reardon (2015) studied during epidemics; the number of people whose mental health is affected tends to be greater than the number of people affected by the infection. Hamel *et al.* (2020) showed about a third of adults' overall (32%) feeling that worry and stress related to Coronavirus had a negative impact on their mental health, including 14% who said it had a "major" impact.

Conclusion:

COVID-19 is a newly identified fatal disease traced in Wuhan (China), December 2019 and declared Coronavirus as a pandemic on 11 March of 2020. Entire world is presently in a state of health transition. Infectious diseases such as Covid-19 remain a continued threat to mental health to elderly people. There is limited information regarding Covid-19 are available around the world. There is no specific treatment available in our global society and Covid-19 directly easily affects on elderly people. This article will create the information hub to share resources, best practices, and reflection of covid-19 and its impact on the mental health well-being and quality of life. This article will also strengthen local and global ability to fight and eliminate the public health challenges of Covid-19.

References:

- Armitage R, Nellums LB. COVID-19 and the consequences of isolating the elderly. *Lancet Public Health*. 2020;5(5):e256.
- Balaratnasingam, S. and Janca, A. (2006). Mass hysteria revisited. *Current Opinion in Psychiatry*, 19, 171–174.
- Balkhi F, Nasir A, Zehra A, *et al.* Psychological and Behavioral Response to the Coronavirus (COVID-19) Pandemic. *Cureus*. 2020; 12(5): e7923. doi:10.7759/cureus.7923
- Bao Y, Sun Y, Meng S, Shi J, Lu L. 2019-nCoV epidemic: address mental health care to empower society. *Lancet* 2020; 395: e37–8.
- Courtin E, Knapp M. Social isolation, loneliness and health in old age: a scoping review. *Health and Social Care in the Community*. 2017.
- [COVID-19 Monitoring Dashboard by Public Health Department , Government of Maharashtra](#)". Retrieved 13 May 2020.
- COVID-19 Strategy Update, 14 April 2020. World Health Organization. <https://www.who.int/publications-detail/covid-19-strategy-update---14-april-2020>
- [Data | Why has Mumbai seen the most coronavirus cases in Maharashtra?](#)". The Hindu. Retrieved 16 April 2020.
- Dong, L., and Bouey, J. Public Mental Health Crisis during COVID-19 Pandemic, China. *Emerg. Infect. Dis.* 2020 ; 313- 26. doi:10.3201/eid2607.202407.
- Goulia P, Mantas C, Dimitroula D, Mantis D and Hyphantis T: General hospital staff worries, perceived sufficiency of information and associated psychological distress during the A/H1N1 influenza pandemic. *BMC Infect Dis.* 2010; 10(322). Pub Med/NCBI View Article : Google Scholar.
- Goyal K, Chauhan P, Chhikara K, Gupta P, Singh MP . Fear of COVID 2019: first suicidal case in India. *Asian J Psychiatry* 2020 49:e101989.
- Hamel L, Lopes L, Muñana C, Kates J, Michaud J and Brodie M: KFF coronavirus poll: March 2020. Reiterated from <https://www.kff.org/global-health-policy/poll-finding/kffcoronavirus->
- Hawkey L.C. COVID-19's mental health effects by age group: Children, college students, working-age adults and older adults 2020. Retrieved from <https://www.healio.com/psychiatry/practicemanagement/news/online/%7B250e2c9c-e510-4109-bb84-024660539c08%7D/covid-19s-mental-health>.
- Hui , Yang Xu, Jiali Dai, Yang Zhang, Baogeng Liu, and Haibo Yang. Analyze the psychological impact of COVID-19 among the elderly population in China and make corresponding

- suggestions. *Psychiatry Res.*; 289: 2020; 112983. doi: 10.1016/j.psychres.2020.112983. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7151427/>
- Hui, Yang Xu, Jiali Dai, Yang Zhang, Baogeng Liu, and HaiboYang .Analyze the psychological impact of COVID-19 among the elderly population in China and make corresponding suggestions. *Psychiatry Res.* 2020 Apr 11;289:112983. doi: 10.1016/j.psychres.2020.112983. Online ahead of print.
- Kannan A . Elderly mental health and COVID-19 | White Swan Foundation. 2020;11-14.Reitratedfrom <https://www.whiteswanfoundation.org/article/geriatric-mental-health-during-covid-19-frequently-asked-questions/>
- Lau, J.T.; Yang, X.; Tsui, H.Y.; Pang, E.;Wing, Y.K. Positive mental health-related impacts of the SARS epidemic on the general public in hong kong and their associations with other negative impacts. *J. Infect.* 2006, 53, 114–124. [CrossRef]
- Li W, Yang Y, Liu Z-H, Zhao Y-J, Zhang Q, Zhang L *et al.*Progression of mental health services during the COVID-19 outbreak in China. *Int J BiolSci* 2020. 16(10):1732–1738.
- Liu JJ, Bao Y, Huang X, Shi J, Lu L. Mental health considerations for children quarantined because of COVID-19. *Lancet Child Adolesc Health.* 2020 May;4(5):347-349. doi: 10.1016/S2352-4642(20)30096-1. Epub 2020 Mar 27.
- Liu, S., Yang, L., Zhang, C., Xiang, Y., Liu, Z., Hu, S., and Zhang, B. Online mental health services in China during the COVID-19 outbreak. *The Lancet Psychiatry.* 2000;7(4), e17–e18. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30077-8](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30077-8) [Crossref], [PubMed], [Web of Science®], [Google Scholar]
- Lolwal, M.(2020). 20% increase in patients with mentalillness since coronavirus outbreak:survey. *IndiaToday,* March 31. Available at:<https://www.indiatoday.in/india/story/20-per-cent-increase-in-patients-with-mental-illness-since-coronavirus-outbreak-survey-1661584-2020-03-31>;last accessed 1 April 2020
- Matthews T, Danese A, Caspi A, *et al.*Lonely young adults in modern Britain: findings from an epidemiological cohort study. *Psychol Med* 2019; 49: 268–77.
- Mori I . Covid-19 and mental wellbeing. <https://www.ipsos.com/ipsos-mori/en-uk/Covid-19-and-mental-wellbeing> (accessed April 7, 2020).
- PhilipJ, CherianV.Impact of COVID-19 on mental health of the elderly. *Int J Community Med Public Health* 2020;7:2435-6.
- Qiu J., Shen B., Zhao M., Wang Z., Xie B., Xu Y. A nationwide survey of psychological distress among Chinese people in the COVID-19 epidemic: implications and policy

- recommendations. *Gen. Psych.* 2020:e100213. doi: 10.1136/j.gpsych.2020.e100213.
[PMC free article] [PubMed] [CrossRef] [Google Scholar]
- Rajkumar R.P . COVID-19 and mental health: A review of the existing literature. *Asian J Psychiatr.* 2020 Aug;52: 102066. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102066
- Reardon S. Ebola's mental-health wounds linger in Africa. *Nature.* 2015;519:13-4. [Links]
- Rossi R, Socci V, Talevi D, Mensi S, Niu C, Pacitti F, Marco A, Rossi A, Siracusano A and Lorenzo G.D. COVID-19 pandemic and lockdown 1 measures impact on mental health among the general population in Italy.2020 web-based survey.
<https://doi.org/10.1101/2020.04.09.20057802>
- Shigemura J, Ursano RJ, Morganstein JC, Kurosawa M and Benedek DM: Public responses to the novel 2019 coronavirus (2019-nCoV) in Japan: mental health consequences and target populations. *Psychiatry Clin Neurosci.* 2020. 74(4)
- The Academy of Medical Sciences.. [http://www.acmedsci.ac.uk/COVID mental health surveys](http://www.acmedsci.ac.uk/COVID%20mental%20health%20surveys) (accessed April 15, 2020).
- UNO.Policy brief: the impact of covid-19 on older persons.2020. Reiterated from
<https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-05/Policy-Brief-The-Impact-of-COVID-19-on-Older-Persons.pdf>
- Wang C, Pan R, Wan X, Tan Y, Cyrus L.X. Roger C. H. Immediate Psychological Responses and Associated Factors during the Initial Stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) Epidemic among the General Population in China. *Int J Environ Res Public Health.* 2020 Mar; 17(5): 1729.doi: [10.3390/ijerph17051729](https://doi.org/10.3390/ijerph17051729)
- Xiao H, Zhang Y, Kong D, *et al.*The effects of social support on sleep quality of medical staff treating patients with Coronavirus disease 2019 (COVID-19) in January and February 2020 in China. *Med Sci Monit* 2020;26:e923549. Google Scholar.
- Zhang Y , Zheng F.M. Impact of the COVID-19 Pandemic on Mental Health and Quality of Life among Local Residents in Liaoning Province, China: A Cross-Sectional Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health.* 2020, 17, 2381; doi:10.3390/ijerph17072381.
- Zhonghua Lao Dong Wei Sheng Zhi Ye Bing Za Zhi. Mental health survey of 230 medical staff in a tertiary infectious disease hospital for COVID-19 38(E001)2020.PubMed/NCBI View Article : Google Scholar.

LOCKDOWN EFFECTS ON TODAY'S EDUCATIONAL SYSTEM

Sanjay Daulatrao Bagul

D. K. T. E. Society's

K. M. M. N. College of Physical Education

Tardal, Tal-Hatkangle, Dist-Kolhapur, 416 121 Maharashtra

*Corresponding author E-mail: sanjaybagulbped@gmail.com

Abstract:

Lockdown it's the new word for the today's generation. We know in some states like Kashmir people experienced the curfew, it's also lockdown but it for a specific area, and he act to controlled activities in affected area. But recent lockdown has acquired more than 160 nations. He affected the all regions on the public sectors. Whole world suffer by the Covid-19 infection. It damaged overall general condition of the world routine. World largest economy and powerful nations like China, America, France, and Italy, Brittan, Australia and India's total populations are suffered by this world disease. A total world Educational system is affected by corona virus. From past three months Indian educational system is also damaged by the covid-19. All level authorities from state to national level worked on this lockdown problem to rehabilitee the education system regularly for that they work 24 X 7. Parents, students and Teachers are worried about recent educational damage. The all teachers work to invent or found anything new educational tools for relinked the teaching and learning process run without break in the recent lockdown. I collect the data from the Google form with 10 questions by my colleagues, parents and students. 40 respondents are responding me on the said questions. As per their opinions I will conclude my conclusions and recommendations for this small research study.

Keywords: Lockdown, Education, Effects.

Introduction:

Communicable diseases are spread quickly in the human community. Covid-19 is today's communicable diseases virus its spread more than 160 + country. It's like a disaster for the

human community. Covid-19 is reach to every rich and poor country equally. No boundaries for this virus he wants to acquire each and every space of glob. He is run like a hungry devil to devour each and every thing from the society.

We are in very inconvenient condition today; we all suffering by this viral infection. In this day we all living with the corona virus but we think how we live with this virus without infection. Each and every section of society was affected by this corona virus; nobody can go at worksite. The whole world is merged in the covid-19 affect. Further, in India most of the state Governments around the nation has temporarily closed all educational institutions in an attempt to contain the spread of the COVID-19 pandemic. In India too, the government as a part of the nationwide lockdown has closed all educational institutions, as a consequence of which, learners ranging from school going children to postgraduate students, are affected. All parents, Students and teachers are panic and they think how restart the sessions of natural teaching and learning system, in Israel they started their school but in few days near about 261 students and teachers are affected by this communicable disease and immediately they quarantine the 6800 people and shut down the school again; this is very bad experience for us.

These nationwide closures are impacting over 91% of the worlds' student population. Several other countries have implemented localized closures impacting millions of additional learners. UNESCO is supporting countries in their efforts to mitigate the immediate impact of school closures, particularly for more vulnerable and disadvantaged communities, and to facilitate the continuity of education for all through remote learning. The UNESCO report estimates that the coronavirus pandemic will adversely impact over 290 million students across 22 countries. The UNESCO estimates that about 32 cores students are affected in India, including those in schools and colleges.

Covid-19 is very harmful for the educational system we didn't judge when this corona pandemic will discharged from our society; so the every higher education authority try to give some alternative for the teaching and learning process will start smoothly without any difficulty.

Teachers are capable to challenge this problem and find something new resources for the reopen the schools and academic session by the different way. So we need to use the ICT sector. Why I cote this sector because we all see the only IT sector has less stumble in lockdown situation. So why? We didn't use these tools for the educational teaching and learning process.

Therefore, the government has come up with e-learning program. Many Educational teaching firms have tried to leverage the occasion by offering free online classes or attractive discounts on e-learning modules. These measures have been met with overwhelming response by students with some startups witnessing as high as 25% uptick in e-learning. Remote learning seems a viable solution to students during this time as they offer convenient, on -the- go and affordable access to lessons. E-learning also comes as an interesting and interactive alternative as compared to classroom teaching.

Nevertheless, Covid-19 has prompted experts to rethink the conventional mode of education. Digital education appears to be a viable solution to fill in the void for classroom education for a period of three to four months while minimizing the chances of any infection to students until classes resume. More importantly, it has also brought the hitherto peripheral issue of digital education in India to the center stage. Going forward, digital education is likely to be integrated into mainstream education. This will enable inclusive education by facilitating learning across diverse geographies in India. Moreover, it will provide an opportunity for educators to come up with customized learning solutions for every student it is the need of today's problem.

Statement of the Problem:

“Lockdown effects on today’s educational system”

No anybody wants to the lock himself because human beings are the living things, but today we all in lockdown all schools are shut down each and every student want to go school and learn something new and play different games on the schools playfield. But all schools are closed from the past more than three months, and it’s very harmful for all levels student, because we hear today in big cities the children’s loss her patience; psychologist say they will handle 30% more cases for consoling in the lockdown period. It’s the very bad for the peacefulness of the society’s future.

Need and importance of the study:

ITC use for Digital learning has many advantages in itself like digital learning has no physical boundaries, it has more learning engagement experience rather than the traditional learning, it is also cost-effective and students get to learn in the confines of their comfort zone. However, digital learning is not without its limitations and challenges, since face-to-face

interaction is usually perceived as the best form of communication as compared to the rather impersonalized nature of remote learning. But it is safe from the corona virus like pandemic. Globally, online education has met with some success. In the case of India, we still have a long way to go before digital learning is seen as mainstream education, because students living in urban area have the facilities to opt for digital education, however, rural area students do not have the required infrastructure nor are financially strong to avail the resources required for digital education. Building of the digital education infrastructure by the Government of India presently appears to be difficult due to lack of budget. Further, even if the digital infrastructure is built, training has to be given to the teachers to use the digital system to provide authentic and proper, uninterrupted and seamless education to the students. Remote learning increasingly relies on the reliable power supply and ubiquitous Internet connectivity which might be a far- fetched thing for city area, but we need to work today for the slum and rural area also.

Hypothesis of the study:

1. Recent educational system in India has collapsed by the lockdown.
2. Recent education systems have a need some of the bilateral tools for teaching learning process.

Methodology:

As per the need of the small research subject I select the online survey method for my study. I created one opinion poll group by <https://www.edmodo.com/system> and provide 15 question to the poll member and near about 45 people are responding me. As per his experienced opinion about the lockdown they express his opinion by the form. This data I used for the analyzing the thinking of the people about educational system before and after lockdown how they react on this condition.

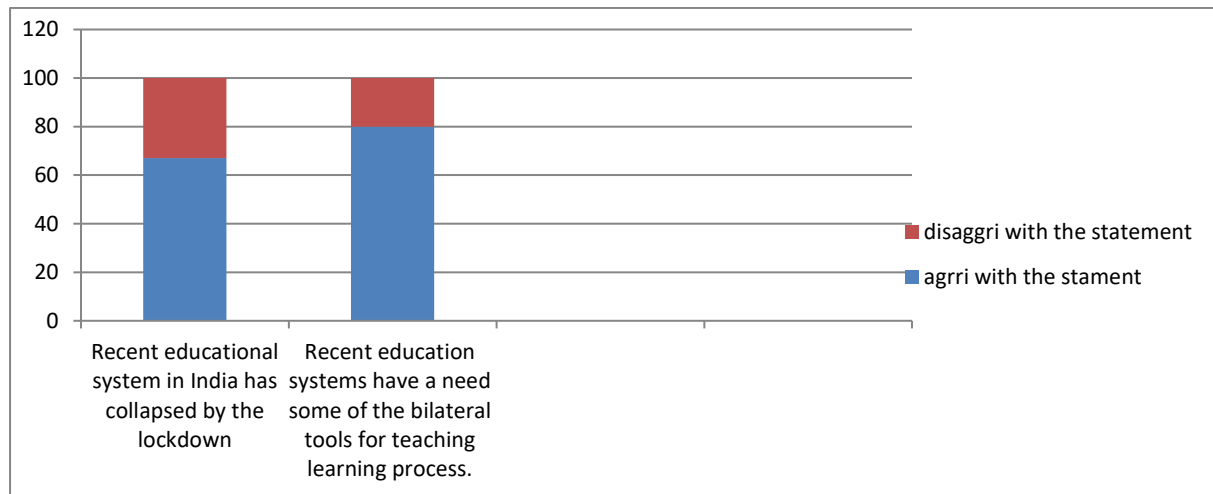
And I conclude my study on the said data analyzation with some recommendations.

Limitation of the study:

- Researcher depends upon the people opinion.
- Researchers use the online mode for the data collection.

- Researchers use the limited questions for the data collection.
- Researchers have no right to forced somebody for the response.

Graph of the Hypothesis

- As per the above graph first pole first hypothesis statement 67and% people are agreed and33% people have some hope with the recent train of Indian education system.
- As per the above graph second pole 2nd hypothesis statement 80 and% people are agreed and20 % people have no need of changes in recent Indian education system.

Conclusion:

- Our education system needs some changes to run without break in any kind of situation.
- New e-learning type resources introduced in the every levels teaching and learning process.

Recommendation:

Outstretched the internet overall in the India to connect all student by e-learning platform.

References:

<https://www.latestlaws.com/articles/impact-of-covid-19-on-education-system-in-india/>

Deepali Kasrekar and Gayatri Wadhavane (2020): Tapaswi.

EFFECT OF YOGA ON MENTAL HEALTH: COMPARATIVE STUDY BETWEEN MALE AND FEMALE IN JALGAON CITY

Ashok B. Patil

Department of Psychology,

Dr. Annasaheb G. D. Bendale Mahila Mahavidyalaya,

Jalgaon, M. S., India

Corresponding author E-mail: ashokpsy80@gmail.com

Abstract:

In this modern era stress has become an integral part of human life. Stress is considered to be any condition which results in perturbation of the body's homeostasis. Today, male and female are constantly under stress to balance between home and work place. Yoga aims at an integrated and harmonious development of all the potentialities of man. However, to put yoga on a firm scientific pedestal, we planned to undertake a comparative study between the male and female to assess the effect of yoga on mental health. Twenty male and Twenty female participants were selected Yogic Group and Twenty male and Twenty female participants were selected Non - Yogic Group. In this study 80 normal healthy volunteers of both groups. They were divided into two groups (Yogic Group and Non -Yogic Group). A Sample of 80 college going student (age 17 -25 years) was selected purposely from Jalgaon. Data were collected using by Pramod Kumar Mental Health Check-List was use to measure the mental health. Paired t test is used to data analysis. Selected individuals were subjected to 90 min of yoga classes once or twice a week for a month.

Keywords: Yoga, Mental health

Introduction:

Today working male and female is constantly under stress to maintain balance between home and workplace. This stress affects their physical and mental health; but Stress is necessary for life. We need stress for creativity, learning and for survival. Stress is only harmful when it becomes overwhelming and interrupts the healthy state of equilibrium. Stress jacks up the nervous system, overburdens the adrenal glands and lowers immunity. Yoga is considered

to be one of the most important, effective and valuable tools available for man to overcome various physical and psychological problems.

Yoga program was designed based on Yoga is an ancient Indian science which helps to improve physical, mental, social and spiritual health. Yoga has found its special existence in Jalgaon by its peculiarities like asana and pranayama. But many consider yoga as an alternate to exercise. Few research works have been conducted in Jalgaon on yoga. There is a need to show that yoga is not merely an exercise system but it has many more health benefits. It can be wisely applied in the old age care to improve the quality of life. Research is needed to understand the mechanism of action of yoga.

Mental Health:

Mental health is an important component of overall health and well being. It can be defined as state of psychological and emotional well being in which an individual is able to use learning abilities, can function constructively and fruitfully in society and can meet with the ordinary demands of everyday life. Yoga is known to play remarkable role in the improvement of mental health as well as in the treatment and prevention of mental (psychological) health related problems. Patanjala yoga sutras start with the idea of 'cittavrtii nirodha' alighting the importance of controlling the mind. Patanjala yoga sutras highlight the capability of yoga to maintain mental health. It concentrates on the primitive, preventive, and curative aspects of the Patanjala Yoga Sutras in its syllabus for the promotion and development of the mental health and healthy personality to maintain peace.

Objectives of the study

- 1) To study the mental health of college going males and females.
- 2) To analyze the mental health of college going males and females.
- 3) To evaluate the impact of Yoga on mental health of college going students.

Hypothesis of the study

- 1) There is no significant mean difference Mental Health between Yogic group Male and Female of college students.
- 2) There is no significant mean difference Mental Health between Non Yogic group Male and Female of college students.

Methodology

1. Variables Under the study:

A. Independent variables: i) Area of Group - Yogic Group and Non – Yogic group

ii) Gender - Male and Female

B. Dependent variables i) Mental Health

2. Sample:

The purposive sampling Method was adopted in selecting the sample of the study. Majority of the respondents were in the age group of 18 in 25 years. The sample consisted of 80 college going students from varies college of Jalgaon district. Subject from Jalgaon District College going students Male and Female as well as a Yogic Group and Non – Yogic group

3. Measuring Tool:

The Hindi version of the 'Mental Health Check List is constructed and standardized by Pramod Kumar by the investigator was used for the study. It consists of 11 items presented in a 4 points rating format. The reliability of the check-list was estimated through test -retest and split half reliability method. Index of reliability consequently 0.81and 0.83the content validity of the mental health check list adequately assured as only those symptoms which showed 100 percent agreement amongst the judges regarding their relevance to the study of mental health were selected.

4. Procedure of data collection:

All subjects were cited comfortably in arrangement was made in a class room. After that Hindi version of mental health check list consisting 11 items along with instructions was administered on male and female subject. Forty Male and Female who practice yoga in their daily routine (Group – 1: Yogic group) were contacted and the above psychological Tests were conducted on them. Whereas remaining 20 male and 20 female who were not in practice of Yoga in their routine (Group – 2: Non Yogic group) were randomly selected from one of the college of Jalgaon City. The data collected through the above scale was subjected to statistical analysis and initially Mean and Standard deviation were drawn out. Students paired test was applied to find out the difference between two groups. The paired t test is used to compare

two population Means where you have two samples in which observations in one sample con paired with observation in other sample.

Results:

Hypothesis 1: There is significant mean difference Mental Health between Yogic group Male and Female of college students

Table 01: Gender wise comparison of Mental Health between Yogic group male and female of college students

Groups	SES	N	Mean	SD	t-value	Sig- Level
Yogic group	Male	30	25.60	1.96	2.13	0.05
	Female	30	24.20	3.02		

Table 1 shows Gender wise comparison of Mental health between Yogic group Male and Yogic group Female College Student; calculated Mean; Standard Deviation; Degree of freedom; 't' value and the Level of Significance.

According to Mental health, For Yogic group Male students; the calculated results are, Mean 25.60 and SD 1.96. For Yogic group Female students, calculated results are Mean 24.20 and SD 3.02. The calculated' value is 2.13, which is significant at 0.05 level.. Thus results indicate that there is significant difference related to mental health, between Yogic group Male students and Yogic group Female students. Hence, thus first hypothesis that there is no significant difference in mental health of male and female stands rejected.

Hypothesis 2: There is significant mean difference Mental Health between Non Yogic group Male and Female of college students

Table 2: shows Gender wise comparison of Mental Health between Non Yogic group male and female of college students

Groups	SES	N	Mean	SD	t-value	Sig- Level
Non Yogic group	Male	20	29.93	3.61	2.08	0.05
	Female	20	27.87	4.04		

Table 2 shows Gender wise comparison of Mental health between Non Yogic group Male and Female College Student; calculated Mean; Standard Deviation; Degree of freedom; 't' value and the Level of Significance.

According to Mental health, For Non Yogic group Male students; the calculated results are, Mean 29.93 and SD 3.61. For Non Yogic group Female students, calculated results are Mean 27.87 and SD 4.04. The calculated 't' value is 2.08, which is significant at 0.05 level. Thus results indicate that there is significant difference related to mental health, between Non Yogic group Male students and Non Yogic group Female students.

Conclusion:

- 1) There is significant mean difference found Mental Health between Yogic group Male and Female of college students. Female adolescents had better mental health as compared to their counterparts.
- 2) There is significant mean difference found Mental Health between Yogic group Male and Female of college students. Female adolescents had better mental health as compared to their counterparts.

References:

- Agarwal R. and Agarwal R. (2004), Mental Health of students a challenge in 21th century. Indian Psychologicalreview, vol. 62, p. 50-56.
- Anand P., Chandla S. S, and Dogra R. (2018) effect of yogic asanas practice on anxiety levels and general well being of nursing students. International Journal of Health Sciences & Research (www.ijhsr.org) 23 Vol.8; Issue: 5; May 2018
- Derebail Gururaja , Kaori Harano, Ikenaga Toyotake, Haruo Kobayashi (2011), Effect of yoga on mental health: Comparative study between young and senior subjects in Japan. International Journal of Yoga Year : 2011 | Volume : 4 | Issue : 1 | Page : 7-12
- Gawaliand S. R. and Dhule S. S. (2013), Effect of Yoga on Anxiety Levels in Working Women International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064 lume 2 Issue 12.
- Kumar K. (2013), Yoga Psychology: A Handbook of Yogic Psychotherapy. New Delhi: Printworld Ltd .

- McCall T. (2007), *Yoga as Medicine: The Yogic Prescription for Health and Healing*. New York: Bantam (2007).
- Muktibodhananda S. (1998), *Swatmarama commentary Hatha Yoga Pradipika*, Munger, India: Yoga Publications Trust; 1998; 3rd ed, 150.
- Quadri S.J. (2011), *A Study of Mental Health among .College Going Students*. Entire Research vol- no -3 Issue-II
- Sarkar S. S. (2018), *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)* ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714 www.ijhssi.org || Volume 7 Issue 08 Ver. II || August. 2018 || PP.48-54
- Singh A. P. (2016), *Yoga for mental health: opportunities and challenges s. MOJ Yoga Physical Ther.*, 2(1):1–6. DOI: 10.15406/mojypt.2017.02.00009

IMPACT OF ONLINE EDUCATION ON STUDENTS ACADEMIC ACHIEVEMENT

Shobha Upadhyay

H. P. M. M. Jabalpur, M. P.

Corresponding author E-mail: shobha_upadhyay@yahoo.in

Abstract:

Education is important part of every individual's life. It opens up opportunities in the way of employment, equality, health and wealth. Most of the countries recognised it as a fundamental human right. In other words, every child has a right to education and it is compulsory up to a certain age. But due to novel corona virus teaching learning process has been stopped. Each and every country of the world suspended physical classrooms and shifted to online classes. From this article it is concluded that what is the impact of online education on students Academic Achievement. Is traditional learning is better than online learning.

Keywords: Opportunities, Academic Achievement, traditional learning, Corona virus.

Introduction:

Everyone was aware that when corona virus entered into the India, government had to close all the schools and colleges across the country temporarily to stop spread of corona virus. Its close last eight month and there is no certainty when they will reopen. It is very important time for education sector to start board examination, nursery school admissions, entrance tests of various universities and competitive examinations etc. Academicians are searching new ways of managing this sudden transition to online education, students are get engaged on mobile phones and computers. It is important that teaching learning should not be stopped. We have to find new ways of teaching learning. Therefore by considering the pandemic situation online education is the only option for all.

To understand the above table we can say that percentage of learners increased in online education in year 2020 because of pandemic situation novel corona virus-19.

Percentage of enrolled students:

Year	Traditional Education	Online Education
2014	75%	2.9 million
2015	70%	3.00 million
2016	68%	3.3 million
2020	No traditional class due to covid-19	Whole world due to covid-19

Impact on Students Academic Achievement:

Online education is useful at present scenario. We all are now familiar with different type of live classes like Zoom, Google meet and uploading our video on a particular website. All these are only option for teachers and for students to transfer the work or knowledge. But question arises that -is online education successful in all situations and at all the level of students. What about the performance of students? Because if online education has some advantages it has also some disadvantages that are:

1. There is no face to face interaction with students and teachers.
2. Student and teacher interaction is important for student's life.
3. Teachers know the weak points of their students and they work on that and motivate them to achieve their goals.
4. One cannot fully Participate in asking doubts.
5. Studying at home may disturb to other members of Family.
6. For online teaching teachers should know how to handle it. Because handling of electrical gazettes are difficult.
7. Not Possible to assess Students in fair manner.
8. Students are also doing some thing else while attending the class only they join the class for their attendance in online teaching.
9. Internet connectivity, lack of knowledge, and issue for handling are also there.
10. Online teaching is Fail in developing social skill, disciplines and communication.
11. Their are no school atmosphere for primary and Pre- primary level Students.
12. Base of knowledge is zero because only teachers and parents are struggling for goal or target but child is not aware with it.

13. Due to school activity students gain a great deal by participating in class field trips, Sports, clubs and more a which is not possible in online teaching.

Conclusion:

Both education fields have their own advantages and limitations but education should not be stopped. But we must say online education can not compete with traditional education. Traditional education proved its importance and holds high values. No doubt online education is today demand and important in pandemic situation but it affects our students Academic Achievement.

Reference:

<https://www.indiaeducation.net>

<https://www.wikipedia.org>

<https://www.highereducationreview.com>

www.business-standard.com

SPATIAL ANALYSIS OF SOCIAL PROFILE OF THE TRIBAL HANDICRAFTS ARTESIAN IN NANDURBAR DISTRICT USING GIS APPLICATION

Mohan A. Vasava

Department of Geography,
Arts, Commerce and Science College, Taloda,
Dist. Nandurbar (Maharashtra)

*Corresponding author E-mail: mohanvasavegeo@gmail.com

Abstract:

The researcher article focuses at spatial analysis of Social profile of the tribal handicrafts artisan in Nandurbar District. Tribes are those people, who are living in forest. The tribes are depending upon the resources obtained from forest. The tribal handicrafts artisan depending upon resources obtained from forest. Social profile is an internal part of very human being. Still tribals social status is very low due to the poor economic condition. The researcher has gone through social status and surveyed of 41 sample villages of Nandurbar District. A total of 69% tribals live in Nandurbar district and include Bhil, Pawara, Dhanka, Kokani, Tadvi and Mavchitribals. The social situation of the tribal people has changed. However, social factors such as marital status, age, education and health have affected the lives of tribal people.

Keywords: Social, handicrafts, Forest, Bhil.

Introduction:

The essential element of the Social - economic life of the tribes as described by T.B. Nayak consisted of hunting is the main occupation. In the past, Bhil have been lawless and independent wanderers in the forest areas of western satpudaregion. Traditionally the Bhil practices hunting, shifting cultivation, traditional handicrafts, fishing and Flowers, Fruit collection, at the end of the 19th century, they adopted a settled way of life and practice agriculture as their livelihood. Most of the tribal artists who participated in the exhibition are small scale cultivators who have been earning their livelihood mainly by practicing the agriculture.

These tribal artists are usually very busy during the agricultural season i.e. from June to September. However some of them work as daily wage labourers from October to May. The tribal economy is largely unstructured, non-specialised primitive and to some extent self-sufficient. Majority of the tribal communities in our country have been living in remote and exclusive areas in the thick forest, on hill slopes and generally in areas with poor natural resources and poor communication. This natural isolation has deprived them of the scientific and technical advances on the one hand and it has led to their distinctive life style, culture and languages on the other. Their main important economic activity is collection of minor forest produce and small scale cultivation and fishery. Their agriculture is most primitive as they use traditional method of cultivation and traditional tools. Therefore the output of their land is very low.

The exploitation of tribals by so many stalwords in the society has produce at a very low price. Because of this basic weakness found in the tribal economy different antisocial element.All the tribes and sub-tribes present a varied spectrum of development and diversity in the ethnic and cultural background and varied economic conditions. The main state of tribal economy was and still is continuation of gathering of minor forest produce, fishing and hunting etc. These activities provide a subsistence level of living. The economic life of the tribals is specific in nature. In a community like tribals the price system is normally absent and social tradition regulates the “economic activities” (Vidhyarthi and Rai 1985). The socio-economic structure on tribal communities is marked by difference from that of the non- tribals or, advance groups of people.

Study Region:

The area is inhabited by tribals. Nandurbar district is located in north western part of Maharashtra state. Nadurbar district is bounded to the south and south east side by Dhule district to the north jhabhua district of Madhya Pradesh , to the west lies Surat district of Gujarat state satpura mountain and piedmont plain stretches from east west , north part of the study area is occupied by satpura mountain ranges and piedmont plain. The southern part is characterized by of sheets of Sahyadri hills the Narmada river forms the boundary about 70 k.ms of the northern border of the district. A large part of the district falls in the Tapi river basin. The Narmada River flows in the westerly direction, marking border of the district and of

the state for a stretch of 54 k.ms. The study region lies between 20° 45' north and 22° 15' north latitudes and 73° 45' east to 74° 45' east longitudes. The total area of study region is 5035 sq.k.ms. The distribution of population is a geographical phenomenon. It is related to location and space.

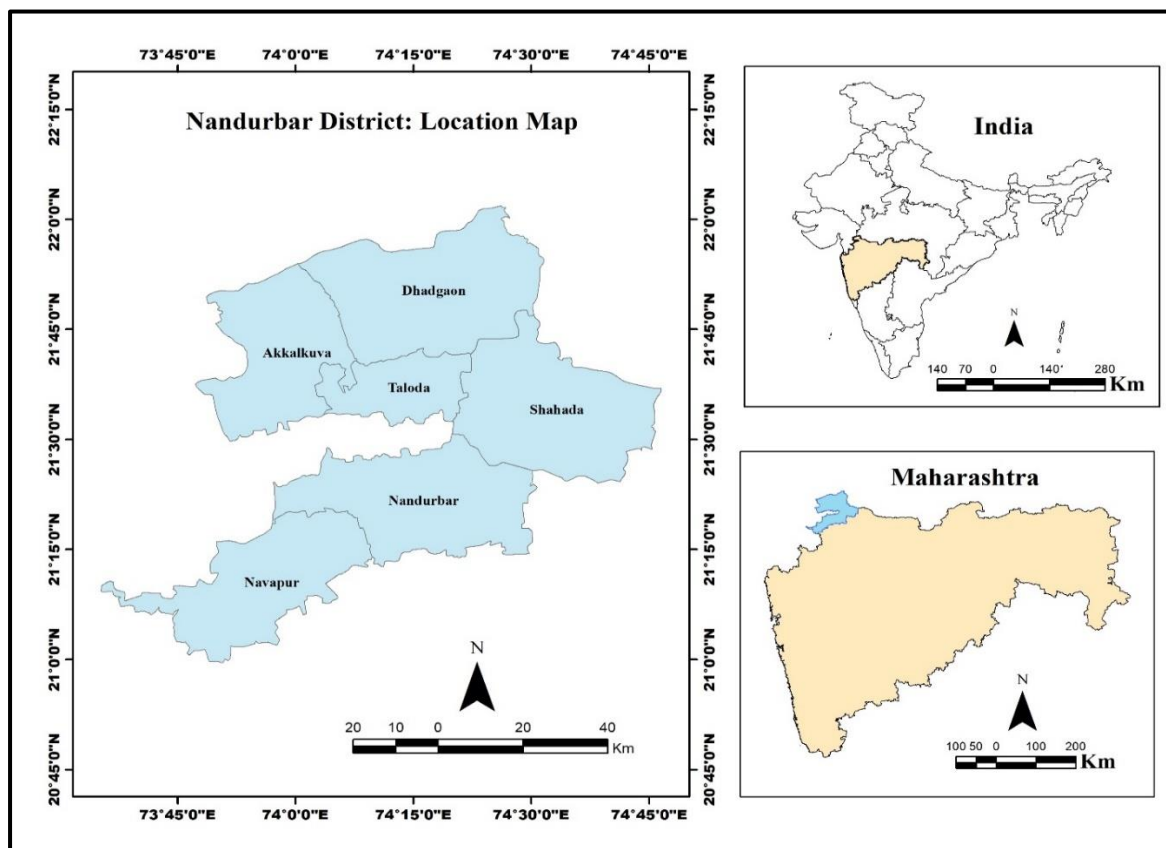

Plate 1: Location map of the study region

Objectives:

1. A study of the Social condition of tribalhandicrafts artisan in Nandurbar District.
2. To know the available of Health Care Facilities of tribal handicrafts artisan in Nandurbar District.

Materials and Methods:

This is empirical study it is based on descriptive research methodology and utilizes survey method with sample villages, observation, group discussion, home visit etc. the study is based on the primary data collected from a 41 sample villages in Nandurbar District. Secondary data has been collected from district Administrative offices, tribal welfare office, Government reports, Indian Census report of 2011, and research publications, statistical Review book, E-

Journals, GramsevakSarpanch and Zilla perished schools etc. Data have analysed and discussed with necessary statistical and QGIS 3.10 software techniques and inferences are drawn based on them.

Result and Discussion:

The process of change in the social status of an individual occurs as a result of external influences or motivation or as a result of change which occurs within the concerned individual, so as to change for better prospects the present study aimed to assess the impact of the changing social process such as urbanization, modernization planned development strategies of voluntary and government organization on the social life of the tribal people in the Nandurbar district.

Marital status:

Marital status is one of the important determinants of fertility and growth of a population. The particular married and unmarried tribal People contacted are given tehsil wise in the table.

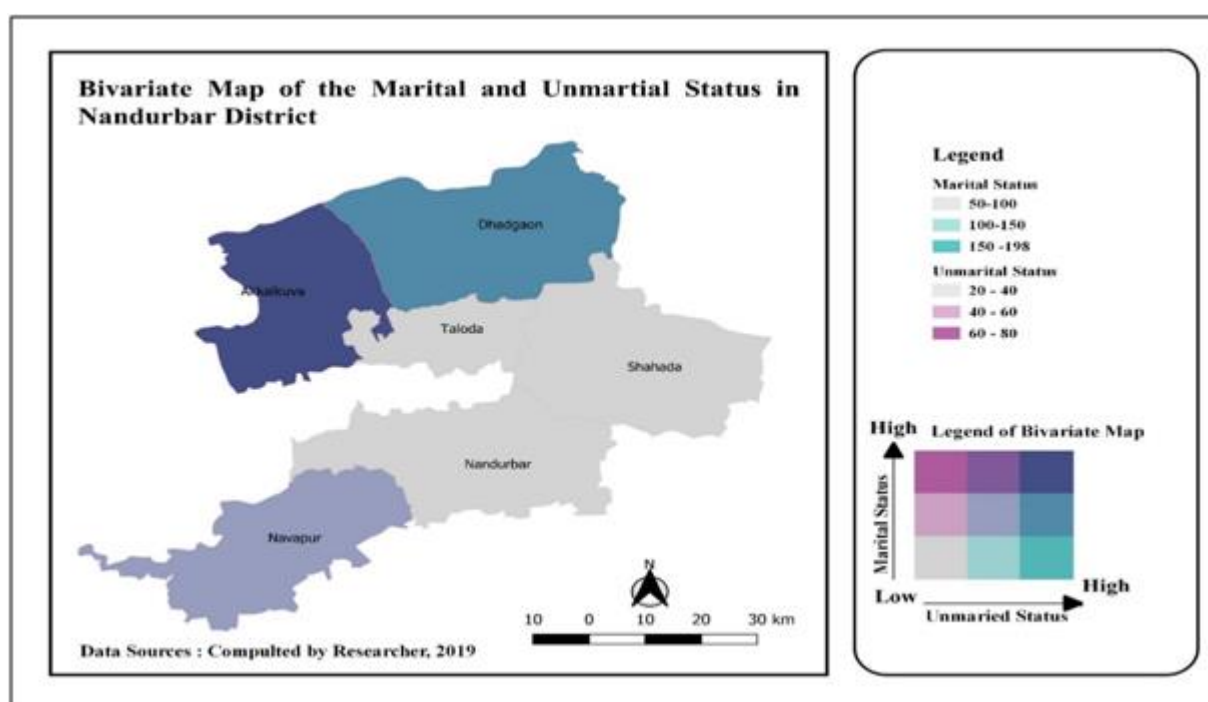
Table 1: Marital Status of Tribal Handicrafts Artisan in Nandurbar District

Sr. No.	Tehsil	Married	Unmarried	Percentage	
				Married	Unmarried
1	Akkalkuva	198	80	30.27523	31.49
2	Dhadgaon	152	54	23.24159	21.25
3	Taloda	70	27	10.70336	10.62
4	Shahada	59	31	9.021407	12.20
5	Nandurbar	52	21	7.95107	8.26
6	Navapur	123	41	18.80734	16.14
Total		654	254	100	100

Computed by Researcher, 2019.

Bivariate Mapping techniques have been used with the help of QGIS 3.10 Software for spatial analysis of marital status of tribal handicraftsmen. In these techniques, Bivariate Map is created using two different variable data, Marital and Unmerited Status. Bivariate Mapping of Nandurbar District shows that Akalkalwa taluka has the highest marital and unmerited status.

The Legend Colure of this taluka is Dark Blue. There are a total of 654 married and 254 unmarried tribal handicraftsmen in Nandurbar district. In Akkalkuwa taluka alone, there are 198 married and 80 unmarried tribal artisans. From the blue whites' colure of Navapur taluka, it is seen that the marital and unmarried status of tribal handicraftsmen is moderate. There are 123 married and 41 unmarried handicraftsmen in Navapur taluka. The lowest marital and unmarried status is in Taloda, Shahada and Nandurbar talukas. Taloda, Shahada and Nandurbar talukas have the lowest marital status. The color index of these talukas is white cream. Taloda 70 married and 27 unmarried, Shahada 59 and 31, Nandurbar 52 and 21, etc., the married and unmarried status of tribal handicrafts is lowest.

Education:

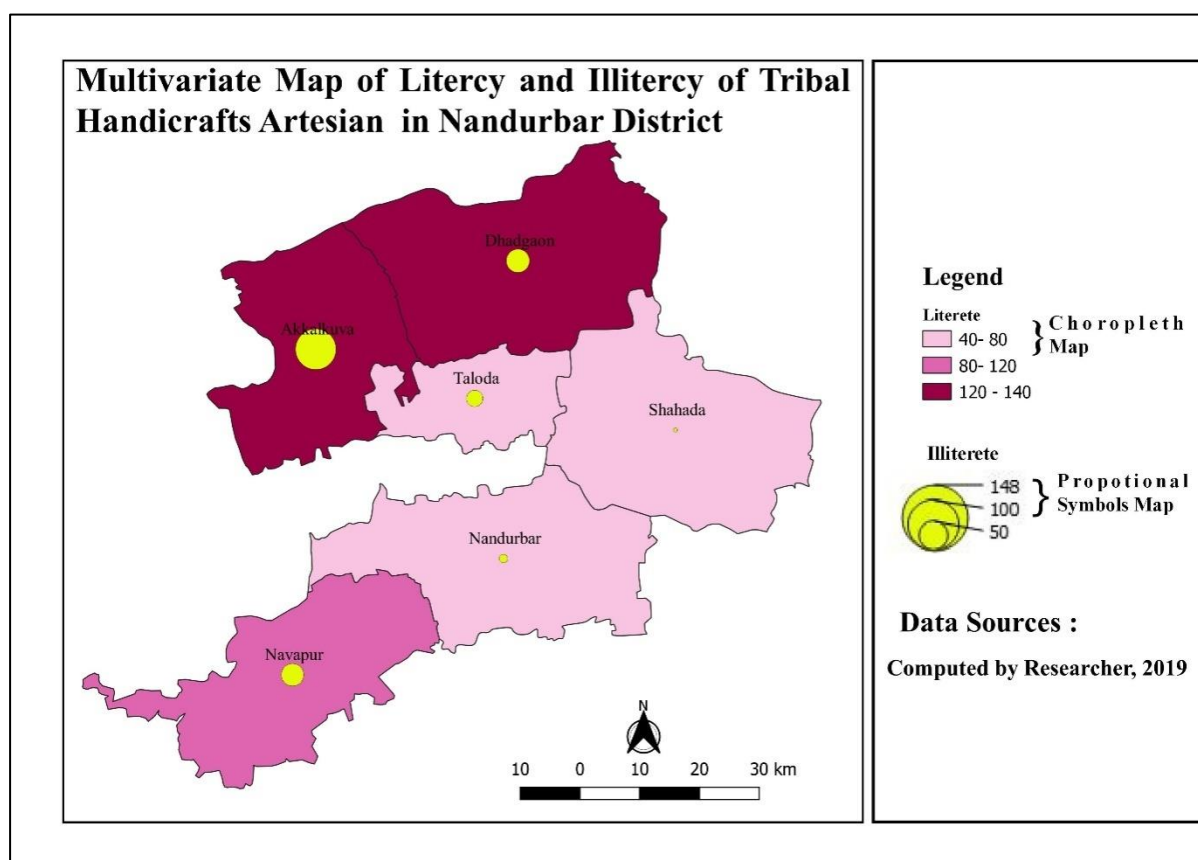
Education forms an important component in the overall development of individuals, enabling them to greater awareness, better comprehension of their social, political and cultural environment and also facilitating in the improvement of their socio-economic conditions. In table 6.4 following shown the extent of education of the tribal handicrafts worker is detailed tehsil-wise. Education elevates a person's knowledge, creativity and skills. The educational level of the handicrafts worker reflects on the quality of the occupation. Keeping this in view, a modest attempt was made to know the educational background of craft artist. As per the data

pertaining to the educational background of tribal crafts worker the educational levels are very low

Table 2: Literacy of Tribal Handicrafts Artisan in Nandurbar District

Sr. No	Tahsil	Literate			Illiterate			Total Percentage	
		Male	Female	Total	Male	Female	Total	Literate	Illiterate
1	Akkalkuva	90	40	130	62	86	148	24.9	38.6
2	Dhadgaon	74	65	139	37	30	67	26.6	17.5
3	Taloda	30	21	51	18	28	46	9.7	11.9
4	Shahada	32	30	62	9	19	28	11.8	7.3
5	Nandurbar	22	20	42	9	22	31	8.0	8.0
6	Navapur	60	40	100	29	35	64	19	16.7
Total =		308	216	524	164	220	384	100	100
Total Percentage		65.25	49.54	57.7	34.74	50.45	42.29	57.7	42.29

Sources: Computed by Researcher, 2019

Choropleth mapping method has been used for spatial analysis of literacy of tribal people in Nandurbar district. Table no, 2 clearly shows that there are a total of 524 tribal handicraft workers in Nandurbar district. Of these, 308 are males and 216 are females. Akkalkuva and Dhadgaon talukas of Nandurbar district have the highest number of literates and Dhadgaon taluka has 139 literates. Of these, 74 men and 65 women are literate. There are a total of 130 literates in Akkalkuwa taluka. Of these, 90 men and 40 women are literate. The lowest literate rate is in Taloda, Shahada and Nandurbar talukas. Shahada has a total of 62 literates with 32 males and 30 females respectively. There are a total of 51 literates in Taloda with 30 males and 21 females. Nandurbar has a total of 22 literates, 20 males and 2 females. The total literacy rate in Navapur taluka is 100. Of these, 60 are men and 40 are women. It is moderate literacy rate.

The proportional symbol mapping method is used for spatial analysis of illiteracy data. The highest illiteracy rate is in Akalkuwa taluka of Nandurbar taluka with a total of 148 tribal handicrafts inspectors. Of these, 62 are males and 86 females. The lowest illiteracy rate is in Shahada (28), Nandurbar (31) and Taloda (46) talukas. Dhadgaon (67) and Navapur (64) have moderate illiteracy.

Health:

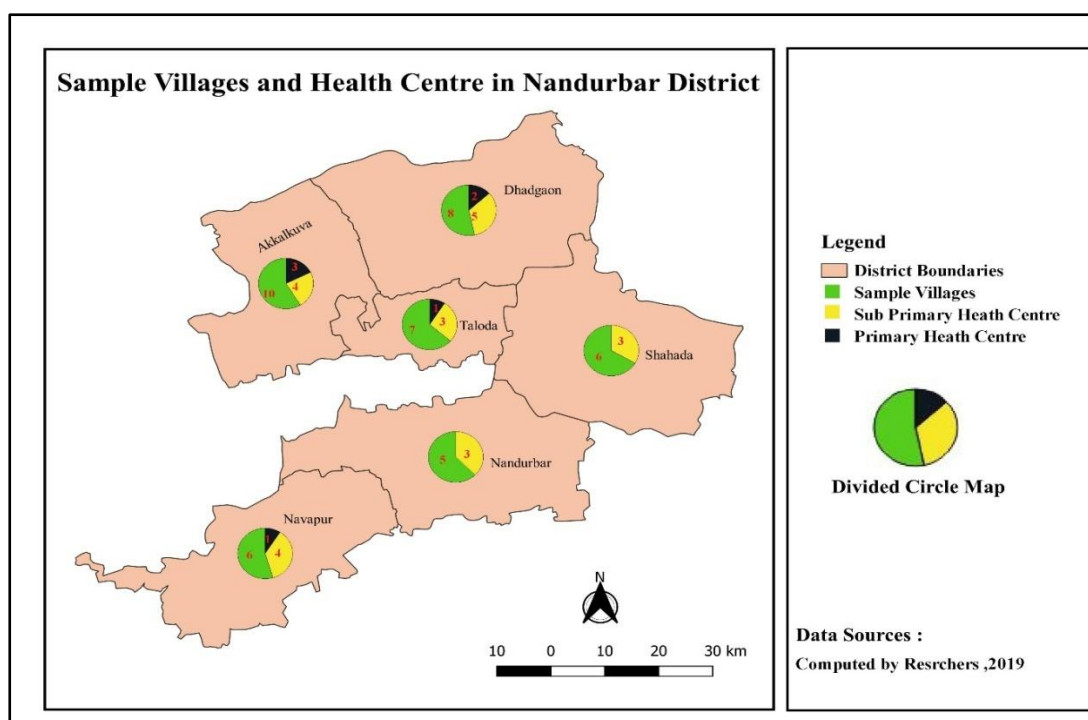
Tribal areas are generally inaccessible due to difficult terrain. Such areas are therefore, deprived of timely adequate health facilities. Similarly, in view of low standard of living, backwardness, mal nutrition, illiteracy, worm infections, skin diseases, sickle cell, lack of pure drinking water facilities etc. tribes are proved to various diseases. Both government and non-government organizations are making effort to extend and increase adequate and timely medical facilities to the tribal of the district along with other development activities.

According to the 2011 census, there are a total of 58 primary health centres and 290 sub-primary health centres in Nandurbar district. Out of which 42 sample villages have total 22 primary health centres and 5 sub-primary health centres. The primary health centres in Nandurbar district are in Akalkuwa (04), Dhadgaon (05), Taloda (03), Shahada (03), Nandurbar (03) and Navapur (04) talukas respectively.

Table 3: Tahsilwise Health Care Centre of the Sample Villages in Nandurbar District

Sr.No	Tahsil	Sample Villages	Sub-Primary Health Centre.	Primary Health Centre
1	Akkalkuva	10	04	03
2	Dhadgaon	08	05	02
3	Taloda	07	03	01
4	Shahada	06	03	00
5	Nandurbar	05	03	00
6	Navapur	06	04	01
Total =		42	22	05

Sources: Computed by Researcher, 2019

Conclusion:

Nandurbar district is known as the most remote and tribal district in the state of Maharashtra. Talukas like Akalkuva, Dhadgaon, Taloda and Shahada of this district are included in the western Satpuda hilly region. The handicraft occupation of the tribal people is dependent on the dense forests of the Satpuda hills. The social status of the tribal people has changed and so has their standard of living. Akalkuva and Dhadgaon talukas have the highest number of

tribal artisans. The same goes for literacy. But health facilities and education have not been developed. Some tribals migrate to Gujarat for employment.

References:

- Aparna, S (2015): The Dangas: District Human Development Report, Publied by Gujarat Social Infrastructure Development Society (GSIDS), Gandhinagar, Gujarat.
- Bandi M (2013): Tribals and Community Forest Management, Rawat Publication, Jaipur, Raj.
- Chaudhari S.N (2013): Globalization, National development and Tribal Identity, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Chaudhary.S.N.(2016): Primitive Tribes (PVTGs) of Central India , Concept Publication Company (P) LTD, New Delhi.
- Das.N.K (2013): Exclusion Discrimination and Stratification: Tribes in Contemporary India, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Gare.Govind (2000) Satpudhyatil Bhil (Marathi), Continental Publication Pune, Maharashtra.
- Gare.Govind.(2002): Maharashtraatil AdivasiJamati (Marathi) Continental Publication Pune, Maharashtra.
- Jain Navinchandra and TribhuwanRobin D. (1995): An overview of Tribal Resaerch Studies,Tribal research and tranning institute, Pune, Maharashtra.
- Jain Navinchandra and TribhuwanRobin D. (1995): Strategies for Propagation of Tribal art and Handicrafts, Tribal research and tranning institute, Pune, Maharashtra.
- Jain Navinchandra and TribhuwanRobin D. (1995): Tribal Development Issues and Challenges, Tribal research and tranning institute, Pune, Maharashtra.
- Mathur.L.P. (2001): Interaction of the Bhils with other Communities, Scheme Publication Jaipur, Rajasthan.
- Misara.P.K, K.K.Mishara and Bhat.H.K.(2012) : Bio-cultural Devlopment of Scheduled Tribes, Rawat Publication Jaipur, Rajasthan.
- Munshi Indira (2007): Adivasi Life Stories, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Patil, R. B. (2014): Sustaninable Development, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Patnaik .S.M (2011): Culture, Identity and Development, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Patnaik.S.M and Chaudhary.S.K (2008): Indian tribes and theb Mainstream, Rawat Publication, Jaipur, Rajasthan.
- Rai, B. Kumarand Vidyarthi.L.P. (1985), The Tribal culture of India, Concept Publication Company (P) LTD, New Delhi.

THE ASPECTS OF RESEARCH IN SOCIAL SCIENCE

Maruti S. Darade

P.G. Department of Botany

Govt. Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati - 444604

Corresponding author E-mail: marutidarade@gmail.com

Introduction:

The research is a process of scientific and systematic investigation on a specific topic or aspect or problem. The investigation may be experimental, quasi-experimental or non experimental. In research, primary and secondary information is collected which is related with topic (Kothari, 2004). The research is considered as a hierarchy of actions taken towards the investigation and collecting information and knowledge about unknown facts (Merriam-Webster, 2015). The existing theories and experiments are considered to resolve unknown problems that exist in society. The research can be carried out on either existing or future problem. The knowledge obtained through investigation is used to prove the facts in life. The social research is used to learn about people in the society and to design the knowledge which will be useful for needs of society. The various aspects of human behaviour need to be investigated by researchers to understand it with knowledge. In social research new features of peoples, communities, life style, traditions, superstitions, market value, science, technology, ethics, religion, rituals etc. are investigated scientifically using different techniques. The research is conducted within the framework of objectives and assumptions regarding topic. The concept of empiricism serves as the basis for the research in all social sciences. The Social research is based on logic and empirical observations which involve the interactions between ideas and evidence. The Ideas help to make sense of evidence to which a researchers uses, extends, revises and tests. The social research creates theories by collection of data through samples. The basic aim of social research is exploration, description, explanation and prediction. The research helps to find out social pattern of life and behaviour of people in society. The research can be descriptive which includes making the survey and search facts regarding different social aspects. The issues and consequences in social life are investigated and illustrated through different method of research. The researchers examine cases through

descriptive studies with the intention to measure and analyze the situation in society. The investigation involves techniques of describing data regarding human in terms of behaviour, attitude and intention. The techniques used in descriptive research include survey, comparative analysis and correlation. The applied social research helps to identify the best alternative action among the pool of actions. The social research is generally used to seek solutions on existing problems experienced by communities or society. The fundamental social science research is intended to make generalization or creation of theory. It also aims to collect data and describe the situation with illustrations to create awareness and provide informative guidance to the people. The social research is considered as a pure research as it is used to make contribution in addition to existing knowledge and develop a specific common theory for social life. In research certain conclusion or solutions are suggested for people. The conceptual research is intended create theories through different strategic ideas. It is expected from the philosophers or thinkers to create new concepts to interpret on existing scenario in social life. In empirical research a data regarding facts are collected and analysed to draw certain scientific conclusion on social matter or situation. The experimental research design is applied to collect information through sampling and data collection which is further statistically analysed to come to certain findings and conclusions oriented towards social development.

Significance of review of literature:

The review of literature is an important aspect of research. It includes the collection of relevant literature and information regarding assumed research topic. The review of literature is a base for new investigation which supports to researcher. It serve as a basic part of research in which a researcher have to go through various published literature such as research journals, magazines, abstracts, reference books, news papers, audio-visual information, social media etc. The review literature constitutes the critical examination of studied aspects in relation to proposed topic of research. It summarizes the objectives, methodology, findings and conclusions of research communities all over the world. It gives idea to decide strategies and carry on further research on the topic. The review indicates evidence on existing literature and identifies the gap of knowledge. The review of literature evaluates the study objectives in order to achieve result, examining the available recommendations related to findings and determine the position and contribution of the case under study (Denzin and Lincoln, 2000). The researchers should go through information or data related to their study. It is beneficial to

researcher to organize topic related existing knowledge, It supports the evaluation of existing results found in literature, It is useful to identify the position for new topic of research, It is used to identify controversy of ideas from existing knowledge, It help to generate research questions for further studies, It is used to generate answers for the assumed research question, It determine the scope of literature needed for further research, It familiarise with the theories related to topic and concerned issues, It help to decide methods and strategies for research, It is useful to highlight researchers arguments on certain topic of investigation.

Selection of topic:

The research ideas can be generated through the fundamental questions like what type of research? How to do research?, Who can do research?, When can do research? and why to do research?. The answers of these questions are searched by a researcher from existing problems in society. They can be searched with the help of published literature. There is a need of enquiries in relation to questions. Before deciding a research topic, a researcher should go for answering these questions and make clear the objectives of topic. The selection of research topic must be clear and concise. The title of topic should define the hypotheses clearly. The researcher should decide the objectives and outcome of research which will contribute to existing knowledge or creates new knowledge. The selection of topic involves critical analysis and thinking over social problems. A researcher can discuss the issue with people in society to obtain the critical views. The topic may intend to overcome on issues or problems to society.

The research topic should meet both social and economic criteria. There should be enough resources to support the research. The issues like equal opportunity, fairness, courtesy, integrity, virtues, sins, superstitions; evils in society should be focused. The ethical principles should be followed to avoid conflicts and consequences in society. A researcher should stand on principles and laws governing the communities'. The research contribution must be based on existing field of knowledge or advanced field of knowledge which would be useful to resolve problems encountered in society.

Research methods:

The research can be categorised as primary research and secondary research. In the primary research a researcher intends to ask questions as per the topic of research. The

questions are sent to the respondents through survey or poll or a questionnaires. The answers regarding the assumed research topic are then analysed to come to certain findings and conclusion. The primary research is an initial step of collection of data through sampling. The secondary research includes collection of research data through newspapers, online means, reports, audio-visual devices, supporting research literature, reference books etc. In secondary research a researcher is engaged in finding out the research related information and knowledge from different sources and methods. The resource data obtained is then combined, compared and analyzed to come to findings and certain conclusion.

The social science researcher examines the problems in society with respect to behaviour and life style of people in different communities. They design various experiments and uses scientific research methods to conducting research and obtain desired data. Planning of research design is a key step in sociological study. It is expected from researcher that he or she should be very careful in selecting proper method which will be suitable as per the target of study topic. During the study of behaviour of people's the interview technique is applied. At the time of collection of data some people are observed through interview, some peoples should be thoroughly informed and the others are observed secretly without knowing they are being observed. By adopting this method of observation a quality data is generated due to which certain fruitful conclusion can be made.

1. Survey:

The survey is one of the most widely used scientific research method. In survey, data is collected from different sources through a series of questions related to opinions and human behaviour. In this method a persons are requested to express their personal ideas and thoughts. The census is one of the methods of survey which is used to collect maximum data after inquiries. Large numbers of peoples are examined to collect data. The survey method includes questionnaire. In this method pre-decided questions regarding topic of research target are prepared to collect information and feedback from individuals belonging to various backgrounds, ethnicities, age-groups, and financial status. The survey can be conducted online or offline or by both means. The survey of social research may be Longitudinal, Cross sectional and Relational. The Longitudinal and Cross-sectional surveys are made through observational methods. The relational method of survey is considered as non-experimental. The Longitudinal social research survey is conducted with the same sample and the cross-sectional survey by

different samples. The survey method can be applied to small population or a sector of society. After selecting research topic a researcher develops a specific plan to ask questions and record responses accordingly. In survey it is important to inform to the people about the nature and objectives of research. The researcher might ask yes or no responses or have to solve multiple-choice questions. The data collected through survey method is in numerical form so it becomes easy to tabulate. The participant people should be willing to give their time to give answers and convey his or her personal information regarding religious belief, political views, social issues, ethical opinions, behaviour, moral, life style etc. This method is significant because many responses can be obtained from many people and large samples and data are collected. The drawback of this method is that it is time consuming regarding collection of samples. The data collection from people is also a difficult task to get responses from people by encouraging them. The opinions of people may be biased and may not be as per the original views and belief.

2. Experiments

There is also a method of social research which is intended to establish cause and effects of a variable. It includes a theory which needs to be proved or disproved by careful observations and statistical analysis. An efficient experiment may be successful in building a cause-effect relationship by proving or rejecting a theory. The laboratory and field experiments are mostly preferred by researchers to study on target topic of research. In this method generally there are two groups of participants such as a control group and experimental group. The control group is not subjected to the manipulation of the independent variables. The experimental group is subjected to the manipulation. The findings from experiments are analysed with statistical principles and parameters. The experiments may be divided into two types. The Lab-based experiments are set in the laboratory, under controlled conditions due to which more data can be recorded within less time. In natural or field experiments the creation or generation of data is not controlled. The information collected is more accurate because it is collected without interference or intervention by the researcher. In experimental method a set of people with similar characteristics such as age, class, race, education, caste, community are divided into two groups. One group is treated as an experimental group and the other as the control group. The experimental group is exposed to the independent variable or variables and

the control group is not. The both groups would be tested for finding differences in performance and conclusions are made.

3. Interviews

The interviews are the face-to-face conversations between a researcher and group of interviewees. It is a way of conducting surveys in relation to research topic. The interviews are similar as short-answer questions in which a researcher asks series of questions regarding topic. In this method the participants are free to respond to the questions as they wish. A researcher can ask questions for clarification and spend more time in asking questions and sub questions. In this a researcher needs to avoid steering or prompting the subject to respond in a specific way to avoid any kind of bias or prejudices. Interviews can be tightly structured or more open-ended. They can be analyzed quantitatively as well as qualitatively. In quantitative interview the information can be expressed numerically and analysed statistically. In qualitative interview the information is expressed in terms of description, attributes and characteristics. A researcher can transcribe tape-recordings of the interviews, read it repeatedly and analyze it scientifically. The formal interview is organized by a researcher with structured open-ended, closed-ended questions and formats. The informal interview includes more of conversations with the participants; it is extremely flexible to collect maximum data or information as much as possible.

4. Observations

The observation is a direct method of collecting information regarding research topic. In this method the information regarding behaviour of people and life style in society are gathered. Personal observations can also be made directly or indirectly. The observations of human behaviour are made systematically in relation to target aspect of research. A researcher is expected to get involved in daily and routine life of people. He or she should understand decision-making skills and handling of certain problems of people. In participant type of observation a researcher is a part of the thing being observed and he or she writes up notes whenever possible. The structured type of observations includes a researchers may have clear categories of behaviour on which they know they want to focus. They may choose a specific individual or a thing as a target. The observation may also through one-way mirror so that they are not visible to the people being observed, hence they do not interfere with whatever is being

observed. These observations can be analyzed quantitatively or qualitatively and predictions are made. The ethnography is a method of extended observation of social and cultural values of communities. The research study may include observation of small town, a community, a particular village, a monastery, a boarding school, amusement park, dam, Lake etc. An ethnographer is spending time in studying on every aspect of research and watches daily lives and behaviour of man and accordingly writes opinion on findings.

5. Field work

The whole world is open for research and there are large number of subjects and topics. In this method fundamental data is collected from natural environment. The laboratory work is completely avoided. A researcher has a freedom to step into environment and take samples to collect desired data. In field work a researcher is expected to go into the nature to observe the things regarding research topic and participate and experience the problems or situation. A researcher has to interact with people and collect information. The field work can be carried out in natural environment it may be coffee shop, tribal village, tribe, hospital, airport, mall, beach resort, play ground, place of rituals, tourist spot, a community etc. In field work, observations of individual person or a group of person along with interactions are collected. The research data is collected and analysed on the basis of correlation. The field work gives detailed and accurate real-life information but it is time consuming method.

6. Case Study:

In this method a researcher undertake in depth study and analysis of a single aspect, event, situation, a person, a social problem, a disaster etc. A researcher examines the existing sources of information through documents, historical records, by conducting interviews and direct observations. The case study maybe disabled child, drug lord, cancer patient, criminal, rape victim, a case of fortitude, charity, leprosy, dowry, human scarifies, animal scarifies etc. This method is useful to find out all the knowhow of any fact in society. It helps to create unique informative knowledge and theory.

7. Standardized test:

In this method a researcher constructs specific test and applies on large number of people in society. It gives an idea and a picture regarding how the test scores are distributed across a population. The score of an individual is statistically compared between different groups of people. The test designed is to check psychological or personality aspects of a person. These tests are highly structured forms of self-report in which participants have to solve problems. A researcher then work out a score for each participant who gives information about their intelligence or personality. The tests can be held to determine speech disorder, language disorder, communication difficulties, mental health, sensory processing, speech development etc.

Approaches in research:

There are different approaches applied for social science research, they are as follows

i. Qualitative

The qualitative research approach is intended to collect data through open ended and conversational discussions. There are five main methods of qualitative research such as ethnographic, focus groups, one-on-one interview, content analysis and case study. The researchers have to depend on multiple methods to gather data for complex research. This approach constitutes variety of methods, that differ from one to another but share some common characteristics features and objectives. It is related with systematic and in-depth investigation of events in natural settings. The qualitative data is in the form of description collected through interviews, written observations, conversations, documentation and individual's actions. This approach establishes in-depth understanding about individual's attitude, belief and behaviour. It has the ability to interpret the situation as natural research. The qualitative studies tend to determine study measurements which are useful in result studies. It evaluates the implications of influence on social, organizational and cultural matters. The qualitative approach is based on historical studies which help in making discussion on past and present events. According to Tufte (2001) a qualitative research approach is often used in evaluation studies such as evaluation of computer system analysis and humanity studies. It also plays a crucial role in dynamic situation of society. There are different qualitative research approach such as Analytic induction, case study, content analysis, ethnography, life history,

structural analysis, participants observation, structured interviews, semi-structured interview and unstructured interview.

ii. Quantitative

This research approach is an extremely informative source of data collection through surveys, polls and questionnaires. The collected data is analyzed to conclude to numerical or statistical results. This approach constitutes survey research, co- relational research, causal-comparative research. The numerical data is presented in the form of tables, charts, graphs and models. By this method a systematic empirical investigation of different issues using statistical, mathematical and numerical approach are carried out. It applies models, hypotheses and theorem. The data is found in the form of average, percentages, variance, regression, correlation coefficient etc. The researchers deploy questions leading to numerical data and the data collected are analyzed through different statistical parameters to draw conclusion. This approach is widely used in research of mathematical sciences. The quantitative techniques tend to verify hypotheses regarding truth or false (Salsburg, 2001 and Bryman & Cramer, 1997). There are some quantitative methods used in social science research, they are cluster analysis, longitudinal study, Multivariate statistics, Social network analysis, social sequence analysis and Structural equation modelling.

iii. Triangular

This approach is concerned with the methods used to achieve findings and conclusion. It aims to create a mechanism to validate and check the results obtained in research. This approach has multiple data collection techniques and tends to increase strength of the findings through cross validation. The data divergence indicates depicts a gap within the explanation or findings. It enables to researcher to verify, validate and fill the weakness in research methods.

iv. Deductive

This approach helps a researcher to develop hypotheses through application of a theory or theories. In this type of approach a researchers collects field data or facts to test the position of research by rejecting it or accepting the hypotheses developed (Gill and Johnson, 2010).It

starts with a theory and hypothesis followed by observations over the existing theory. The developed hypotheses are then tested to draw conclusion on the basis of recorded data.

v. Inductive

This research approach enhances the thinking of researchers and explains how to deal with specific observations and make them in the form of a general theory. It does not require pre-determined theories on data collection. The researchers can generate their observations on various problems or matters in society (Merten, 2008)

Variables in social science research:

The variables are the factors or characters of environment that defining the type of data, expected to answer questions for data collection. The researchers use these variables for manipulation and test different hypotheses. The individual behaviour of a person depends on time and environmental factors. The factors may be demographic, social, economic and psychographic. The demographic characters are rural population, urban population, gender, age, colour of person etc. The social characters includes relationship, skills, knowledge, technology, values, ethics, behaviour, beliefs, superstitions, traditions etc. The economic characters are income, revenue, tax, poverty, employment rate etc. The psychographic characters are attitude, personality, motivation, intelligence etc. The dependent variables are usually affected or influenced by the action and changes happening within the independent variable. These variables are usually dependent upon independent variables. The independent variables are the factors which can affect directly the outcome of dependent variables. In experimental studies the researchers need to create two types of variables. The intervening variables are unpredictable they can affect the outcome of dependent variables and do not constantly happening and have direct relationship with factors. The background variables are predictable variables and do not have direct influence on the outcome or dependent variables. They affect the outcome through independent variables.

Conclusion:

Sociological research is fairly a complex process. The researcher has to go through many steps since taking samples and collection and analysis of research data with respect to human. After collection of data, it have to analyse with statistical principles and parameters to come to

certain findings and conclusion. The research must be undertaken based on the burning issues in society, to which a person faces in his or her routine life. The scientific methods provides a system of organization that help to the researchers to conduct social study. The methods of social research are increasingly applied as a research tool worldwide. The social research is based upon quantitative, qualitative and mixed research methods. The social science research is empirical which means it is observable through the senses. The strength of a research study depends on the choice of topic and implementation of appropriate method to collect data. In research study a single method or combination of methods can be used. Research planning is necessary to undertake social study. The social research varies due to research objectives, time of conduct, environmental factors. The field-setting research, laboratory research and simulation research are deployed to case-study. These social studies can be made by means of small samples to large samples of population. The social research may be exploratory or a formalized type. In exploratory approach hypotheses are developed while in formalized research the hypotheses have a specific structure and means to taste them.

Future perspective:

The intention of research should be wellbeing of human. A researcher should not be biased or prejudiced in terms of traditions and superstitions. You should find the difference and discrimination in society. The methods are the means, not the end of social research. The research should be based on ethics and moral. The individual person should be respected as an autonomous agents who is capable of making own decisions. The principle of utility holds that, a subjects of research should be protected from harm and should bring tangible benefits to society. The research with no scientific merit must be considered unethical. As per the principle of justice the benefits of research should be distributed fairly. The fairness used is case-dependent and it is as per the individual need, efforts, societal contribution and merit. The multimedia tools may be largely used in designing research experiments. The scientific collection of samples and new methods of statistical analysis for firm conclusion are the challenges to researchers in social science. The social media can be used for survey of peoples and gathering necessary information regarding social aspects of study from all over the world. The social media such as twitter, face book,,Whats App,blogs,web series,documentary films

etc. You Tube channels can be used to conduct research on social aspects. The analysis of data and drawing conclusion would be easy with advancement in technologies.

References:

- Bene C. and Merten S. (2008), Women and Fish-for-Sex: Transactional Sex, HIV/AIDS and Gender in African Fisheries. *World Development*, 36, 875-899.
- Bhattacharjee A. (2012), *Social Science Research: Principles, Methods, and Practices*, 2nd edition.
- Bryman A. and Cramer D. (1997), *Quantitative Data Analysis with SPSS for Windows: A Guide for Social Scientists*.
- Gill, J. and Johnson, P. (2010), *Research Methods for Managers*, 4th ed. London
- Kothari C. R. (2004), *Research Methodology: Methods and Techniques*. 2nd Edition, New Age International Publishers, New Delhi.
- Merriam-Webster (2015), *Dictionary Encyclopaedia Britannica*.
- Norman K. D. and Yvonna S. L. (2000), *Handbook of Qualitative Research*, 2nd edition edited by Sage,
- Tufte E.R. (2001), *The Visual Display of Quantitative Information* (2nd ed.), Cheshire, CT: Graphics Press, ISBN 0-9613921-4-2

AIR POLLUTION: AN ALARMING SITUATION TO HUMAN CONCERN

S. G. Bairagi

MVPS's College of Social Work,

Nashik, M. S. , India

(Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune)

Corresponding author E-mail: sonucosw8@gmail.com

Abstract:

The presence of impurities in the atmosphere that affects human health is called air pollution, which reduces the quality of life or interferes with normal life activities. Air pollution refers to any gaseous substance (including noise), solid (including noise), liquid vapor, and its concentration in the atmosphere, which may cause damage to living organisms such as humans or other living organisms. The main air pollution comes from large industries such as power plants, steel plants, cement plants, including crushers and smelters. Smaller sources are automotive, bus, aircraft, trucks and trains, artificial activities and natural existence, such as dust and volcanic eruptions. Air pollution usually occurs due to national energy, rapid development and industrialization and higher levels of energy consumption. In India, air pollution is widespread in urban areas where vehicles are the main source, as well as in other areas where industries and thermal power plants are concentrated. This paper has made an attempt to find out the Impact of Air Pollution on Human Health.

Introduction:

Prevent pollution is a major global concern, because pollution is harmful to a person's health and environment. Environmental pollution occurs in various forms, such as air pollution, water pollution, and soil pollution. Air pollution may be defined as one or more contaminants such as dust, fog, smoke and colors, harmful to humans, plants and animals. There are many substances in the air that may damage the health of humans, plants, and animals and reduce visibility (lifespan). These all come from natural processes and human activities. Substances or

greater concentrations discovered in air are called "contaminants" in common different locations. The individual's response to air pollutants depends on the type of pollutants that the individual is exposed to, the degree of exposure, the individual's health status and genetics. On days of heat and astigmatism increase their exposure to airborne pollutants. With the use of motorized transportation, it is also expected to continue to increase in the next few years, and the potential for air quality deterioration. Poor air quality has shown serious adverse effects on public health.

Objectives:

- To assess the root cause for air pollution,
- To assess the impact of air quality on the health of people,
- To determine the need of action to control the Air Pollution sources
- Need of Raising awareness nationwide for prevention, control or abatement of environmental pollution

Statement of a problem:

Breathing complications, worsening of existing respiratory and cardiovascular conditions and modifications of body defence mechanisms against foreign materials, damage to lung tissue, carcinogenesis and premature death are implicated in the effects of air pollution.

A World health Organization estimates that, 4.6 million people die per year as a result of direct causes associated with air pollution.

Aggravated asthma, bronchitis, emphysema, lung and heart conditions, and respiratory allergies, including stress, are direct causes of air pollution-related deaths.

“In 1984 Bhopal Disaster will be a worst short term civilian pollution crisis in India. Industrial vapours leaked from the Union Carbide factory, belonging to Union Carbide, Inc., U.S.A., killed more than 2,000 people outright and injured from 150,000 to 600,000 people, some 6,000 of whom would later died from their injuries”.

Conceptual frame work of air quality:

The air quality of different cities/towns has been compared with the respective National Ambient Air Quality Standard (NAAQS). The air quality has been categorized into four broad

categories based on an Exceedence Factor (the ratio of annual mean concentration of a pollutant with that of a respective standard).

The composition of **Good Air to Inhale** is given below:

Composition of Gases	Content Level
Nitrogen	78%
Oxygen	21%
Argon	less than 1%
Carbon dioxide	0.037%
Water vapour	Remaining
Ozone, Helium and ammonia	Trace amount

The four air quality categories are:

- Critical pollution (C) when Exceedence Factor is more than $1.5 \mu\text{g}/\text{m}^3$
- High pollution (H) when the Exceedence Factor is between $1.0 - 1.5 \mu\text{g}/\text{m}^3$
- Moderate pollution (M) when the Exceedence Factor is between $0.5 - 1.0 \mu\text{g}/\text{m}^3$
- Low pollution (L) when the Exceedence Factor is less than $0.5 \mu\text{g}/\text{m}^3$

Pollutants can be classified as either primary or secondary:

- ❖ Primary pollutants,- such as ash from a volcanic eruption or carbon monoxide gas from a motor vehicle exhaust, are substances that are directly produced by a process.
- ❖ Secondary pollutants are not emitted. Instead, when primary pollutants react or interact they form in the air. Ground level ozone one of the many secondary pollutants that make up photochemical smog - is an important example of a secondary pollutant.

While some pollutants may be both primary and secondary, they are both emitted directly and formed from other primary pollutants.

Primary pollutants produced by human activity includes:

- Oxides of sulfur, nitrogen and carbon
- Organic compounds, such as hydrocarbons (fuel vapours and solvents)
- Particulate matter, such as smoke and dust
- Metal oxides, especially those of lead, cadmium, copper and iron
- Chlorofluorocarbons (cfcs)
- Hazardous air pollutants (hap)

- Persistent organic pollutants (pops)
- Odors

Secondary pollutants include some particles formed from gaseous primary pollutants and compounds in photochemical smog, such as nitrogen dioxide, ground level ozone and peroxyacetyl nitrate (PAN).

Impact of air pollution on health of people:

Some of the gases can seriously and adversely affect the health of the people and should be given due attention by the concerned authority. The below mentioned gases are mainly outdoor air pollutants but some of them can and do occur indoor depending on the circumstances of the sources.

- **Tobacco smoke:** Tobacco smoke generates a wide range of harmful chemicals and is a major cause for health illness, which known to cause for cancer, not only to the smoker it will affect passive smokers too. It is well-known that smoking affects the passive smoker (the person who is in the vicinity of a smoker and is not himself/herself a smoker) ranging from burning sensation in the eyes or nose, and throat irritation, to cancer, bronchitis, severe asthma, and a decrease in lung function.
- **Biological pollutants:** These are mostly allergens that can cause asthma, hay fever, and other allergic diseases.
- **Volatile organic compounds:** Volatile compounds can cause irritation of the eye, nose and throat. In severe cases there may be headaches, nausea, and loss of coordination. In the longer run, some of them are suspected to cause damage to the liver and other parts of the body.
- **Formaldehyde:** Exposure causes irritation to the eyes, nose and may cause allergies in some people.
- **Lead:** Prolonged exposure can cause damage to the nervous system, digestive problems, and in some cases cause cancer. It is especially hazardous to small children.
- **Radon:** A radioactive gas that can accumulate inside the house, it originates from the rocks and soil under the house and its level is dominated by the outdoor air and also to some extent the other gases being emitted indoors. Exposure to this gas increases the risk of lung cancer.

- **Ozone:** Exposure to this gas makes our eyes itch, burn, and it has also been associated with increase in respiratory disorders such as asthma. It lowers our resistance to colds and pneumonia.
- **Oxides of nitrogen:** This gas can make children susceptible to respiratory diseases in the winters.
- **Carbon monoxide:** CO (carbon monoxide) combines with hemoglobin to lessen the amount of oxygen that enters our blood through our lungs. The binding with other heme proteins causes changes in the function of the affected organs such as the brain and the cardiovascular system, and also the developing fetus. It can impair our concentration, slow our reflexes, and make us confused and sleepy.
- **Sulphur dioxide:** SO₂ (sulphur dioxide) in the air is caused due to the rise in combustion of fossil fuels. It can oxidize and form sulphuric acid mist. SO₂ in the air leads to diseases of the lung and other lung disorders such as wheezing and shortness of breath. Long-term effects are more difficult to ascertain as SO₂ exposure is often combined with that of SPM.
- **SPM (suspended particulate matter):** Suspended matter consists of dust, fumes, mist and smoke. The main chemical component of SPM that is of major concern is lead, others being nickel, arsenic, and those present in diesel exhaust. These particles when breathed in, lodge in our lung tissues and cause lung damage and respiratory problems.
  - The importance of SPM as a major pollutant needs special emphasis as
- It affects more people globally than any other pollutant on a continuing basis.
- There is more monitoring data available on this than any other pollutant.
- More epidemiological evidence has been collected on the exposure to this than to any other pollutant.

Air pollution control measures:

1. Plantation:

More and more trees must be planted everywhere. Environmental protection needs are seen as an important area of Indian industry and other development activities. Green belt targets vary from country to country and from region to region. The common goal is to protect the natural environment such as biodiversity, improve the quality of air quality in the region,

control pollution must maintain the microsurgical level of the region, and the development of green belt is an important tool aimed at fully improvement of environmental conditions.

2. Alternative Sources of Energy:

Alternative energy is any energy source that is an alternative to (coal) fossil fuel. Such alternative energy Sources are basically a Renewable Energy, Such Energy Source are...

- Biomass plants with Advanced ESP's
- Fuel Cells
- Geothermal
- Hydro-electric
- Solar
- Solar Thermal
- Wind

3. Alternative Fuel to Transport Vehicles:

An alternative fuel for vehicle is that a vehicle runs on a fuel other than traditional petroleum fuels (petrol or Diesel fuel). Such alternate fuels are...

- Biodiesel
- Compressed Natural Gas (CNG)
- Electric Vehicles (EVs)
- Ethanol (E85) - Flexible Fuel Vehicles
- Hydrogen & Fuel Cell Vehicles
- Liquefied Natural Gas (LNG)
- Liquefied Petroleum Gas (LPG / Propane)
- LPG and CNG Conversions
- Neighborhood Electric Vehicles (NEVs)

4. Shifting of Industries:

In order to maintain the city's ambience and pollution free environment in important and historic areas polluting industries should be modernized to acceptable limit of pollution or it must be shifted from residential areas to industrial areas.

5. Establishment of Automobile Traffic Control Areas:

Some roads should be reserved exclusively for automobile traffic. On the other hand, congested roads and lanes should be declared as automobile traffic control area. Heavy traffic location needs to be analyzed and smoke observer must be installed to avoid pollution.

6. Alternate Mode of Transport inside Urban Area:

For local purposes, the use of bicycles should be encouraged. Best example is China

7. Electric Trains:

Electric trains may also be helpful for commuters from suburban areas. It will help to control air pollution in urban areas and to avoid Traffic.

8. Pollution Check of Vehicles:

Immediate action need from Government for a ban on old vehicles after 10 years. Pollution Test of vehicles should be checked seriously on regular basis.

9. Environmental Impact Assessment:

Environmental impact assessment should be carried out regularly to identify and evaluate the potential and harmful impacts of industries on environment.

10. Strict Action:

Government should take strict action against those industries which discharge higher quality of pollutants than the level prescribed by the State Pollution Control Board.

Conclusion:

Life Begins at Breath, without breathing (oxygen) we can't live, Life runs on Breathing. The (oxygen) air we breathe sustains us. So, let us make everyday a good day for everyone. "NO POLLUTANTS, NO POLLUTION" Need a help from all to control pollution. As there is the need for continuously enlighten and educate the public about the causes and an effect on air pollution, which makes us to realize the dangers and health hazards of living in polluted environment.

Always "PREVENTION IS BETTER THAN CURE" We must help to fight Global Warming by doing the following steps...

- Avoid burning plastics. "NO TO PLASTIC" ... Maintain "PLASTIC FREE ZONE"
- Plant more trees "PLANT A TREE = PLANT A LIFE".
- Doesn't waste water "SAVE WATER SAVE LIFE".

References:

- Eze IC, Schaffner E, Fischer E, Schikowski T, Adam M, Imboden M, (2014), Long- term air pollution exposure and diabetes in a population-based Swiss cohort. *Environ Int.*, 70:95–105. doi: 10.1016/j.envint.2014.05.014
- Kelishadi R, Poursafa P. (2010), Air pollution and non-respiratory health hazards for children. *Arch Med Sci.* 6:483–95. doi: 10.5114/aoms.2010.14458
- Manucci PM, Franchini M. (2017), Health effects of ambient air pollution in developing countries. *Int J Environ Res Public Health.* 14:1048. doi: 10.3390/ijerph14091048
- Burden of Disease from Ambient and Household Air Pollution (2017), Available online: http://who.int/phe/health_topics/outdoorair/databases/en/
- Hashim D, Boffetta P. (2014), Occupational and environmental exposures and cancers in developing countries. *Ann Glob Health.* (2014) 80:393–411.
- Guo Y, Zeng H, Zheng R, Li S, Pereira G, Liu Q, (2017), The burden of lung cancer mortality attributable to fine particles in China. *Total Environ Sci.*, 579:1460–6.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov> › NCBI › Literature › Bookshelf
Article of Air | Environmental Protection Department
https://en.wikipedia.org/wiki/Air_pollution.
www.teriin.org/projects/teddy/pdf/air-pollution-health-discussion-paper.pdf
- R.Ravinder, P.Thilagaraj.R. kesavan a study on air pollution and its impact on human health in chennai city
<https://en.wikiversity.org/wiki/Wikibooks>

IMPACT OF MODERN SCIENTIFIC MANAGEMENT IN NEW GENERATION

Nidhi Kaur Saggu

Hitkarini Prashikshan Mahila Mahavidyalaya,

Jabalpur, M. P. , India 482 002

Corresponding author E-mail: nidhiksaggu@gmail.com

Abstract:

Management is necessary for all the organizations irrespective of its size, nature and functions. The concept of management is not restricted to business organisation but even non-business organisation needs to manage its functions. With the passage of time, business became more complex and tedious and this led to emergence of scientific management. In simple words scientific management implies application of science to management. The art of knowing exactly what is to be done and how it is to be done. It is the organised study of work the analysis of work into the simplest elements and the systematic improvement of the workers performance of each element.

Introduction of Scientific Management:

In the ancient times, business was controlled by using customary and traditional methods. With the passage of time, business became more complex and tedious and this led to emergence of scientific management. In simple words, scientific management implies application of science to management. The origin of the term scientific management can be traced to Charles Babbage, who discussed the principles of scientific management in his book. "The Economy of Manufactures" published in 1832. But the person, who popularised scientific management movement and made it universally acceptable, is Dr. F.W. Taylor He is called as Father of Scientific Management in 1911 which attracted worldwide attention.

Meaning of Scientific Management:

Scientific management means the art of knowing exactly what is to be done and how it is to be done under this approach scientific techniques are applied in the recruitment, selection and training of workers and are also used in tackling various industrial problems. Scientific management can be defined as “Application of science for each and every element of management”. In general language it means apply scientific tools, methods and trained personnel in order to increase output. Scientific management insists on replacement of rule of thumb by science that means decision in the organisation should not be taken on the basis of wishes of manager but decisions must be based on scientific studies conducted by using scientific tools.

Scope of Scientific Management in New Generation:

Scientific management is beneficial in many ways. It aims at introducing new and improved methods of production and removal of wastage and in efficiency in undertaking production activities. The scope of scientific management is as follows:

- (1) Reduction In Cost of Production:** It increases production with the help of mechanization and latest technology used in producing the goods. On account of large scale production, per unit cost of production is considerably reduced.
- (2) Better Quality Products:** By resorting to the measure of standardization and effective supervision, better quality products of ensured.
- (3) Benefits of Division of Labour:** The principle of specialisation adopted under scientific management ensures the benefits derived from the division labour. The work is simplified and is carried out in most economical and efficient manner.
- (4) Higher Profits:** Increased productivity and large scale production leads to more turnover and enhanced profits for investor the higher profits can be ploughed back for self financing in order to provide sound financial base to concern.
- (5) Satisfaction of Consumers:** Scientific management extends triple benefits to the consumers viz.
  - (a) Consumers get better quality products,
  - (b) Paying lesser prices and
  - (c) Attaining higher living standards.

It can be said that scientific management plays an important role in building a strong nation.

Contribution of Scientific Management to modern generation:

Scientific management helped bring about many modern management techniques for manufacturing companies. We can see its influence in task specialization and the assembly line, where an employee focuses on one part of the production such as putting spark plugs in an engine.

Impact of Scientific Management in New Generation:

One of the greatest contributions of scientific management in today's organisation is increasing the productivity. Scientific management focused on the activities performed by the workers in organizations. The importance of this was that scientific management makes the workers or employees efficient.

Conclusion:

It is to be concluded that scientific management is a systematic, analytical and objective approach to tackle, industrial problems. It uses scientific techniques in methods of work, recruitment, selection and training of workers. It strives to discover the best method of doing a work at the cheapest cost. Thus, the main motto of scientific management is to establish performance standards. Putting right workers at right jobs and training them further to utilize the abilities. Greater specialization of activities with proper design of jobs, with the help of time and motion studies. Simply stated that scientific management put stress on all factors of production, men, material and technology and tries to develop each man to his greatest efficiency and prosperity.

References:

- Saxena, P. K. (2009), Principles of Management, Global India Publications Pvt Limited.
Chhabra, T. N. (2014), Essentials of Management, Sunindia Publications.
Gupta R.S.; Sharma B.D., Bhalla N.S. (2013): Principles and practice of management, Kalyani Publishers.

OBSTRUCTION IN WOMEN EDUCATION

Kanhaiya Lal

Department of E. A. F. M.,

Government College, Sirohi, Rajasthan

Corresponding author E-mail: kmbhatia83@gmail.com

Abstract:

Education is the cornerstone of multi-dimensional development of human life. Education enhances human knowledge and skills, as well as develops positive thinking and change in life. Seeing the status of women in any society, we can easily assess the progress of that society. The right to education has been made a fundamental right of every person in India. Despite this, women are facing discrimination in education based on sexuality in society which is contrary to the spirit of women empowerment. Women are the focal point of the family. Both the society and the family are paying a heavy price for the woman being illiterate. The purpose of this paper is to underline the importance of women education and to identify the challenges before women education.

Keywords: Education, Development, Knowledge, Fundamental right, Discrimination.

Introduction:

The symbol of half the population is the main axis of any family or society. It is not possible to imagine development by ignoring them. We cannot depend on some people for the change in the status of women. But there is a powerful tool that can bring incredible improvement in the condition of women and that is - education has that amazing potential that can become the cornerstone of women empowerment. Due to education, on one hand women have been successful in playing their traditional role, on the other hand they have got awareness about their rights and responsibilities which has increased their self-esteem and self-confidence. As a result, gender inequality has decreased in the society and women's participation in the development of society and country has increased.

Purpose of research paper:

The objectives of this paper are as follows:

1. Underline the importance of education in women empowerment.
2. To outline the challenges facing women education.

Research Methodology:

The compilation of information for the current research study is based on the articles published by various organizations and agencies and the sources of self experiences of different authors. The present study involves the collection of secondary data for a complete investigation. It is mainly based on secondary data sources published by various organizations and government agencies.

Role of education in women empowerment:

Education is a prerequisite for women's empowerment. The role / importance of education towards women empowerment is as follows:

1. Education plays an effective role in providing economic empowerment to women. Employment opportunities for educated women increase. Employment enables women to take economic decisions, which increases their respect.
2. Educated women are aware of their rights and responsibilities. Along with this, education gives them a personal identity by creating positive changes in their thinking by instilling self-confidence, courage and self-respect. As a result, gender inequality in the society automatically ends.
3. The educated woman is conscious and aware of her rights. Due to which she raises her voice against injustice. As a result, social evils in society are automatically eliminated.
4. An educated woman performs better the role of both mother and wife in the family. Education also has an impact on the upbringing of their children. For the health of children, she provides better food and care / better care.

Challenges before Women Education:

At present, many Challenges are still available in the path of women's education, which are as follows:

1. Structural Challenges:

It covers the challenges related to the infrastructure of the education system. Therefore, it is mainly related to government efforts. It is as follows:

- In primary schools, women staff is mandatory but in primary education women staff is not enough.
- Most schools do not have access to separate girls' schools. As a result, girls are unable to pursue further studies due to the absence of their separate girl schools.
- Primary schools in the state have inadequate infrastructural facilities.
- Insecurity in rural area also becomes major cause.

2. Economic reasons:

It covers the economic challenges facing women education which are as follows:

- Poverty is the major economic challenge of women's education. In such a situation, it seems like a dream for those poor children, especially the girls, to step on the platform.
- Middle class families have limited means of income. In such a situation, discrimination in girl child education is being faced.

3. Social Challenges:

Under this, the challenges arising due to social thinking and mindset towards women educations have been included which are as follows:

- Even today, people in society are caught in the clutches of the conservative mindset. In such a situation, instead of spending on the education of girls, it seems more preferred to do education of their sons.
- Even today in the society, domestic work is considered as the main duty of girls and not education. Especially in rural areas

Conclusion:

It is clear from the above discussion that education is an important tool in the direction of women empowerment. With the help of which development of women is possible. We are extremely backward in the field of women's education, which needs improvement. Women's education faces structural, economic and social challenges. The solution of which is not possible only by governmental efforts. This problem is less economical and more social. Therefore, both government and society together can eradicate this inequality.

References:

- Kaur, R. (2013), <https://www.mapsofindia.com/my-india/society/low-female-literacy-rate-and-its-impact-on-our-society>. <https://www.mapsofindia.com>
- Mondal, p. (n.d.), <http://www.yourarticlelibrary.com/essay/indias-struggle-against-illiteracy-causes-efforts-and-conclusions/24974>. <http://www.yourarticlelibrary.com/>
- Sharma, R. (2017), <https://www.youthkiawaaz.com/2017/02/sumeeti-mittal-an-inspiration-for-all-jaipur-women/>. <https://www.youthkiawaaz.com>
- SINGH, H. (2017), <https://m.jagranjosh.com/general-knowledge/status-of-women-in-education-and-employment-in-india-facts-at-a-glance-in-hindi-1488807811-2>.
<https://m.jagranjosh.com/general-knowledge/>
- <https://m.jagranjosh.com/general-knowledge/rajasthan-literacy-rate-as-per-census-2011-1373625972-1>. (2013), <https://m.jagranjosh.com>
- <https://pdfs.semanticscholar.org/2e5f/1880d90e3d1e438ea41e1c5c83406902da96.pdf>. (n.d.),
<http://www.cecoedecon.org>
- <https://timesofindia.indiatimes.com/city/jaipur/9-7-raj-girls-in-11-14-age-group-are-out-of-school/articleshow/56710019.cms>. <https://timesofindia.indiatimes.com>.
- <https://timesofindia.indiatimes.com/city/jaipur/Male-female-literacy-gap-highest-in-Rajasthan/articleshow/7870288.cms?from=mdr>. <https://timesofindia.indiatimes.com>

INTRODUCTION TO RESEARCH METHODS IN INDUSTRIAL/ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY

Ridhima Shukla

Department of Psychology, School of Humanities and Social Sciences

CHRIST (Deemed to be University), Delhi NCR

Corresponding author E-mail: ridhima.shukla@christuniversity.in; ssridhima@gmail.com

---

Abstract:

Psychology is defined as the scientific study of human behavior. This indicates that scientific principles of inquiry are applied to study human behavior. Industrial and Organizational (I/O) psychology despite being a discrete sphere in the larger field of psychology, also applies the rules of science to make advancements in gaining knowledge about human work behavior. Research methods are the processes used by I/O psychologists to research human behavior about work. The present chapter provides a brief discussion of steps of conducting research, problems, and limitations of the research, and basic ethical principles which guide the process of conducting researches.

Keywords: Research methods, Industrial/Organizational Psychology, Human work behavior

Introduction:

You are working as a psychologist in an organization where the boss observed that employees are anxious and stressed which is impacting their performance. Therefore, you were asked by the boss to research to figure out the probable factors behind poor performance. As a psychologist, how will you go about finding answers to your boss's problem? You may ask a friend who might believe that the most important factor is the lack of communication between the boss and subordinates. You observe that the employees do not have clearly defined roles for themselves. Who is right? For finding a solution to such kind of a problem, you may embark on the journey of conducting scientific research to find the answer. The research methodology is a set of procedures that investigates the research problems and tries to find implementable solutions for them. In this chapter, we will try to study the basic research methods which may be used to find solutions to organizational problems.

Organizations are ever-evolving entities that try to achieve their goals. This is only possible if they keep themselves updated with the advanced methodologies of research. To review the role of research methods in organizational psychology is, therefore, an ambitious task. It has been observed by Rousseau and Fried (2001),

Research is a product of its time. In their review of organizational behavior research since World War II, Goodman and Whetten (1998) observe those researchers' focus shifts depending upon the issues of the day. Individual productivity dominated in the aftermath of the war, with a focus on the rebuilding of civilian economies. Over time, workers became more skilled, affluent, and educated. Research topics shifted to reflect the rise of team structures and growing concern over the quality of work-life... With time, the meaning of various constructs and the factors giving rise to them can change. . . [And] it is important to acknowledge that our constructs themselves can change meanings over time. By this, we mean that the meaning of the terms can shift, often unannounced. Thus, when we think of organizational commitment today, one has to ask what exactly the "organization" is that either the individual or the researcher has in mind. (p. 5)

This very clearly indicates that to cater to the needs of any organization, researchers have to keep on conducting researches from time to time. With the advancement of knowledge, researchers and practitioners are constantly updating themselves in the field so that they may provide better solutions to problems that organizations are facing. The challenges of answering research questions, using appropriate research methods while remaining ethically grounded, are quite difficult. The next section of the chapter provides a brief description of research methods in I/O psychology.

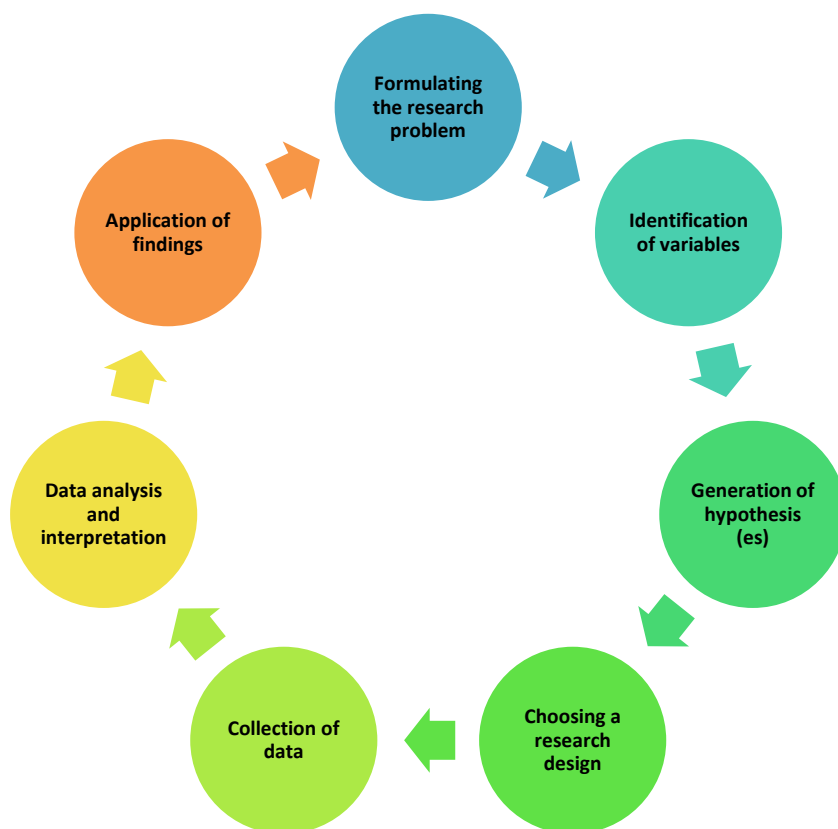
Relevance of conducting researches in the field of I/O:

Broadly speaking, because of globalization, widespread demographic changes in the workforce, the increasing impact of social media, and other technological progressions about how we organize, work, and are related to each other in the workplace is, therefore, and constantly changing giving way to new research problems. As an I/O researcher one has to continually seek answers to questions like, what kind of innovations are necessary to effectively

compete in the current market? What are the recent advancements in terms of knowledge has I/O researchers produced? Is the knowledge produced by I/O researchers concentrate on important issues as organizations run on manpower? Are researches relevant to improve the work settings of managers and employees? This indicates that continuous researches in the area of I/O are required to keep all the stakeholders at par with the industry standards. This also indicates that there has been a tremendous growth in the field of I/O psychology over the last fifty years which has been well documented in the reviews by many researchers (Anderson, Ones, Sinangil, and Viswesvaran, 2001; Borman, Ilgen, and Klimoski, 2003; Dunnette and Hough, 1990, 1991, 1992; Rogelberg, 2007; Triandis, Dunnette, and Hough, 1994). Therefore, the mission statement was given by Society for Industrial and Organizational Psychology (SIOP), very succinctly summarizes the relevance of researches in I/O is, “to enhance human well-being and performance in organizational and work settings by promoting the science, practice, and teaching of I–O psychology” (SIOP, 2007). Thus, conducting any research scientifically requires objectivity.

Steps of Scientific Research:

One of the major goals of the scientific method empowers the researcher to stay away from any subjective biases if s/he wants to study any pertinent issue. **Objectivity** is, thus, an all-embracing theme of scientific research methods. According to Riggio (2013) “objectivity, accomplished via the social scientific process distinguishes how a social scientist approaches a work-related problem or issue and how a nonscientist practitioner might approach the same problem or issue. To conduct unbiased and objective research requires the researcher to follow the rules and guidelines of research methodology. The goals of science and scientific methodology are to explain, predict and describe work-related behavior. When the researcher tries to seek answers to the questions of ‘why’ then s/he tries to explain the given phenomena. The goal of prediction is addressed when scores from psychological tests are used to envisage who is best suited for a management position in the given group of persons. For achieving the goal of description, I/O psychologists describe the occurrence of events in terms of frequencies, etc. The I/O psychologists also try to exert some kind of control on extraneous variables to make their predictions more externally valid and applicable in real-life settings. The research is conducted following the steps given in figure 1.1.

Figure 1.1: Steps of Scientific Research

Any research typically follows a set of steps. First and foremost, the researcher formulates a research problem followed by the identification of variables and then the generation of hypothesis. The fourth step is choosing a suitable research design that precedes data collection, which is the sixth step. Once the data is collected, it is analyzed using appropriate statistical techniques and results are interpreted and findings are shared in the last step of the research process.

Formulating the research problem:

The first step in conducting research is the identification of the research problem. At times, for developing new theories researches are done. No matter how many studies have been conducted to seek answers to research questions, still there may be certain unanswered queries that form the basis of research problems. For example, when an I/O psychologist tries to identify the type of relationship between job satisfaction and workplace performance or between productivity and the length of association that employees have with an organization. Researchers also conduct researches to find a solution to research questions that have not been

found earlier for example- reasons for employee absenteeism. This indicates that unexplained causes can form the basis of formulating research problems.

Identification of variables:

The next step in the research process involves identifying the variables of the study. Variables have been defined as the elements which form the basis of research investigation. The variables are also called those attributes of objects, events, things, and beings which are measurable through standardized tests and experiments. The variables have been categorized as Dependent and Independent variables, extraneous and intervening variables, task variables, subject variables, continuous and discrete variables, etc. **Dependent variable** has been defined as the variable about which the researcher makes a prediction. **Independent variable** is the variable that is manipulated by the researcher. There are certainly other variables that cast their effect on the dependent variable along with the independent variable such variables are called as extraneous variables. The variables which are not known to the researcher but influence the findings of the study are known as intervening variables. **Task variables** are the attributes that are associated with the physical aspect of the apparatus or with task procedures. **Subject variables** refer to the characteristics of the respondents of the study which are likely to produce changes in the measurement such as age, gender, intelligence, anxiety, mood states, etc. Variables are also divided based on the capability of measurement. The variables which are capable of being measured to any arbitrary level of fineness or exactness are **continuous variables**, like, height, weight, temperature, etc. The **discrete variables** are measured in clear-cut categories, for example, the number of family members, gender, type of family, socioeconomic status etc. Once the variables are identified, the next step in the research process is the formulation of the research hypothesis.

Generation of hypothesis:

Once the researcher finalizes the variables to be undertaken for the study the next step involves the generation of statements to indicate a hypothetical relationship between or among variables. These conjectural statements are called 'hypotheses. These hypotheses are later tested with the help of analysis of systematically collected data (Riggio, 2013). Hypotheses are the basis for the development of theory or model which facilitates us to understand behavior rationally and completely. The models propounded by scientific research help organizations to

increase the productivity of their workforce. It is in the course of formation, testing, and modification of theories, advancements are made in the field of I/O psychology.

Choosing a research design:

After the generation of the hypothesis, the researcher tries to judiciously select a research design, known as the blueprint of any research, to meet the objectives of the study. Research design is always selected keeping in mind the setting of the research as well as the degree of control that the researcher has over extraneous variables. For example, the researcher may decide that he or she will conduct a study of workers' task performance by observing them in their natural work setting during normal working hours, to make the study as naturalistic as possible. Such a type of research design is known as field studies. When the researcher tries to examine the effect of manipulation of the independent variable on the dependent variable, such research designs are called **experimental research designs**. Here extraneous variables are controlled by various methods like randomization, the constancy of conditions, termination, balancing, counterbalancing, etc. The experimental research designs are further divided based on several independent variables as well as their different level. In the case of a single independent variable manipulated (treatment conditions) in two ways, **two randomized group** designs may be used. In two randomized group designs, the sample is randomly selected and treatment conditions are randomly assigned to each of the groups. It is also observed that in many I/O researches the investigator has to manipulate two independent variables simultaneously in one research setting. Such designs where two or more than two independent variables are manipulated concurrently are called **factorial research designs**. Experimental research design, based on their setting may be further divided into **field experiments** and **laboratory experiments**. There are certain researches where instead of creating a treatment researcher examines the effect of naturalistically occurring events. Such researches are called **ex-post-facto** research. The researcher in ex-post-facto researches does not try to establish a cause-effect relationship among the independent and dependent variables. He simply tries to establish a relationship between events or attributes after they have naturally occurred. The next step after selecting the research design is the collection of data.

Collection of data:

The next step in the research process involves the collection of data. However, one major concern in data collection is a **sampling** (selecting a representative group from a larger population for study). If the researcher wants the research to be generalizable, then the sample selected for collecting data should be representative of the population. By representativeness is meant that all the possible attributes of the population must be manifested in the selected sample of the study. Therefore, the process of sample selection is tedious and must follow strict guidelines to ensure that the sample is indeed representative of the larger population from which it is drawn. The sampling methods have been broadly divided into two categories- **probability and non-probability** sampling methods. When all the elements of the parent population are known to the researcher, each unit of the population has equal chances of being selected and the selection of one unit does not in any way influence the selection of every other unit, such method of sampling is known as probability sampling methods. **Simple random sampling, stratified random sampling, and area sampling** are the three kinds of probability sampling techniques. There are times when the researcher does not have enough resources and time to select the sample using probability sampling techniques, then non-probability sampling methods like **incidental, snowball, purposive, systematic, quota sampling** methods are used.

Once the sample has been selected the researcher then collects the data from them. Data collection may be done by using questionnaires, inventories, interview schedules, focus group discussions, content analysis, etc. A **questionnaire** is a form containing a series of items or statements about a variable which the respondent fills. Questionnaires generally have a Likert rating response pattern where the respondents of the study state their level of agreement or disagreement with a particular item. **Inventories** are a series of multiple-choice questions in which several items are used to evaluate the given level of attribute among the respondents. **An interview** is a face-to-face interaction between the researcher and the respondents in a research setting. The researcher tries to elicit information from the respondents based on a given set of interview questions, also known as the interview schedule. When a group of respondents sit together and brainstorm on a particular research problem to come up with probable solutions, such a discussion is called a **focus group discussion**. **Content analysis** is an analysis of the contents of any literature which may be in the form of a diary, newspaper cuttings, books, research articles, etc. Irrespective of the method of data collection,

the researcher must ensure that gathered data is authentic and free from personal biases. Thus, the researcher must always ensure that the tools for data collection are **standardized**. Standardization means the tools are reliable and valid, have a proper procedure to administer them to the respondent, and have norms for interpreting the obtained scores. The tools which are **reliable** produce consistent scores over time. Reliability can be established through different ways like test-retest measures, split-half method or alternate forms. For Likert rating scales, it is also necessary to have high internal consistency or Cronbach's alpha. **Validity** refers to the quality of the tool where it measures what it intends to measure. In other words, validity refers to the truth and fidelity of the test. A valid test is said to produce results that have high external validity. **Norms** are the reference points that are used by the researcher to interpret the scores that respondents obtain. Norms help in providing a scientific meaning to the raw scores obtained by the respondents on a tool.

Data analysis and interpretation:

Once data are gathered, they are subject to some form of statistical analysis or interpretation. Statistics are tools used by the researcher to help make sense of the observations which have been collected by the researcher. Some statistical analyses are very simple and are used to help describe and classify the data. Other statistical techniques are quite complex and help the researcher make detailed inferences. For quantitative data, appropriate statistics are applied to it after checking the normalcy of data. Qualitative data can be analyzed using qualitative data analysis techniques like grounded theory or narrative analysis. One important consideration for statistical data analysis is the usage of appropriate statistical tools. For the data which is normally distributed parametric statistics like t or ANOVA or ANCOVA must be used while for non-normal distribution of data nonparametric statistics like, chi-square or Mann Whitney U test must be used.

The penultimate step of the research process is an interpretation of results after the data has been analyzed. This means that conclusions are drawn from the research and the importance of actual application of findings is analyzed against the backdrop of actual work behavior and its possible limitations. In other words, this step is consistent with peculiar foundations of evaluating the completed research and judging the effectiveness and applicability of research findings.

Application of findings:

The relevance of any research depends on how much the findings of the research may be applied to improvise the management or development of people in organizational settings. Unfortunately, there are concerns with the effective implementation of the research results because of the disconnect between the knowledge that researchers are producing and the knowledge that I/O practitioners are consuming (McHenry, 2007; Rynes, Colbert, and Brown, 2002). The consequences of such fallout are that many organizations fail to adopt the practices that research suggests are effective (Dipboye, 2007; Aguinis and Pierce, 2008; Anderson, 2007; Cascio, 2007b, 2008; Gelade, 2006; Hodgkinson, 2006; Markides, 2007; Rynes, 2007; Rynes, Bartunek, and Daft, 2001). Therefore, it is suggested that this gap must be bridged by the stakeholders, the researcher, and the practitioner both, to help organizations, achieve their optimal level of performance. Research is relevant to the extent that it generates insights that I/O practitioners find useful for understanding their organizations and situations better than ever before.

Problems and limitations of scientific research:

Each scientific inquiry has certain limitations and it's completely normal but as a researcher one has to minimize their range of scope in the process. Limitations place research findings in context, interpreting the validity of the scientific work, and ascribing trustworthiness to the potential findings of the research. These potential limitations of research emerge from the magnitude and direction of random and systematic errors and the validity of tools used for collecting data. Limitations of research study can be broadly classified into three categories, namely, research design limitations, impact limitations, or data related or statistical limitations. **Research design limitations** pertain to the kind of research design employed in the study. For example, when the researcher knows that the behavior of an individual might change if s/he knows that they are being observed, then planning a laboratory experiment may not be suited. Conducting quasi-experiments or field experiments in such a scenario will provide better and unbiased results. **Impact limitation** deals with the problems of ill-defining the research problems and also when the variables are not properly operationally defined. The usage of inappropriate and non-standardized tools for collecting data will lead to biased and flawed data. This leads to the generation of **data related limitations**. As a researcher, indeed, it is required that one has to identify and understand impending shortcomings of research.

Ethics in Research:

As an I/O researcher, one has to adhere to the guidelines put forth by American Psychological Association for conducting researches. Several core ethics guide the conduction of researches in psychology. These guiding principles include: striving to benefit the respondents and stakeholders of research, doing no harm, being honest and accurate in the scientific endeavors, respecting the rights of people to privacy and confidentiality, taking informed consent from the prospective respondents of the study to take part in the research. Although there are various complex ethical issues about I/O psychologists a few of these are pertinent for the research and practice of I/O psychology. The first one is informed consent. The researcher must obtain participants' informed consent before initiating any research process. It refers to "full disclosure" of research purposes, process, duration, and procedures involved in research so that the participant may decide to participate or decline being a part of the research. The participants also have to choose of leaving the study at any point in time during the conduction of the research. This informed consent should always be taken in a written form duly signed by the participant with the mention of the date and place where the consent is taken. Another important ethical guideline that has to be followed by the researcher is **debriefing**. A thorough debriefing, or short interaction after the completion of the study between the researcher and the participants, allows both parties to discuss what happened to enable the participant to be at peace with himself that no harm, whatsoever was inflicted on him/her during the research study. Researchers must also protect the **privacy** and **confidentiality** of research participants by either collecting data anonymously or keeping the data confidential—with identities known only to the researchers for purposes of accurate recordkeeping. I/O research involves the active participation of the workforce of an organization therefore, it is necessary to maintain the privacy and confidentiality of research data.

Summary:

In the complex labyrinth of research methodologies, it is difficult to provide a brief guide to assist the organizational scientists in making the right choice of methodology for conducting researches which have high external validity. Depending upon the nature of the problem, the I/O researcher has to find out the suitable method of conducting research. This also puts forth

the need to address the problems and limitations of researches in the field of I/O psychology. A vital concern of I/O psychologists is the interaction of scientific and practical insights of industrial/organizational psychology and adhering to ethical principles which govern research and practice in I/O psychology.

References:

- Aguinis, H., and Pierce, C. A. (2008), Enhancing the relevance of organizational behavior by embracing performance management research. *Journal of Organizational Behavior*, 29, P139–145.
- Anderson, N. (2007), The practitioner-researcher divide revisited: Strategic-level bridges and the roles of IWO psychologists. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 80, P175–183.
- Anderson, N., Ones, D. S., Sinangil, H. K., and Viswesvaran, C. (Eds.), (2001), *Handbook of industrial, work and organizational psychology*. London: Sage.
- Borman, W. C., Ilgen, D. R., and Klimoski, R. (Eds.), (2003), *Handbook of psychology, Volume 12: Industrial and organizational psychology*. New York: Wiley.
- Cascio, W. F. (2007b), Evidence-based management and the marketplace for ideas. *Academy of Management Journal*, 50, P1009–1012.
- Dipboye, R. L. (2007), Eight outrageous statements about HR science. *Human Resource Management Review*, 17, P96–106.
- Dunnette, M. D., and Hough, L. M. (1990), *Handbook of industrial and organizational psychology (2nd ed., Vol. 1)*, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Dunnette, M. D., and Hough, L. M. (1991), *Handbook of industrial and organizational psychology (2nd ed., Vol. 2)*, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Dunnette, M. D., and Hough, L. M. (1992), *Handbook of industrial and organizational psychology (2nd ed., Vol. 3)*, Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Gelade, G. A. (2006), But what does it mean in practice? The Journal of Occupational and Organizational Psychology from a practitioner perspective. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 79, P153–160.
- Hodgkinson, G. P. (2006), The role of JOOP (and other scientific journals) in bridging the practitioner–researcher divide in industrial, work, and organizational (IWO) psychology. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 79, P173–178.

- Markides, C. (2007), In search of ambidextrous professors. *Academy of Management Journal*, 50, P762–768.
- McHenry, J. (2007, April), We are the very model. Presidential address delivered at the annual meeting of the Society for Industrial and Organizational Psychology, New York
- Riggio, R.E. (2013), *Introduction to Industrial/Organizational Psychology*. Sixth edition, Pearson.
- Rogelberg, S. G. (2007), Introduction. In S. G. Rogelberg (Ed.), *Encyclopedia of industrial and organizational psychology* (Vol. 1, pp. xxxv– xxxvii), Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rousseau, D. M., and Fried, Y. (2001), Location, location, location: Contextualizing organizational research. *Journal of Organizational Behavior*, 22, P1–13.
- Rynes, S. L. (2007), Let's create a tipping point: What academics and practitioners can do, alone and together. *Academy of Management Journal*, 50, P1046–1054.
- Rynes, S. L., Colbert, A. E., and Brown, K. G. (2002), HR professionals' beliefs about effective human resource practices: Correspondence between research and practice. *Human Resource Management*, 41, P149–174.
- Rynes, S. L., Bartunek, J. M., and Daft, R. L. (2001), Across the great divide: Knowledge creation and transfer between practitioners and academics. *Academy of Management Journal*, 44, P340–355.
- Triandis, H. C., Dunnette, M. D., and Hough, L. M. (1994), *Handbook of industrial and organizational psychology* (2nd ed., Vol. 4), Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.

STATUS OF MODERN INDIAN WOMEN

Madhavi S. Pawar

Department of English,
Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College,
Gargoti, Dist – Kolhapur, 416 209 M. S., India
Corresponding author E-mail: madhavipawar43@yahoo.com

Women are the integral part of the society; Women play an important role in the development of the society. In India women are worshipped as goddesses and on the other hand they are humiliated, tortured by their near and dear ones. They have to fight for their basic human rights. It is often said that the physical strength of men is great but the emotional strength that comes with the endurance in women. Women suffer the wrath of many situations in life. So they are viewed as the epitome of sacrifices. They make sacrifices so the people around them can live and love peacefully. Women are that shaping tool of the culture and youth that decides the future of any nation. They are the strongest personalities to have around in the form of mothers, sisters, wives or friends. But this simple fact is not recognized by the people.

The constitution of India provides equal rights and opportunities to women. It does not make any discrimination on the grounds of sex. Indian women are also responding positively to this changed socio-political situation. But they are not away from the problems. Where as the changing situation is causing them new problems. In this modern age tensions, stresses and strains are the major haunting problems they face.

Violence against women:

In Indian society women is still viewed primarily as her husband's property. The women, right from the moment of stepping into the husband's home tries to forget her own identity and adjust everything according to the needs of the people living in it. But the violence against women like – dowry related harassment, death, marital rape, wife heating, sexual abuse etc.

Violence against women in India is a very big and serious social issue. This happens due to social ills or her economic dependence. As well as inefficient legal justice system, male

dominated social and political structures. The real eye witness of all the sufferings is time. Women are the victims of sex discrimination, exploitation oppression, humiliation, etc. The fear of violence in the mind of a woman hampers their full participation in many areas of life. In a male dominated society like India violences against women are unfortunately increasing at an alarming rate. Violences can be grouped into two types – Violence against women within the family and outside the family.

Domestic violence:

Every family must protect the dignity of woman and assure their safety. But the picture is seen different in many families. The type of violence includes crime such as – dowry related, wife-beating, sexual abuse, deprivation of sufficient food, abusing female servants etc.

Social violence:

The society is too blamed for many types of violence against women especially outside the family. Such violence includes – abortion tubectomy operation, eve-teasing, kidnapping sexual harassment of women employees at workplace, throwing acid etc. Such violence is often seen as a mechanism for the subject gation of women. It may arise from a sense of entitlement, superiority or similar attitudes against women. Many women are terrified by these threats of violence and this influences their lives so that they are impeded to exercise their human rights – they fear contributing to the development of their communities socially, economically and politically. The World Health Organization reports that violence against women puts an undue burden on health care services, as women who have suffered violence are more likely to need health services and at higher cost, compared to women who have not suffered violence (Wikipedia).

Different forms of Exploitation:

- Exploitation means victimizing someone to treat unfairly.
- Sexual Harassment is a form of sex discrimination. Sexual harassment is unwelcome – verbal, visual or physical conduct of a sexual nature that is severe or pervasive and affects working conditions.

Though India is growing or emerging as a global power, the women across the country struggle to live life with dignity. Women irrespective of their class, caste and educational status

are not safe. In the modern society women have been the victims of exploitations physically, socially, mentally and economically. There are several causes of sexual as well as moral abuse which are often highlighted by the media. Women from rural areas or urban, from elite families or normal families, they are suffering from one way or the other. Even if a boy is not born, the woman is responsible, exploitation does not stop here, they are also discriminated in many other ways. However, many rules and laws have been enacted by the Government to improve the status of women. But sometimes such rules are practically not feasible. Many forms of exploitation can be manifested – trafficking, prostitution, pornography and stripping. Exploitation is the deliberate maltreatment, manipulation or abuse of power and control over another person. It is taking advantage of another person or situation usually, but not always, for personal gain.

Constitutional and Legislative provisions:

The constitution not only grants equality to women but also empowers the state to adopt measures of positive discrimination in favour of women. In the frame of democratic policy, our laws, development policies, Plans and programmes have aimed at women's advancement in different spheres. Fundamental rights among others, ensure equality before the law and equal protection of law, prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or birth place. And guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment, Articles – 14, 15, 15(3), 16, 39(a), 39(b) and 42 of the constitution are of specific importance in this regard.

Legal Provisions:

The State has enacted various legislative measures to ensure equal rights, to counter social discrimination and various forms of violence and to provide support services to working women. The crimes seen specifically against women are characterized as 'Crime against women'. They are classified under two categories – crimes identified under Indian Penal Code, Crimes identified under special laws.

Special Provisions:

- a) National Commission was set up in 1992, to study all the matters regarding the constitutional and legal safeguards provided for women.

- b) Reservation for women in local self-Government was given by the 73rd Constitutional Amendment Act of 1992.
- c) For the better future of the girl child, her survival and for development The National Plan of Action came in (1991 – 2000)
- d) The department of Women and HRD prepared 'National Policy for the Empowerment of Women' in the year 2001 For upliftment and empowerment of women.

Constitutional and Legislative provisions:

The constitution not only grants equality to women but also empowers the state to adopt measures of positive discrimination in favour of women. In the frame of democratic policy, our laws, development policies, Plans and programmes have aimed at women's advancement in different spheres. Fundamental rights among others, ensure equality before the law and equal protection of law, prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or birth place. And guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment.

Articles - 14, 15, 15(3), 16, 39(a), 39(b) and 42 of the constitution are of specific importance in this regard. Education is needed to solve all women's issues in any society and in any circumstances. To live with honour education will only give them strength and social status. Every woman has a fundamental right to be safe, to protest against injustice. Every day they cross among the fears and fraught for individuality. Despite the constitutional guarantee of equality of sexes, discrimination and exploitation of women in India continues. Women should get a respectable and dignified position in the Indian Society. In modern society changes have been taking place in everywhere in almost every field but to protect honour of women. International Women Day is celebrated, number of women organizations have been working for women's freedom and empowerment. It is a high time, we need to change the mind-set, attitudes and beliefs regarding the situation or status of woman in our society. Radical reforms should be taken by the Government and the community. For the healthy environment for the women everywhere we must ensure justice and strive for the supporting efforts to end violence against them. Awareness should be created in the society to end up exploitation against women. Through the education and strong social, moral and cultural values, strong laws to

punish victims immediately in the present scenario – women will feel empowered to face any odds in her life.

Conclusion:

The global history has been one sided throughout its growth in terms of human rights. The history had observed the importance or the dominance of man and his existence never allowed thinking of womens right. The modern states have done enormous efforts to empower women through legislation. Despite laws to safeguard women rights, they are still continuously resolved at various levels. In Indian modern society it is essential to all women to get women from rural areas or urban, from elite families or normal families, they are suffering from one way or the other. Even if a boy is not born, the woman is responsible, exploitation does not stop here, they are also discriminated in many other ways. However, many rules and laws have been enacted by the Government to improve the status of women. But sometimes such rules are practically not feasible. Many forms of exploitation can be manifested – trafficking, prostitution, pornography and stripping. Exploitation is the deliberate maltreatment, manipulation or abuse of power and control over another person. It is taking advantage of another person or situation usually, but not always, for personal gain.

References:

- Bhuyan, D. Panigraphy (2006), Women Empowerment, New Delhi: Discovery Publication.
Chandra, R. (2004), Status of women in India, New Delhi: Isha Books.
Mukhejee, D (2005), Women and Urban Crime, New Delhi: Kalpaz Publication.

BASICS OF RELATIONAL MARKETING AND CRM

Ranjeet Vijaysingh Tehra

School of Commerce and Management Sciences,

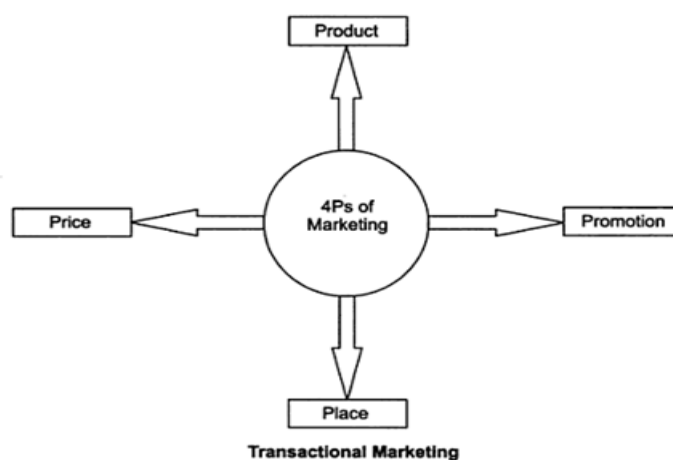
SRTM University, Nanded

Corresponding author E-mail: ranjeet.tehra@gmail.com

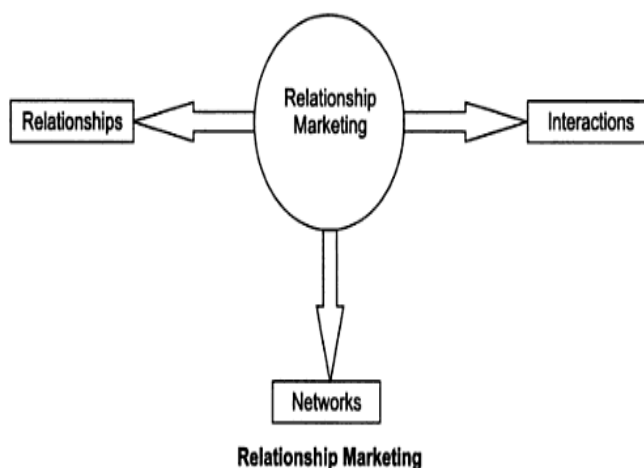
Introduction:

The relationship marketing approach differs from the traditional transactional approach in many ways. The focus of transactional marketing approach is on individual transaction and it is not focussing on continuous relationship with customers. The framework of transactional marketing does not contain a strategic long-term perspective. There is more focus on the 4P's of the marketing i.e. Product, price, Place and Promotion. Transactional marketing approach centres on tentative adjustment process as regards performing marketing functions. In transactional marketing approach, the Customers are viewed as outsiders to the business. Under transactional approach customer's expectation, satisfaction, multiple influences on their decision-making process etc are not given due significance. Very little attention is paid to customer services and customer commitments. The thrust of transactional marketing is on gaining more and more new customers rather than retaining existing customers.

Figure 1.1: Ps of Marketing

In contrast to the transactional marketing approach, the relationship marketing focuses on continuous multiple transactions rather than isolated individual transactions. The relationship marketing approach considers customers as insiders to the business and aims to build a long-term and never-ending relationship with them. The focus of relationship marketing approach centres on developing hard core loyal customers with the idea of retaining them forever. A high degree of customer contact, commitment and services are maintained.

Figure 1.2: Transactional marketing to relationship marketing: A paradigm shift

Gronroos has attempted to differentiate the traditional transactional marketing approach with the Relationship marketing approach in the following table

Table 1.1 *Distinction between transaction marketing and relationship marketing*

Transaction Marketing	←→	Relationship Marketing
One off exchanges	Focus	Ongoing exchanges
Brand management		Customer management
Short-term focus	Time dimension	Long-term focus
Mass communication	Primary communication	Personal communication
Isolated market research	Customer feedback mechanism	Ongoing dialogue
Mass markets or market segments	Market size	Markets of one
Market share	Criterion for success	Mind share
Profitability of transaction	Critical Metrics	Lifetime value of customer
Brand equity		Customer equity

Source: Gronroos C, "The Marketing Strategy Continuum", Management Decision

Relationship marketing has a narrow focus on the customers and only on the marketing functions of the organisation concerned. On the other hand, customer relationship management focuses more widely on customers and on the entire functions connected with the values creation and delivery chain of the organisation concerned. Organisations have preferred the usage of the term Customer Relationship Management (CRM) rather than relationship marketing. The relationship marketing approach has gradually taken the shape of Customer Relationship Management. The concept of relationship marketing was first introduced by Leonard Berry in 1983.

Some select views of few marketing theorists, practitioners and researchers on relationship marketing is summarised below to gain more knowledge of the concepts of relationship marketing.

Relationship marketing attracts, maintains and enhances customer relationship as viewed by Leonard I. Berry (1983). He purposes the following sequence of activities for performing relationship marketing viz. developing core services to build customer relationship, customisation of relationship, augmenting core services with extra benefits, enhancing customer loyalty and fine tuning internal marketing to promote external marketing success.

According to Ian H. Gordon (1998), relation marketing is an ongoing process of identifying and creating new values with individual customers and then sharing the benefits from this, over a lifetime of association. It involves the understanding, focusing and management of ongoing collaboration between suppliers and selected customers for mutual value creation and sharing through interdependence and organisational alignment.

The customer relationship management in general is operationally defined by the authors as 'a management process of acquiring customers by understanding their requirements, retaining customers by fulfilling their requirements more than expectations and attracting new customers through customer specific strategic marketing approaches. The process invites total commitment on the part of the entire organisation in evolving and implementing relationship strategies that would be rewarding to all concerned'

The evolution of relationship marketing was gradual. The concentration at the beginning was only on consumption. Human activities were confined to consuming whatever was available within their reach. Then the concentration slowly moved to production. Again production was performed initially for consumption only and then for exchange. In due course,

production activities were extended to produce things both for consumption and for sales. During the sales era, production was performed exclusively for sales and the attention was only on products. Whatever was produced became saleable because of limited supply. As the attention shifted to production, selling became a tough job because of increased supply. This made organisation to move towards marketing and related activities. It is at this stage the focus was shifted from products to customers. Understanding and fulfilment of customer needs became imperative for successful survival in the market. Customers started gaining more and more attention due to the availability of unlimited brand choice. Thus the emergence of customer driven organisations, keeping customers as their focal point took place. Intensified competition has led to frequent brand switching. Organisations find it very difficult and challenging to retain customers. Now, relationship marketing has emerged as a new approach enabling marketers with brand new tools and techniques to reach, acquire, retain and expand their customer base.

The relationship marketing approach has great significance from the organisations point of view due to following:

- Reduction in customer recruitment cost
- Generation of more and more loyal customers
- Expansion of customer base
- Reduction in advertisement and other sales promotion expenses
- Benefiting customer selectivity approach
- Increase in the number of profitable customers
- Easy introduction of new products
- Easy business expansion possibilities
- Increase in customer partnering, etc

The customer are also benefitted by relationship marketing in terms of improved service quality, personalised care, reduction of customer stress, increased value for money, customer empowerment, etc.

In today's highly competitive business world, CRM is becoming the ultimate solution for both customers as well as organisations. Any organisation must have a clear idea as to why it

loses its customers. This would help in forming proactive and reactive measures to minimise or avoid the same.

Definitions of CRM:

There are many definitions of customer relationship management presented by, either scholars or practitioners or researchers, and from various perspectives.

CRM is a generally recognized, widely-implemented strategy for managing and development a company's interactions with customers. It is a process designed to collect data associated with customers to enhance the relationship between an organization and its customers. This is can be achieved through developing process customer acquisition, customer retention, and customer expansion.

Customer relationship management or CRM means differently to different people. It is not just the term but also the abbreviation that is taken differently by various parties. Popularly it is used to refer customer relationship management, but it has also been used to refer to customer relationship marketing. Some groups believe that not all customers need a relationship with the organization. And hence they omit the word relationship calling it customer management (www.customermanagementgurus.com).

But, by far customer relationship management still remains most popular and accepted (Buttle, 2004). No matter what it is called, CRM is a business practice which stands on the principle that customer should be at the focus of every organization. Customer Relationship Management has been developed from the concept of relationship marketing.

However, even though the widespread and blooming usage of CRM, there was no universal identification of it. A simple definition by Payne and Ryals (2001), defined CRM as "a concept that includes the stages of establishment, development and maintenance of a long-term relationship between customers and companies which should benefit not only companies, but both sides". Likewise, Swift (2001) defined CRM as "an approach where companies try to understand and influence customer behaviour through particular and meaningful communications in order to improve customer retention, loyalty, and acquisition, to establish customer relationship and finally to achieve the goal above all, customer profitability". Wilson et al. (2002) also upheld the idea of a mutually beneficial relationship is the key output that a successful CRM should provide, and defined it as the "processes and technologies that support

the planning, execution and monitoring of coordinated customer, distributor and influencer interactions through all channels, resulting in mutually rewarded relationships with customers.”

Parvatiyar and Sheth (2001) defined CRM as “a comprehensive strategy and process of acquiring, retaining, and partnering with selective customers to create superior value for the company and the customer”, together with the integration with functions of marketing, sales, customer service, and supply chain, CRM became a powerful tool to facilitate company in achieving better efficiencies and effectiveness and to deliver greater customer value.

Conclusion:

Today, marketers consider retaining of customers as a much more challenging job than acquiring customers in the context of growing competitive forces. Thus, the traditional transactional approach of marketing became insufficient to achieve the marketing goals. This scenario necessitated the emergence of a new approach namely Relationship Marketing. The relationship marketing approach has gradually taken the shape of Customer Relationship Management. In the current scenario of Globalization of the world economies, the Customer Relationship Management approach has become a very significant role player.

References:

- Berry, Leonard. (1983), Relationship marketing - Emerging perspectives on services marketing, Upah, eds: American Marketing Association, Chicago, pp 25-28.
- Bull, C. (2003), Strategic issues in Customer Relationship Management. Business Process Management Journal, Vol. 9(5), pp. 592-602.
- Buttle, F. (2004), Customer Relationship Management: concepts and tools. Oxford:Elsevier Butterworth-Heinemann, pp. 40, 42, 45-47, 51, 52.
- Gordon, Ian H. (1998), *Relationship Marketing*. John Wiley and Sons Canada, Ltd., New York, 1998. (Gordon, pg. 9)
- Gronroos, C. (1994), From Marketing Mix to Relationship Marketing: Towards a Paradigm Shift in Marketing. *Management Decision*, Vol. 32, Iss. 2, pp. 4-20.
- Lavender, M. (2004), “Maximising customer relationships and minimising business risk”, *International Journal of Bank Marketing*, Vol. 22 No. 4, pp. 291-296

- Ling, R., and Yen, D. (2001), Customer relationship management: An analysis framework and implementation strategies. *Journal of Computer Information Systems* , Vol. 41 (3), pp 82-97.
- Parvatiyar, A. and Sheth, J.N. (2001), *Conceptual Framework of Customer Relationship in Customer Relationship Management – Emerging Concepts, Tools and Applications*. Tata McGraw Hill, New Delhi, pp. 3-25.
- Payne, A. and Ryals, L. (2001), Customer relationship management in financial services: towards information-enabled relationship marketing. *Journal of Strategic Marketing* Vol. 9, Iss.1, pp. 3–27.
- Swift, R. S. (2001), *Accelerating Customer Relationships Using CRM and Relationship Technologies*. Prentice-Hall PTR, Upper Saddle River, NJ, p.12
- Wilson, Daniel, E., and McDonald, M. (2002), Factors for success in customer relationship management (CRM), *Journal of Marketing Management* Vol. 18, 193-219.

ECOLOGY: SPECIES TO BIOSPHERE

Sunita Gupta

Department of Zoology, Amolakchand Mahavidyalaya,

Yavatmal, M. S., India

Corresponding author E-mail: drsunitagupta777@gmail.com

Ecology:

The scientific study of interactions between organisms and their environment is known as ecology. It can also be defined as the study of an organism and its environment is called as Ecology. It is also defined as the total relation of the animal to both of its organic and inorganic environment by Ernst Haeckel in 1869 while Taylor in 1936 defined as the science of all the relations of all organisms to all the environment. Thus these are the different traditional and modern definitions of Ecology.

Level of ecological organization: These are the levels of ecology from smallest to largest-
Species- A group of similar organizations that breed and produce fertile offspring are called species.

Population: The groups of individuals that belong to the same species and live in the same area are called population.

Community: When different populations live together in a defined and specific area is called community.

Ecosystem: All the organisms that live in a place together within their physical environment is called Ecosystem.

Biome: The group of ecosystems that share similar climates and typical organisms i.e same physical and physiological organism are called Biome.

Biosphere: All life on Earth and all parts of Earth in which life exists is called Biosphere.

Components of ecosystems: There are two major components of Ecosystems-

Biotic factors: Any living part of an environment with which an organism might interact are called Biotic factors. Ex- Animals, plants, mushrooms, bacteria, etc.

Abiotic factors: Any non-living part of the environment that influence the organism are called Abiotic factors. Ex- Sunlight, heat, precipitation, humidity, wind, water current, soil type, etc.

Levels of Ecosystem:

Primary Level of Ecosystem:

Autotrophs: Organisms that capture energy from sunlight or chemicals and convert it into forms which living cells can use are called as autotrophs or in simple way organisms which can prepare their own food. They are also called Producers. They can be the Primary producers also, the first producers of energy-rich compounds that are later used by other organisms. They are mostly engage in the process of photosynthesis in light condition like all green plants but some also involve in chemosynthesis.

Chemosynthesis: When chemical energy is used to produce carbohydrates in dark conditions is called as chemosynthesis (like the deep oceans). Ex- Blue green algae

Secondary Level of Ecosystem:

Consumers are the secondary level of ecosystem as they consume food at first trophic levels. They are dependent on other organisms for food, nutrients and energy. They are also called heterotrophs that cannot make their own food and acquire energy from other organisms by ingesting them.

Types of Consumers/Heterotrophs:

Carnivores: Animals that kill and eat other animals are called carnivores. Ex- lion, tiger

Scavengers: Animals that consume the carcasses of dead animals that have died from causes other than predation are called scavengers. Ex- wolf, Vultures, etc. They play an important role in Ecosystem by consuming dead animal and plant material.

Decomposers: The Microscopic organisms which chemically break down dead organism into simpler inorganic matter, making nutrients available to primary producers are called decomposers. Ex- Bacteria, fungi

Herbivores: Animals that eat only plants are called Herbivores. Ex- Cow, deer

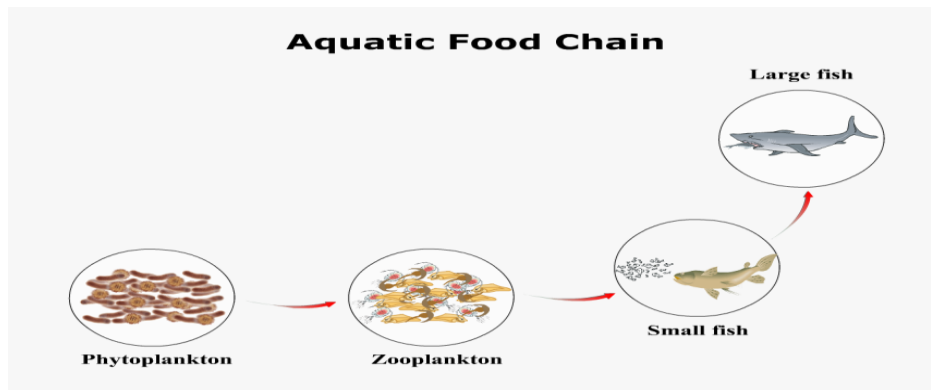
Omnivores: Animals whose diet includes both plant and animal matter are called Omnivores. Ex- Man

Detritivores: These feed on detritus (small pieces of decaying matter) by grinding them into smaller pieces (earthworms and snails are examples). Often digest the decomposers living on the detritus, hence called as Detritivores.

Energy flows in ecosystems:

Energy flows through an ecosystem in one direction, Unidirectional from primary producers to consumers!

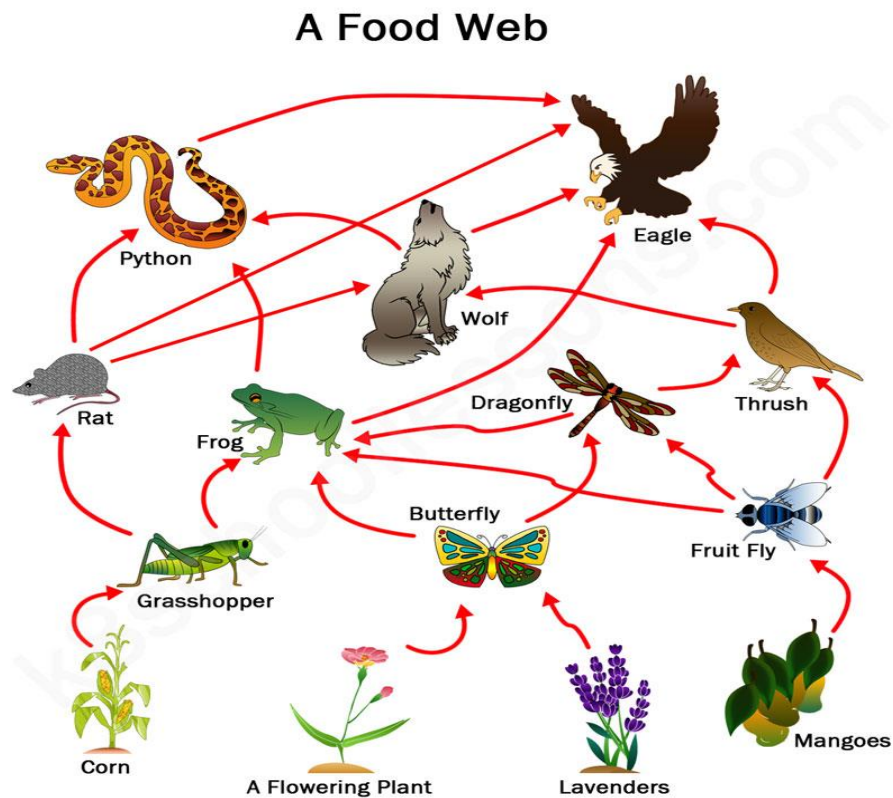
Food chain: The series of steps in which organisms transfer energy by eating and being eaten is called as Food Chain.

Food Chain is found in every habitat level from eating and being eaten.

Energy flows in ecosystems:

Food web: Networks of feeding interactions involving multiple producers, herbivores, producers, and consumers is called Food web.

Trophic levels: There are various trophic levels in a particular food web. It is a each step in a food chain or food web. Primary producers are always the first level; consumers occupy the other levels. Trophic levels are illustrated by drawing ecological pyramids.

Ecological pyramid: It is the graphical representation designed to show the biomass or bioproductivity at each trophic level in a given ecosystem. It shows the relative amount of energy or matter contained within each trophic level. There can be three types of Pyramids-

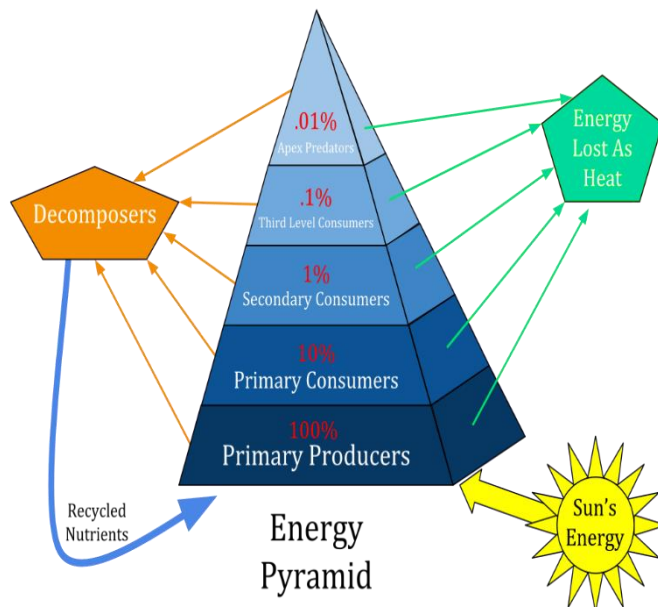
1) Pyramids of energy: This looks at the total amount of energy present at each trophic level as well as the loss of energy between trophic levels. On average, only 10 percent of energy available in one trophic level is transferred to the next level! The rest is given off as heat.

2) Pyramids of biomass: This indicates the total mass of organism at each trophic level, usually largest at the bottom and gets smaller going up to the top.

3) Pyramids of numbers: This shows the number of organism in each trophic level without any consideration for their size. Its unit is number of organisms.

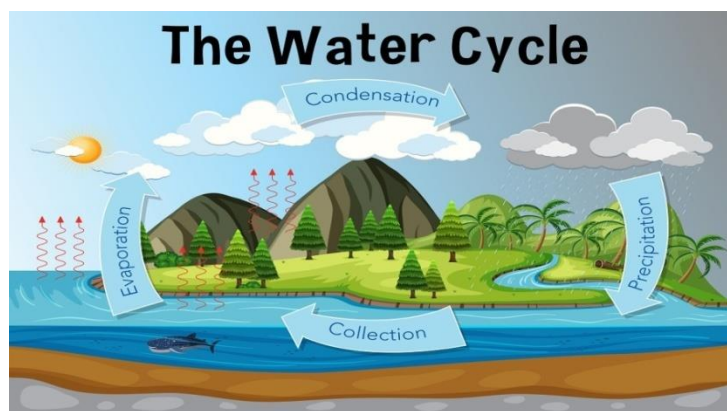
Pyramids of energy:

Pyramids of energy: show relative amount of energy available at each trophic level.

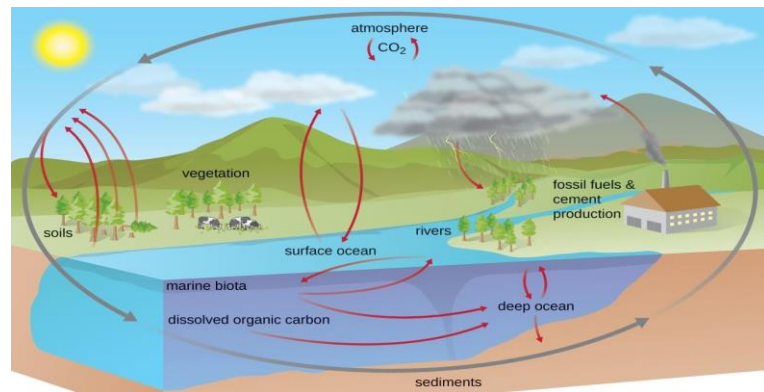

Cycles of matter:

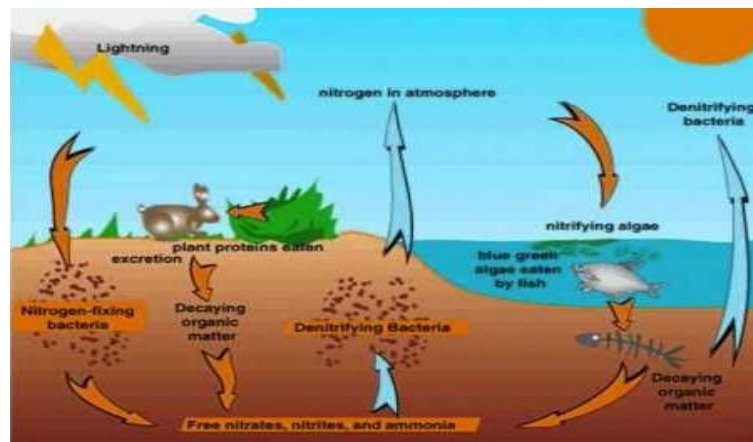
Water cycle:

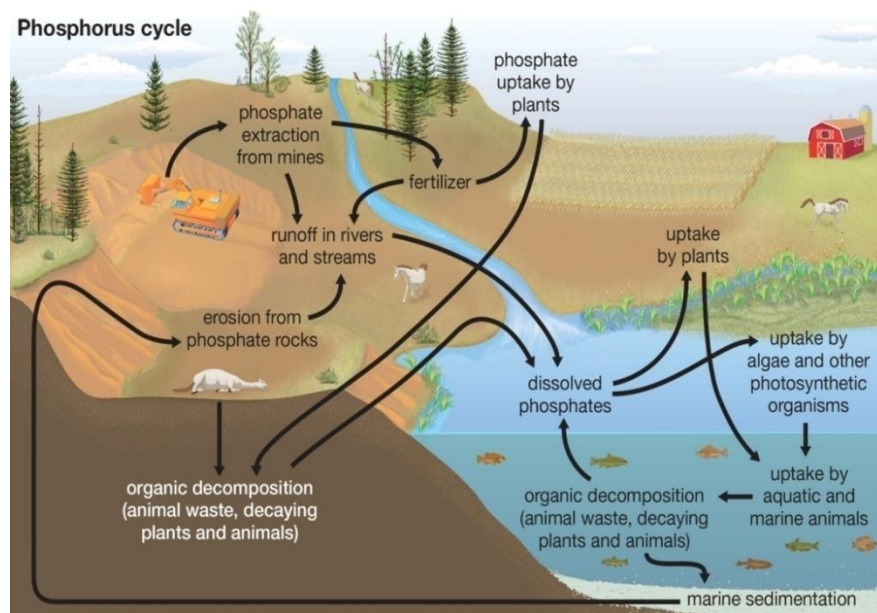
Carbon Cycle:

Nitrogen cycle:

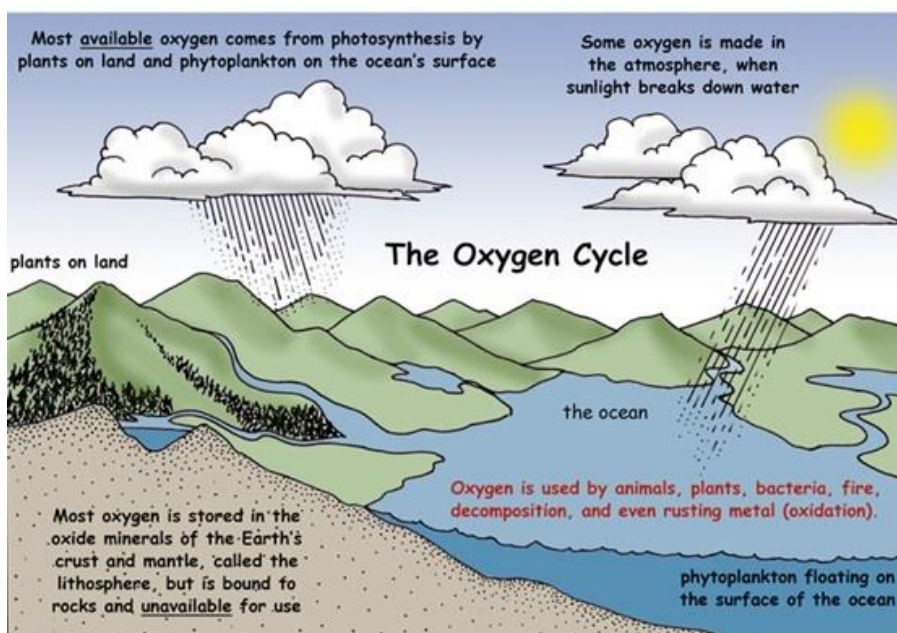

Phosphorus cycle:

Oxygen Cycle:

Most living organisms are made of oxygen, carbon, hydrogen, nitrogen, sulphur, and phosphorus. These make up life's important compounds like water, carbohydrates, lipids, nucleic acids, and proteins. Matter is recycled within and between ecosystems.

Biogeochemical cycles: loops through which elements pass as they are recycled in ecosystems. Are powered by the flow of energy.

Nutrients: needed by organisms to build tissues and carry out life functions. Pass through organisms and environments through biogeochemical cycles.

Limiting nutrient: nutrient whose supply limits the productivity of an ecosystem.

Niches and community interactions:

Niche: The range of physical and biological conditions in which a species lives and the way the species obtains what it needs to survive and reproduce is called Niche. Sometimes said to be the combination of the organism's habitat and "profession" in the ecosystem.

Niche contain three aspects as resources (necessities of life), physical aspects (abiotic factors required for survival) and biological aspects (biotic factors required for survival).

Niches and community interactions:

Tolerance: The ability of a species to survive and reproduce under a range of environmental conditions is called as Tolerance.

Habitat: It is the general place where an organism lives and survives.

Competition: It is an interaction between organisms or species in which both the organisms or species are harmed is called as competition. Competitive exclusion principle states that no two species can occupy the same niche in exactly the same habitat at exactly the same time. If two species attempt to, one will be better at competing for limiting resources and will eventually exclude the other species. Species usually don't compete for similar resources they usually divide them is called resource sharing. By causing species to divide resources, competition helps to determine the number and kinds of species in a community and the niche each species occupies.

There are two types of competitions in organisms:

Interspecific competition: The competition for limited ecological resources between members of different species.

Intraspecific competition: competition for limited ecological resources between members of the same species.

Mimicry: The similarity of one species to another which protects one or both and is favourable adaptation is called mimicry. It can be in form of appearance, behaviour, sound, scent, or location. It is a biological phenomenon characterized by the superficial resemblance of two or more organisms that are not closely related taxonomically. For examples- animals such as flower mantises, planthoppers, and comma and geometer moth caterpillars resemble twigs, bark, leaves, bird droppings or flowers. There are two types of mimicry, Batesian and Mullerian Mimicry, named after the naturalists that first made their observations on butterflies.

Predation: It is a biological interaction where one organism, the predator kills and eats another organism, its prey. When prey is detected, the predator assesses whether to attack it or not. It may involve ambush or pursuit predation, sometimes after stalking the prey. This is called Predation. The word 'predation' is derived from the Latin word praedari, meaning to plunder. Predator captures and feeds upon the prey.

There are four commonly recognized types of predation namely carnivory, herbivory, parasitism and mutualism. Each type of predation can be categorized bases on whether or not it results in the death of the prey. Predation refers to a flow of energy between two organisms, predator and prey. In this interaction, the prey loses energy, and the predator gains energy.

Symbiosis: Any relationship in which two species live closely together. It is a close and long term biological interaction between two different biological organisms. It may be mutualistic, commensalistic or parasitic. The word symbiosis comes from two Greek words that mean 'with' and 'living'.

Example: Coral and Zooxanthellae: corals are made up of animals called coral polyps and zooxanthellae is a photosynthesizing algae which live inside the coral tissue. The zooxanthellae capture sunlight and convert it into oxygen as well as energy while they are provided with carbondioxide, phosphorus and nitrogen as the by-product of corals metabolic product.

Mutualism: Type of symbiotic relationship in which both species beneficare called as Mutualism. Examples: Relationship of oxpecker and rhinoceros or zebra, sea-anemones and clownfish, spider crab and algae, ants and fungus etc.

There are five types of Mutualism as Obligate Mutualism, Facultative Mutualism, Defensive Mutualism, Tropic Mutualism and Dispersive Mutualism.

Mutualism evolves most readily between members of different kingdoms, which pool complimentary abilities for mutual benefit; hence some of these mutualisms represents major evolutionary innovations.

Parasitism: The type of symbiotic relationship in which one organism benefits and one is harmed is called as Parasitism. In this type of relationship between two species of plants and animals in which one benefits at the expense of the other, sometimes without killing the host organism. Ex- roundworms, leeches, ticks, mites etc.. The word parasite is derived from the Latin form of the Greek word, meaning, one who eats at the table of another. There are various types of parasitism based on their size, characteristics, interactions with their hosts and their life cycles. Mostly there are five types of parasitism viz. Obligate parasitism, Facultative parasitism, Ectoparasitism, Endoparasitism and mesoparasitism. Parasitism is found in humans, plants and insects also. It has very little benefits but it helps in maintaining the biodiversity of ecosystem and controls the population to a larger extent hence parasite-host interaction may be important at some times.

Commensalism: The type of symbiotic relationship in which one organism benefits and the other is neither helped nor benefits from another species by obtaining locomotion, shelter, food or support from the host species which is neither harmed nor benefitted. Commensalism which literally means to eat at the same table is derived from the Latin word. Ex- Pseudoscorpions on larger insects, Bait fish and manta rays, seed dispersal etc. There are three main types of commensalism; inquilinism, metabiosis and phoresy. Although it is difficult to prove an organism truly is not impacted by its relationship with another organism, there are numerous examples of commensalism in nature.

Ecological succession: The series of predictable changes that occur in a community over time is called as Ecological succession. Ecosystems changes over time and after disturbances, some species die out and others move in.

Primary succession: The succession beginning in an area with no remnants of an order community are called as primary succession.

Ex. After a volcanic eruption pioneer species are the first species to colonize a barren area.

Secondary succession: The succession in an area that has been disturbed but not completely destroyed are called as Secondary succession. It is faster than primary because soil has survived and vegetation can regrow rapidly.

Ex. After a wildfire or hurricane community gets recolonized after the destruction.

Climax community: A biological community of plants, animals, and fungi which, through the process of ecological succession, have reached a steady state is called as climax community. Following natural disturbances, secondary succession in healthy ecosystems often reproduces the original climax community. Following human-caused disturbances, ecosystems may or may not recover a climax community.

Population growth: The increase in the number of individuals in a population is called as population growth. Global human population growth amounts to around 83 million annually, or 1.1% per year. The global population has grown from 1 billion in 1800 to 7.8 billion in 2020.

Factors that can affect population size:

- 1. Birth rate:** populations grow when more individuals are born than die in any period of time.
- 2. Death rate:** populations shrink when the death rate is greater than the growth rate.
- 3. Immigration:** populations grow if individuals move into its range from elsewhere.
- 4. Emigration:** populations may decrease in size if individuals move out of the population's range.

Exponential growth: It occurs under ideal conditions with unlimited resources.

Logistic growth: It occurs when a population's growth slows and then stops, following a period of exponential growth.

Carrying capacity: The maximum number of individuals of a particular species that a particular environment can support is carrying capacity.

Limits to growth Limiting factor: factor that controls the growth of a population.

Limiting factors determine the carrying capacity of an environment for a species.

Density dependent limiting factors: operate only when population density reaches a certain level.

Ex. Competition, predation, herbivory, parasitism, disease, stress from over-crowding.

Density independent limiting factors: affect all populations in similar ways, regardless of population size or density. Ex. Natural disasters.

Climate:

Climate: It is defined by a region's year after year patterns of temperature and precipitation.

Microclimates: When environmental conditions vary over small distances microclimates are formed.

Three factors influence global climate:

1. Solar energy and the greenhouse effect: greenhouse gases trap heat in the atmosphere.
2. Latitude and solar energy: climate zones are produced by an unequal distribution of the sun's heat on the Earth's surface.
3. Heat transport in the biosphere: the unequal distribution of heat across the globe creates wind and ocean currents, which transport heat and moisture.

Earth's resources:

Soil erosion: when soil is washed away and eroded, carrying away organic matter and minerals that make it fertile.

Desertification: occurs when farming, overgrazing, and drought can turn farmland into desert.

Deforestation: when trees are removed reducing the quality of soil due to erosion.

Air pollution: occurs when the quality of Earth's atmosphere is reduced leading to respiratory illnesses and global climate pattern changes.

Forms of air pollution include:

1. Smog: Haze formed by chemical reactions among the pollutants released into the air by industry and vehicle exhaust. Ozone is produced.
2. Acid rain: occurs when fossil fuels are burned releasing nitrogen and sulphur compounds into the air which combine with water vapor in the air.
3. Greenhouse gasses: Burning fossil fuels releases carbon into the atmosphere whose accumulations contribute to global warming and climate change. Carbon dioxide, methane and water vapour are the most important green house gases.
4. Particulates: Microscopic particles of dust and ash released by industry are particulates.

Biodiversity:

It is the total of all the genetically based variation in all organisms in the biosphere is called Biodiversity. It occurs on the ecosystem, species, and genetic levels. Humans are threaten biodiversity by: altering habitats, hunting, introducing invasive species, releasing pollution into food webs, and contributing to climate change.

Ecological challenges:

Ecological footprint: the total area of functioning land and water ecosystems needed both to provide the resources an individual or population uses and to absorb and make harmless the wastes an individual or population generates.

Take into account the need to provide resources (energy, food, water, shelter) and to absorb wastes (sewage, greenhouse gases).

Biomes and ecosystems:

Freshwater ecosystems:

1. Rivers/streams: Water has dissolved oxygen near the source but little plant life. Downstream, sediments build up and plants flourish. Animals here depend on terrestrial plants and animals that live along their banks for food.

2. Lakes/ponds: plankton, algae, and plants occur. Water flows in and out and circulates heat, oxygen, and nutrients.

3. Freshwater wetlands: water covers the nutrient rich, highly productive soil. Purify water by filtering pollutants. Include freshwater bogs, freshwater marshes, and freshwater swamps.

4. Estuaries: The special wetlands formed where a river meets the sea is called as Estuaries. They serve as spawning and nursery grounds for many species like prawns and their culture. They are shallow and allow plants to conduct process of photosynthesis. It contain a large amount of biomass which include mangroves like the Florida Everglades.

5. Marine: The ocean divided into zones based on depth and distance from the shore is called Marine.

Intertidal zone: organisms are in sea water at high tide and exposed to air and sun at low tide.
Ex. Barnacles, seaweed.

6. Coastal ocean: The ocean from low tide mark to shallow border that surrounds the continent is called coastal ocean. Water is brightly lit and supplied with nutrients from freshwater runoff.
Ex. Coral reefs, kelp forests.

Open ocean: 90% of the world's ocean. Some receives sunlight and has low nutrient level while other portion is dark and cold.

Refernces:

McIntosh, Robert P. (1985). *The Background in Ecology: Concept and Theory*. Cambridge University Press, Cambridge.

Odum, E. P. (1953) *Fundamentals of Ecology*. 384 pp

www.wikipedia.com

www.britannica.com

वर्तमान संक्रमण काल में मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के साथ मनोवैज्ञानिक शिक्षा का महत्व

रज़ी फराज़ खान

मनोविज्ञान विभाग,

शासकीय महाराणी लक्ष्मीबाई कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय,

ग्वालियर, मध्य प्रदेश

Corresponding author E-mail: dpmrjdbpl@gmail.com

सामान्य सारांश:

वर्तमान कोविड-19 स्थिति में हम संक्रमण के डर से संबंधित कलंक, भेदभाव और स्वयं संकर्मण की स्थिति में बीमारी का खण्डन(इनकार) को सुनते हैं, देखते हैं, पढ़ते हैं और महसूस भी करते हैं। मानव अधिकारों का उल्लंघन केवल सामान्य संक्रमित व्यक्तियों के साथ होता है, बल्कि स्वास्थ्य कार्यकर्ताओं के खिलाफ भी होता है। ये सभी घटनाएं हमारे समाज के मानसिक स्वास्थ्य के लिए बहुत दर्दनाक और खतरनाक हैं। कलंक, भेदभाव और इनकार के बीच अंतर, कलंक और भेदभाव का परस्पर सामान्य अर्थ में उपयोग किया जाता है, जबकि कलंक को अन्य लोगों द्वारा संक्रमित व्यक्ति की स्वीकार्यता पर सवाल उठाने वाले हीनता की भावना के लिए संदर्भित किया जाता है। भेदभाव गैर-स्विकृति और बहिष्करण का कार्य है। भेदभाव रेखांकित करता है और कलंक को मजबूत करता है। कलंक और भेदभाव अलग-अलग रूप लेते हैं और सामाजिक समुदाय, व्यक्ति और विभिन्न संदर्भों के विभिन्न स्तरों पर प्रकट होते हैं। प्रारंभिक परिणाम बताता है कि कलंक कारण बनता है भेदभाव काय भेदभाव जो मानव अधिकारों का उल्लंघन करता है, कारण बनता है स्वयं संकर्मण की स्थिति में बीमारी के खण्डन(इनकार) का जो बीमारी संकर्मण को बदता है, तनाव और अवसाद को जनम दे कर, मानसिक स्वास्थ्य पर नकारात्मक प्रभाव डालता है। व्यवहार प्रशिक्षण और सरकार द्वारा सजा के प्रावधान से मानव अधिकारों के उल्लंघन और को भेदभाव रोका जा सकता है। सहायता समूह और कॉल सेंटर्स द्वारा प्रभावित व्यक्ति सही जानकारी दे कर तनाव, अवसाद को कम किया जा सकता है। इन सरल चरणों का पालन करने के लिए, हम अपने समाज को स्वस्थ बना सकते हैं।

मुख्य शब्द: कोविड-19, कलंक, भेदभाव, इनकार और मानसिक स्वास्थ्य

सामाजिक संदर्भ में कलंक:

स्वास्थ्य के संदर्भ में सामाजिक कलंक एक व्यक्ति या लोगों के समूह के साथ नकारात्मक व्यवहार है जो एक विशिष्ट बीमारी को साझा करते हैं। इसका मतलब यह हो सकता है कि लोगों को लेबल, स्टीरियोटाइप, भेदभाव, एक बीमारी के साथ कथित लिंक के कारण स्थिति का नुकसान होता है। इस तरह बीमारी से पीड़ित के साथ-साथ उनके देखभाल करने वालों, परिवार, दोस्तों और समुदायों को नकारात्मक रूप से प्रभावित किया जा सकता है। वर्तमान कोविड-19 प्रकोप ने सामाजिक कलंक और

भेदभावपूर्ण व्यवहार को कुछ जातीय पृष्ठभूमि के लोगों के साथ-साथ वायरस के संपर्क में रहने वाले लोगों के खिलाफ उकसाया है। (विश्व स्वास्थ्य संगठन 2020)

कोविड-19 महामारी एक सार्वजनिक स्वास्थ्य आपातकाल है जो हर किसी के लिए तनावपूर्ण और कठिन समय पैदा कर रहा है। इस संकट के दौरान, अफवाहें और गलत सूचना अधिक तनाव पैदा करती हैं और कोविड-19 रिकवरी को बाधित कर सकती हैं। (स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय भारत सरकार 2020)

महामारी समाजशास्त्रीय, जातीय या आर्थिक विभाजन के आधार पर भेदभाव नहीं करती है। इस महामारी से निपटने के लिए पहले से ज्यादा समाज को अपनी एकजुटता और सामंजस्य की आवश्यकता है। इस महामारी, की रोकथाम के लिए कलंक और भेदभाव को कम करके, हम आने वाले दिनों के लिए सहानुभूति और सामाजिक न्याय का निर्माण कर तत्काल और दीर्घकालिक रणनीति विकसित करने में सक्षम हो सकते हैं। कोविड-19 हमें अपनी सामाजिक लचीलापन को मजबूत करने का एक और मौका देता है। (प्रमा भट्टाचार्य मज.स., 2020)

कलंक और भेदभाव के कारण हो सकता है: कोविड-19 मामलों की सूचना नहीं दी गई, या देर से रिपोर्ट की गई, जिससे प्रकोप का प्रबंधन और अधिक कठिन हो गया।

कोविड-19 के बारे में जानने योग्य बातें: आवश्यक निवारक उपायों करने की आवश्यकता है।

1. हालांकि कोविड-19 अत्यधिक संक्रामक है, हम शारीरिक दुरी, बार-बार हाथ धोने और फेस कवर & मास्क पहनने जैसे निवारक उपायों का पालन करके अपनी रक्षा कर सकते हैं।
2. सावधानियों के बावजूद, यदि कोई व्यक्ति कोविड-19 से संक्रमित होता, तो यह उसकी गलती नहीं है। किसी को भी इस बीमारी के होने की आशंका है, किसी को दोष देने की जरूरत नहीं है।
3. संकट की स्थितियों में, रोगी और परिवार को सहायता और सहयोग की आवश्यकता होती है।
4. संक्रमित और उनके परिवारों के लोगों के लिए शुभचिंतक बनें। परीक्षण और भौतिक दुरी, संक्रमित व्यक्ति, परिवार और समुदाय की रक्षा के लिए हैं।
5. ऐसे व्यक्तियों का जश्न मनाएं जो कोविड-19 से विनर के रूप में वापस आए हैं। उनके पास वायरस नहीं है और ट्रांसमिशन का कोई खतरा नहीं है।

कोविड-19 से संबंधित कलंक को कम करने के लिए सुझाव:

स्वस्थ कार्यकर्ताओं द्वारा किए गए कार्यों की सराहना और समर्थन करें।

विश्वसनीय स्रोत से जानकारी को सत्यापित करें जैसे कि कोविड-19 से संक्रमित लोगों की सकारात्मक कहानियों को साझा या अग्रेषित करने से पहले स्वास्थ्य और परिवार कल्याण मंत्रालय की वेबसाइट पर साझा करें।

कोविड-19 से संक्रमित लोगों के नाम, पहचान, से संबंधित गलत सूचना न फैलाएं, कोविड-19 महामारी के दौरान जिन लोगों को कलंक का अनुभव हो रहा है उनमें कुछ नस्लीय और जातीय अल्पसंख्यक समूह शामिल हैं।

कलंक एवं भेदभाव समस्या पैदा करने वाले रोग पर ध्यान केंद्रित करने के बजाय आम लोगों के प्रति अधिक भय या क्रोध पैदा करके सभी को आहत करता है। कलंक लोगों को लक्षणों या बीमारी को छिपाने की अधिक संभावना बना सकता है, उन्हें तुरंत स्वास्थ्य देखभाल की मांग करने से रोक सकता है और व्यक्तियों को स्वस्थ व्यवहार अपनाने से रोक सकता है। इसका मतलब यह है कि एक प्रकोप के प्रसार को नियंत्रित करने के लिए कलंक और भेदभाव अधिक कठिन बना सकता है।

जो समूह कलंक का अनुभव करते हैं, वे भी भेदभाव का अनुभव कर सकते हैं। इस भेदभाव का रूप ले सकता है:

अन्य लोग उन्हें टालते या अस्वीकार करते हैं।

स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा, आवास, या रोजगार से वंचित होना।

मौखिक दुरुपयोग या शारीरिक हिंसा।

कलंक समूहों के भावनात्मक, मानसिक और शारीरिक स्वास्थ्य को नकारात्मक रूप से प्रभावित कर सकता है और जिन समुदायों में वे रहते हैं, वे कलंकित व्यक्ति अलगाव, अवसाद, चिंता या सार्वजनिक शर्मिंदगी का अनुभव कर सकते हैं। सभी समुदायों और समुदाय के सदस्यों को सुरक्षित और स्वस्थ बनाने के लिए कलंक को रोकना महत्वपूर्ण है। हर कोई कोविड-19 से जुड़े तथ्यों को जानकर और उन्हें अपने समुदायों में दूसरों के साथ साझा करके कलंक को रोकने में मदद कर सकता है।

सामुदायिक नेताओं और सार्वजनिक स्वास्थ्य अधिकारियों द्वारा कलंक को रोकने में मदद कर सकते हैं:

स्वास्थ्य सेवा चाहने वालों की गोपनीयता बनाए रखना, जो किसी भी संपर्क जांच का हिस्सा हो सकते हैं।

सोशल मीडिया पर उन लोगों सहित नकारात्मक व्यवहार और बयानों के खिलाफ बोलना।

कोविड-19 के कारण कलंक का अनुभव करने वाले लोगों के स्टीरियोटाइपिंग समूहों के खिलाफ बात करने के लिए समाचार मीडिया और सोशल मीडिया सहित मीडिया चैनलों का उपयोग करना।

आगे की तर्ज पर काम करने वाले स्वास्थ्य कर्मियों, उत्तरदाताओं और अन्य लोगों का धन्यवाद।

मानसिक स्वास्थ्य या अन्य सामाजिक सहायता सेवाओं के लिए आभासी संसाधनों का सुझाव देना, जिन्होंने कलंक या भेदभाव का अनुभव किया है (छब्ब जून 2020)।

वर्तमान अध्ययन:

वर्तमान कोविड-19 महामारी की स्थिति में इस अध्ययन का उद्देश्य मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के साथ मनोवैज्ञानिक शिक्षा की भूमिका का पता लगाना था।

अध्ययन के मुख्य उद्देश्य थे:

1. संक्रामक रोगों से संबंधित कलंक, भेदभाव और इनकार को समझने के लिए।
2. उस संदर्भ को समझने के लिए जिसमें संक्रामक रोग कलंक और भेदभाव से संबंधित हैं।
3. संक्रामक रोगों से संबंधित कलंक और भेदभाव को दूर करने के लिए कार्रवाई की पहचान करना।
4. संक्रमित व्यक्ति और समुदाय में जागरूकता संबंधी संक्रामक रोग पैदा करना।
5. मानव अधिकार उल्लंघन में संक्रामक रोगों से संबंधित कलंक और भेदभाव के परिणाम को समझना।

6. सकारात्मक तार्किक व्यवहार के साथ मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के लिए।

वर्तमान अध्ययन में निम्नलिखित परिकल्पनाओं का प्रस्ताव और परीक्षण किया गया था।

सामाजिक मनोवैज्ञानिक कारक जैसे कि जागरूकता, शिक्षा और सामाजिक समर्थन संक्रमित और प्रभावित व्यक्तियों के बीच मानसिक स्वास्थ्य के साथ महत्वपूर्ण रूप से संबद्ध होंगे।

शब्दों की परिभाषा:

कलंक भेदभाव और बहिष्कार का एक प्रमुख कारण है: यह लोगों के आत्मसम्मान को प्रभावित करता है, उनके पारिवारिक रिश्तों को बाधित करने और आवास और नौकरियों को प्राप्त करने और उनकी योग्यता को सीमित करने में मदद करता है। यह मानसिक स्वास्थ्य, विकारों की रोकथाम, मानसिक भलाई के प्रचार और प्रभावी उपचार और देखभाल के प्रावधान को बाधित करता है। यह मानव अधिकारों के दुरुपयोग में भी योगदान देता है। (डब्ल्यूएचओ, 2014)।

अध्ययन का महत्व:

मानसिक स्वास्थ्य सकारात्मक या नकारात्मक तरीकों से जीवन की गुणवत्ता निर्धारित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। वर्तमान अध्ययन का उद्देश्य कलंक भेदभाव और बहिष्कार पर काबू पाने और मानसिक स्वास्थ्य को बनाए रखने के लिए मनोवैज्ञानिक शिक्षा की भूमिका की जांच करना था।

वर्तमान अध्ययन की सीमा और शक्ति:

स्व-माप का उपयोग, अनुसंधान डिजाइन की क्रॉस सेक्शनल प्र—ति और प्रतिभागियों की विशेषता शामिल है, जो मुख्य रूप से निम्न वर्ग के अल्पसंख्यक परिवारों से थे, जिनमें से कई युवा प्रतिभागियों की एक से अधिक बीमारी है।

उपरोक्त सीमाओं के बावजूद, वर्तमान अध्ययन में कई महत्वपूर्ण कार्यप्रणाली हैं जैसे कि एक नैदानिक नमूने का उपयोग जांच के तहत शोध प्रश्नों का उत्तर देने के लिए, स्व-रिपोर्ट उपायों का उपयोग करके और सैद्धांतिक और नैदानिक रूप से महत्वपूर्ण परिकल्पना का परीक्षण करना

अनुसंधान डिजाइन:

क्रॉस-सेक्शनल स्टडी डिजाइन का उपयोग करते हुए, व्यवहसम स्टडी द्वारा कोविड-19 से संक्रमित या प्रभावित 100 व्यक्तियों के नमूने का उपयोग करके वर्तमान अध्ययन किया गया था।

उपाय और प्रक्रिया:

वर्तमान अध्ययन में प्रयुक्त प्रश्नावली एक व्यवहसम रूप था। वर्तमान विश्लेषण की जांच करने वाले खंड से स्टिग्मा और भेदभाव, डेनियल और मानसिक स्वास्थ्य के बारे में सवाल पूछे गए थे। डेटा का संग्रह ऑनलाइन से प्राप्त किया गया था।

नैतिक प्रतिपूर्ति:

प्रतिभागियों को अध्ययन का उद्देश्य समझाया गया। उन्हें सूचित किया गया कि भागीदारी स्वैच्छिक थी और सूचित सहमति प्राप्त होने से पहले गुमनामी और सूचना की गोपनीयता का आश्वासन दिया गया था।

डेटा स्क्रीनिंग और विश्लेषण:

सभी स्क्रीनिंग और विश्लेषणात्मक प्रक्रियाएं SPSS 18-0 में आयोजित की गईं। डेटा विश्लेषण, बाह्य परीक्षा, और सांख्यिकीय मान्यताओं की जाँच करने से पहले विश्लेषण किया गया था।

वर्णनात्मक आँकड़े (अर्थात्, निरंतर चर के लिए केंद्रीय प्रवृत्ति और परिवर्तनशीलता के उपाय, नमूना की विशेषता के लिए श्रेणीबद्ध चर के आवृत्ति वितरण) का उपयोग किया गया था।

अध्ययन और परिणाम के प्रमुख निष्कर्ष:

प्रतिभागियों की आयु 18 से 50 वर्ष तक है, (मीन 35.57, एसडी 10.08)। रोगियों की वैवाहिक स्थिति, 41: विवाहित थी और 59: अविवाहित थे। 21.79: रोगियों की पारिवारिक स्थिति संयुक्त परिवारों में रह रही थी और 78.20: एकल परिवारों में जा रहे थे और 40.60: शहरी क्षेत्र से 59.40: शेष ग्रामीण पृष्ठभूमि के हैं। प्रतिभागियों की शैक्षिक स्थिति, 45.07: 58: माध्यमिक स्कूल और 42: कॉलेज पास आउट थे। सभी 40 महिला प्रतिभागियों की कामकाजी स्थिति हाउस वाइफ थी, 50: पुरुष प्रतिभागी दैनिक मजदूरी के आधार पर काम कर रहे थे और शेष 50: सेवा वर्ग के थे।

बीमारी की अवधि 3 से 8 दिनों तक होती है, (मीन 3.86, एसडी 1.21)। 10: प्रतिभागियों में तम्बाकू, शराब और अन्य जैसे नशे की आदत मौजूद थी। 55: प्रतिभागियों में उनके परिवार में एक या एक से अधिक संक्रमित व्यक्ति थे।

निम्नलिखित प्रश्न कलंक और भेदभाव को समझने के लिए पूछे गए, ब्प 19 से प्रभावित या प्रभावित प्रतिभागियों के इनकार और मानसिक स्वस्थ।

शायद ही कभी मैं भी कलंक और भेदभाव के कारण रोग के लक्षणों को छुपाता हूँ।

कभी-कभी मुझे यह भी महसूस होता है, कलंक और भेदभाव के कारण चिकित्सा देखभाल प्राप्त करने में हिचकिचाहट।

कभी-कभी मैं भी कलंक और भेदभाव के कारण उपचार का पालन नहीं करता।

कभी-कभी मुझे कलंक और भेदभाव के कारण भावनात्मक अलगाव, अपराध की भावना, चिंता की भावना भी बढ़ जाती है।

कभी-कभी मुझे कलंक और भेदभाव के कारण आत्म-सम्मान और आत्मविश्वास की कमी भी महसूस होती है।

कभी-कभी मुझे लगता है, कि कलंक और भेदभाव के कारण मेरे मानवाधिकारों का उल्लंघन होता है।

कभी-कभी मुझे लगता है, यह कलंक और भेदभाव मेरी बिगड़ी हुई बीमारी को बदतर बना रहा है।

कभी-कभी मुझे कलंकित करने वाले लोगों से दूर ले जाना चाहते हैं।

क्या आपको कोविड-19 के बारे में सही जानकारी है?

क्या आपको लगता है कि कोविड-19 के बारे में सही जानकारी रखने वाले लोग आपको कलंकित करते हैं?

सही जानकारी प्राप्त करने के बाद क्या आपने अपने व्यवहार में कोई बदलाव महसूस किया?

उपर्युक्त प्रश्नों में 80: प्रतिभागियों ने प्रतिक्रिया व्यक्त की, क्योंकि उन्हें कोविड-19 संक्रमण के दौरान कलंक, भेदभाव, इनकार, तनाव और अवसाद महसूस होता है।

अध्ययन में हमने पाया कि कलंक और भेदभाव काफी हद तक बीमार मानसिक स्वास्थ्य और सामाजिक मनोवैज्ञानिक कारकों से संबंधित थे जैसे कि जागरूकता, शिक्षा और सामाजिक समर्थन संक्रमित और प्रभावित व्यक्तियों के बीच मानसिक स्वास्थ्य के साथ महत्वपूर्ण रूप से संबद्ध थे।

परिकल्पना सही और महत्वपूर्ण रूप से संबंधित पाई गई।

चर्चा, निष्कर्ष और निहितार्थ:

सभी सामाजिक स्तरों पर बीमारियों की वैज्ञानिक समझ से परे कलंक मौजूद हैं। यह महामारी के दौरान गलत सूचना और xenophobia से सहायता प्राप्त है। समाज के कुछ वर्ग पहले से ही असुरक्षित हैं - उनके लिए, समाज द्वारा लक्षित किया जाना एक “दोहरी महामारी” है जो स्वयं कोविड-19 से अलग है। कलंक और भेदभाव अलग-अलग रूप लेते हैं और सामाजिक समुदाय और व्यक्ति और विभिन्न संदर्भों के विभिन्न स्तरों पर प्रकट होते हैं।

प्रारंभिक परिणाम बताता है कि कलंक जो कारण बनता है, भेदभाव जो मानव अधिकारों का उल्लंघन करता है, जोतनाव और अवसाद उत्पन्न करते हैं, और मानसिक स्वास्थ्य पर नकारात्मक प्रभाव डालता है।

सही जानकारी से कलंक को कम किया जा सकता है। व्यवहार प्रशिक्षण और सरकार द्वारा सजा के प्रावधान से मानव अधिकारों के प्रति भेदभाव और उल्लंघन को रोका जा सकता है। गैर सरकारी संगठनों या सरकार द्वारा बनाया गये सहायता समूहों और कॉल सेंटरों द्वारा संबोधित किए जाने वाले प्रभावित व्यक्ति के तनाव, अवसाद और अभाव को कम किया जा सकता है। इन सरल चरणों का पालन करने के लिए, हम अपने समाज को फिट और स्वस्थ बना सकते हैं।

इस अध्ययन के निष्कर्षों में मूल्यांकन, प्रबंधन, प्रशिक्षण, व्यवहार संशोधन, प्रेरक साक्षात्कार और जागरूकता सुधार के लिए शिक्षा के क्षेत्र में कोविड 19 से संक्रमित व्यक्तियों के प्रति कलंक और भेदभाव की सामाजिक प्रतिक्रिया के निहितार्थ हैं। संक्रमण को तीव्रता और जटिलताओं को रोकने के लिए व्यक्ति के जीवन में प्रमुख जीवनशैली बदलाव की आवश्यकता होती है।

संदर्भसूची :

Canales, MK. Othering (2000), Toward an understanding of difference. Adv Nurs Sci Jun 1; 22(4): 16–31. Google Scholar

<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/daily-life-coping/reducing-stigma.html>

Ministry of Health and Family Welfare Govt of India (2020)., Guide to address stigma associated with COVID-19. Retrieved 28 Sep 2020 from <https://www.mohfw.gov.in/pdf/GuidetoaddressstigmaassociatedwithCOVID19.pdf>

National Center for Immunization and Respiratory Diseases (NCIRD) (2020), , Division of Viral Diseases

Prama Bhattacharya, Debanjan Banerjee, TS Sathyanarayana Rao (2020), The “Untold” Side of COVID-19: Social Stigma and Its Consequences in India. Indian Journal of Psychological medicine. Vol 42, Issue 4, 2020. page(s): 382-386.

World Health Organization (2020), A guide to preventing and addressing social stigma associated with COVID-19.

World Health organization. (2014), The World Mental Day. Retrieved Dated 01 October 1, 2020 from <https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mental-health/priority-areas/stigma-and-discrimination>

वेब मीडिया और हिंदी

मुकेश कुमार मिरोठा

हिंदी विभाग,

जामिया मिल्लिया इस्लामिया, नई दिल्ली 110 025

Corresponding author E-mail: mmirotha@jmi.ac.in

‘इस शताब्दी के आगमन तक सामाजिक परिवर्तन इतना धीमा था कि किसी व्यक्ति के पूरे जीवनकाल में उस पर कोई ध्यान ही नहीं जाता था। अब ऐसा नहीं है। परिवर्तन की रफ्तार इतनी बढ़ गई है कि हमारी कल्पनाशक्ति भी उसके साथ नहीं चल सकती है।’

‘सी. पी. स्नो’ वैज्ञानिक और उपन्यासकार

मानव जाति का इतिहास पाषाण युग को पार करता हुआ ‘क्लिक युग’ एवं ‘टच युग’ में पदार्पण कर चुका है। सामाजिक परिवर्तन का यह दौर सार्वभौमिक रूप में सदैव विद्यमान रहा है। किंतु आज सम्पूर्ण विश्व, मीडिया के बड़े धमाके अर्थात् मीडिया के तेज प्रसार से कम्पायमान है, दोलायमान है। परिवर्तन की इन लहरों की तेजी आश्चर्यचकित करती है, क्योंकि इसके कारण समाज, संसृति यहाँ तक कि हमारे विचारों तक में बदलाव आया है। वस्तुतः यह ‘सूचना समाज’ के आगमन को संकेतित करता है, जहाँ इससे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रूप से जुड़ा प्रत्येक इंसान ‘सूचना-साइबोर्ग’ के रूप में नजर आता है। सूचना तकनीक की नवीन उपलब्धियाँ संचार माध्यमों को हम तक पहुंचाने के साथ-साथ सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रियाओं को भी नए रूप प्रदान कर रही है। प्रौद्योगिकी के इस दौर में मीडिया एक शक्तिशाली माध्यम के रूप में उभरा है। इसके प्रति लोगों का आकर्षण प्रतिदिन बढ़ता ही जा रहा है। परम्परागत प्रिंट माध्यम के मुकाबले ‘न्यू मीडिया’ का तेजी से विस्तार हुआ है। भूमण्डलीकरण, निजीकरण, बाजारवाद और सूचना-विस्फोट के कारण से मीडिया का दायरा काफी विस्तृत हुआ है। एक स्वतंत्र मीडिया, लोकतंत्र का प्राण होता है, अतः सशक्त जनमाध्यम भारत जैसे लोकतांत्रिक देशों के लिए आवश्यक भी हो जाता है। जनता एवं सरकार को उसकी जिम्मेदारी का अहसास दिलाकर मीडिया ने अपनी भूमिका का सफल निर्वहन किया है।

कागज और कलम रहित माध्यम के रूप में पहचान रखने वाला वेब मीडिया सामाजिक संदर्भों से अछूता नहीं रह पाया है। भाषा भी सामाजिक व्यवहार की वस्तु है, अतः सामाजिक संदर्भों के साथ उसमें भी परिवर्तन आता है। भाषा मानवता के लिए सबसे बड़ा वरदान है। प्रत्येक भू-भाग की भाषा उस देश की संस्कृति, विचार-प्रणाली और कार्य-पद्धति से संबंधित होती है। भाषा विचारों को दूसरों तक पहुँचाने का साधन भी है। ब्रिटिश राज के दौरान अंग्रेजी समाचार-पत्रों का वर्चस्व कायम था। स्वतंत्रता पश्चात् हिंदी के एवं उसके बाद अनेक क्षेत्रीय भाषाओं के समाचार-पत्रों ने आशातीत प्रगति की। इसे 'मौन' या 'मूक-क्रांति' का नाम दिया गया। आधुनिक मीडिया में भी भाषिक स्तर पर इसी तरह की एक क्रांति चल रही है। वस्तुतः प्रत्येक शब्द की अपनी सत्ता होती है। विभिन्न सामाजिक संदर्भों में भाषा का स्वरूप एक समान नहीं रहता है। इस तरह हम कह सकते हैं कि भाषाओं की प्रकृति लचीली होती है, अतः किसी भी भाषा से कोई भी काम लिया जा सकता है। कमोबेश यही स्थिति मीडिया के संदर्भ में 'हिंदी' को लेकर नजर आती है। हिंदी के महान प्रचारक मोटूरि सत्यनारायण ने हिंदी के ऐसे रूप को 'जनसंचारी हिंदी' कहा है, जिसमें पत्रिका, विज्ञापन और संचार माध्यमों में प्रयुक्त होने वाला भाषा रूप हो। मीडिया में हिंदी का जो रूप हमें दिखाई देता है, उसमें कई शैलियाँ अन्तर्निहित होती हैं।

भाषा और संस्कृति का घनिष्ठ संबंध होता है। यदि साहित्य को समाज का दर्पण माना जाता है तो भाषा को संस्कृति का दर्पण समझने में कोई परेशानी नहीं होनी चाहिए। वर्तमान में जब चारों तरफ 'मीडिया कल्चर' का शोर हो तो भाषा और मीडिया के संबंधों का अध्ययन आवश्यक हो जाता है। मशहूर विचारक सच्चिदानन्द सिन्हा भाषा और संस्कृति के रिश्तों की पड़ताल करते हुए लिखते हैं- 'भाषा जो प्रतीकों का समुच्चय होती है, संस्कृतियों के संकलन और संप्रेषण का सबसे सबल माध्यम होती है। चूँकि संप्रेषण आम बोलचाल की भाषा के अलावा नृत्य, संगीत, ललित कला और काव्य की भाषाओं के माध्यम से भी होता है - बल्कि अधिक सशक्त रूप से।' यहाँ हम संप्रेषण के एक ओर सबल माध्यम 'वेब मीडिया' का भी नामोल्लेख कर सकते हैं। वस्तुतः वेब मीडिया अपने आप में स्वतंत्र विश्वविद्यालय है, जहाँ प्रत्येक भाषा का स्वतंत्र विभाग है। भाषा के बंधनों का यहाँ कोई स्थान नहीं है। अपितु 'फीडबैक' और 'सहभागिता' जैसे तत्त्व इसे सम्पूर्ण ही बनाते हैं। जहाँ शब्द की सत्ता हमें ज्ञान से परिचय कराती है, वहीं संचार माध्यम हमें जानकारी देने का कार्य करते हैं। शब्द की सत्ता का प्रधान केन्द्र साहित्य को माना जाता है। अतः साहित्य शाश्वत रहता है और मीडिया संघः प्रभावकारी रूप में दिखता है। आलोचक ब्रह्मस्वरूप शर्मा इसे गंभीरता बनाम सरलता का सवाल मानते हुए प्रत्युत्तर में लिखते हैं - 'गंभीरता के नाम पर क्लिष्टता और सरलता के नाम पर बाजारूपन कभी वांछनीय नहीं रहे। न साहित्य सरलता का विरोधी रहा है और न ही संचार माध्यम गंभीरता को। वस्तुतः संचार माध्यम सहज सरल भाषा में इतनी गंभीर बात कह जाते हैं कि उसकी दार्शनिक विवेचना की आवश्यकता होती है।' हम कह सकते हैं कि संचार माध्यम इस तरह से अपने को, जनता की भाषा में, जनता के वर्तमान संदर्भों से जोड़कर रख पाता है। आधुनिक ज्ञान प्राप्ति में 'वेब मीडिया' की इस भूमिका से इंकार नहीं किया जा सकता है। अतः वेब मीडिया और भाषा एक दूसरे के सहयोगी माने जा सकते हैं। इस संदर्भ में भारत के प्ररिप्रेक्ष्य में हिंदी और वेब मीडिया के आपसी संबंधों की पड़ताल जरूरी हो जाती है।

वर्तमान समय में हिंदी की स्थिति भारत के वेब मीडिया के संदर्भ में संतोषजनक मानी जा सकती है, फिर भी हमारा प्रयास होना चाहिए कि भविष्य में इसकी स्थिति और मजबूत बनें। तमाम अवरोधों, कठिनाईयों के बावजूद हिंदी ने वेब मीडिया में अपना महत्त्वपूर्ण स्थान बना लिया है। हिंदी की ग्राह्यता, सामासिक सौन्दर्य, साहित्य तथा व्यवहार का लचीलापन उसकी उदारता के प्रतीक एवं परिचायक है। हिंदी की समन्वित भावना के महत्त्व को बताते हुए जर्मन रेडियो डॉएचे वेले के विद्वान डॉ. श्लैंडर लिखते हैं - 'भाषा लोगों के बीच संवाद का माध्यम है, बोलचाल के दौरान विकसित होती है। भारत जैसे विशाल देश में जहाँ हिंदी एक व्यापक क्षेत्र में बोली जाती है, शब्दों का विकास अलग- अलग परिवेश और भावना के समन्वय से हो रहा है। तेजी से करीब आते विश्व में

नाए शब्दों की जरूरत हो रही है, उनकी रचना की जा रही है।' डॉ. श्लैंडर यहाँ हिंदी की उदार, सहज स्वीकार्य शैली की प्रशंसा करते हैं। हिंदी का दायरा विस्तृत है, यही उसकी सबसे बड़ी गुण मानी जा सकती है। वेब मीडिया में हो रहे भाषिक संक्रमण के कारण शुद्धतावादी लोग हिंदी को बचाने की वकालत करने लगते हैं। ऐसे लोग यह भूल जाते हैं कि हिंदी इतनी कमजोर भाषा नहीं है कि अन्य भाषा के चंद शब्द उसे भ्रष्ट या खराब कर दें। हिंदी तो बहती हुई नदी के समान है, जिसे किसी भी तरह का बंधन या मानक रोक नहीं सकता है। अगर रोकने की कोशिश भी की जाती है तो वह तमाम बंधनों को तोड़ने का दम भी रखती है। हिंदी की यही विशेषता उसे वेब मीडिया के अनुकूल और उपयोगी बनाती है।

इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में संपादक, समाचार संपादक, उपसंपादक आदि पद होते हैं, जो भाषिक त्रुटियों को दूर करने का कार्य करते हैं। इसलिए इन्हें इलेक्ट्रॉनिक मीडिया का द्वारपाल भी कहा जाता है। मीडिया की व्यापक दुनिया में अब कई ऐसे माध्यम भी हैं, जहाँ तक इन द्वारपालों की पहुँच मुमकिन नहीं है। 'ब्लॉग' एक ऐसा ही माध्यम है, जो तमाम तरह के द्वारपालिक अवरोधों से मुक्त है। 'ब्लॉग' के माध्यम से कोई भी व्यक्ति, किसी भी वक्त अपनी बात को करोड़ों लोगों तक पहुँचा सकता है। उसके इस कार्य में भाषा की अहम भूमिका होती है। अतः वह अपनी समझ, स्तर के आधार पर अपनी भाषा का चयन करता है। ध्यान देने की बात है कि यहाँ वह 'ब्लॉगर' मानकों का पालन करने या न करने में पूरी तरह स्वतंत्र होता है। यही वजह है कि वेब मीडिया में हिंदी की अनेक शैलियाँ मिलती हैं। कहीं संस्कृतनिष्ठ या साहित्यिक हिंदी, कहीं उर्दू-फारसी मिश्रित हिंदी, कहीं सामान्य हिंदी, कहीं ग्रामीण हिंदी, कहीं लोक-बोली के रंग में रंगी हिंदी, कहीं क्षेत्रीय भाषा युक्त हिंदी और कहीं-कहीं तो 'हिंग्लिश' हिंदी का भी प्रयोग मिलता है। हिंदी की उक्त शैलियाँ आजकल पूरे वेब मीडिया के परिदृश्य पर छाई हुई हैं। इतनी विभिन्न शैलियों के बावजूद हिंदी सुरक्षित है, क्योंकि शब्दों की भावना या उसका अर्थ महत्वपूर्ण होता है। प्रयोगकर्ता इस तरह की हिंदी का प्रयोग अपने समूह के साथ करता है, क्योंकि यहाँ उसका मकसद केवल अर्थ समझाने से होता है। शब्द मर्मज्ञ महावीर प्रसाद द्विवेदी कहते भी थे कि यह न देखना कि यह शब्द अरबी का है या फारसी या तुर्की का। देखना सिर्फ यह है कि इस शब्द, वाक्य या लेख का आशय अधिकांश पाठक समझ लेंगे या नहीं। वेब मीडिया और हिंदी के संबंध में उक्त वाक्य समीचीन प्रतीत होता है।

हिंदी भाषा का संबंध हमारी संस्—ति और संस्कारों से है। हिंदी देश को भी जोड़ने वाली भाषा है। वेब मीडिया का एक उद्देश्य प्रकारांतर से यही नजर आता है। हम सब इसकी सहायता से अपने विचारों का विनिमय करते रहते हैं। यह सहज रूप से गतिशील प्रक्रिया है। भारत की लगभग 70 प्रतिशत जनता हिंदी भाषा को केवल समझने में ही नहीं, उसमें से अधिकतर लोग इसे पढ़ने-लिखने में भी सक्षम है। हिंदी अखबारों, इंटरनेट साइट्स पुस्तकों, फिल्मों, चैनल्स (न्यूज एवं मनोरंजक दोनों) की बढ़ती संख्या इसका प्रमाण भी है। इसका एक और प्रमाण वेब मीडिया में बढ़ता हिंदी का प्रभाव है। हिंदी के विकास में वेब मीडिया के योगदान को नकारा नहीं जा सकता है। अब हिंदी और वेब मीडिया भी एक-दूसरे के प्रति समरस भाव रख रहे हैं। प्रसिद्ध साहित्यकार अशोक वाजपेयी इसके लिए हिंदी को आधुनिकता की तरफ ले चलने की बात कहते हैं - 'हिंदी को अपनी सारी आधुनिकता के साथ उन सब नई विधियों और यंत्र व्यवस्था से समरस होना चाहिए जो आज की दुनिया में जनसंचार और संप्रेषण के क्षेत्र में सक्रिय है।' आज हिंदी ने अपने को वेब मीडिया के लिए उपयुक्त बना लिया है। 'आजतक' चैनल के पूर्व न्यूज डायरेक्टर कमर वहीद नकवी के अनुसार 1995 के बाद मीडिया की भाषा काफी बदली है और अब भाषा पर एक बार फिर विचार होना चाहिए। हिंदी के कुछ आचार्य भी हिंदी के इस बदलते स्वरूप और बाजारीकरण, मीडियाकरण पर सवाल उठाते हैं। मेरा मानना है कि वेब मीडिया के इस युग में हिंदी भाषिक दीवारों को गिराकर हृदयों को जोड़ने का महती कार्य कर रही है। हिंदी ने जन-जीवन में व्याप्त अपनी ताकत को पहचान कर वेब मीडिया में अपनी जगह बना ली है। हिंदी भाषा के विद्वान भारत यायावर इस संदर्भ में लिखते हैं - 'आप देखें कि

आज मीडिया में, सिनेमा में, दूरसंचार में हिंदी ने भारत के बाजार में अंग्रेजी को पटखनी दे दी है। भले राजभाषा के रूप में वह दूसरे स्थान पर रहे, पर जन-जीवन में उसी की धुन बजती रहेगी।' हिंदी की यह ताकत उसकी पहचान भी है और उसके संदर्भों को समझने में सहायक भी।

वेब मीडिया पर हिंदी के बढ़ते प्रसार एवं उसकी रूपगत विविधताओं ने हिंदी भाषा के शुद्धतावादी लोगों को परेशान कर दिया है। यह अंध-भाषावाद और फासीवाद का उदाहरण माना जा सकता है। हिंदी के वेब मीडिया पर मानकीकरण या शुद्धतावादी रूप का विरोध अपने तरीके से करना चाहिए। इसके लिए आक्रामक होने की जरूरत नहीं है। तर्क का उत्तर तर्क से दिया जा सकता है। वैसे भी तकनीकी दुनिया में मानकों की स्थिति बहुत अच्छी नहीं है। अंग्रेजी को टाइप करने का एक ही 'की-बोर्ड' है, लेकिन हिंदी में ऐसी स्थिति नहीं है। हिंदी में टाइप करने के लिए अनेक 'की-बोर्ड' उपलब्ध हैं। अब तो ऐसे सॉफ्टवेयर भी उपलब्ध हैं जो आपके अंग्रेजी या रोमन में लिखे शब्दों को तुरंत हिंदी में अनुवादित कर देते हैं। 'विस्टा, इन स्क्रिप्ट, यूनिकोड, गूगल आदि ने अपने संशोधित एवं विकसित 'की-बोर्ड' हिंदी के लिए बनाए हैं, ताकि हिंदी वेब मीडिया के दौर में पिछड़ न जाए। अगर हम अंग्रेजी या अन्य भाषाओं के किंचित शब्दों का प्रयोग वेब मीडिया में हिंदी के साथ करते हैं तो विवाद नहीं होना चाहिए। जब हम ब्रज, अवधी, मैथिली आदि बोलियों के शब्दों को हिंदी में जगह दे सकते हैं तो अंग्रेजी या अन्य भाषाओं के कुछ शब्दों के प्रयोग में आपत्ति नहीं होनी चाहिए। वैसे भी हिंदी जन्म देती है, शब्दों को पालती-पोषती है, वह शब्दों की हत्या नहीं कर सकती। अतः उसका आधुनिक रूप हमें स्वीकार्य होना चाहिए। भाषाविहीन समाज के इस युग में जहाँ चारों तरफ अजनबीपन, अकेलापन, कुंठा का आक्रमण हो, वहाँ भाषा में आई कुछ त्रुटियों को क्षम्य होना चाहिए। आज की युवाशक्ति, छात्र शक्ति और पढ़ा-लिखा वर्ग अपने सामर्थ्य और शक्ति के अनुसार वेब मीडिया का उपयोग करता है, अतः इस वर्ग को हमें तमाम भ्रांतियों से मुक्त रखना होगा। उत्तर आधुनिकता के अध्येता सुधीश पचौरी हिंदी की नौजवान पीढ़ी का आस्वान करते हुए लिखते हैं - 'हिंदी की नौजवान पीढ़ी उत्तर आधुनिक समाज में रहती है। वह मीडिया, तकनीक, बाजार में रहती है। इसलिए उत्तर आधुनिकता उसके जीवन से काफी नजदीक है।' हिंदी की नौजवान पीढ़ी ने वेब मीडिया को समृद्ध करने का कार्य किया है। हिंदी एवं उसके उपयोगकर्ताओं की अनेकरूपता के बावजूद हिंदी का मीडिया से सह-संबंध सराहनीय है।

भाषा का एक उद्देश्य एक दूसरे तक अपनी बात पहुँचाना भी होता है। वह दूसरों की बात समझने और अपने मनोभावों को दूसरों तक पहुँचाने का माध्यम होती है। एक भाषा का विकास कभी भी दूसरी भाषा के विकास में बाधक नहीं बनता। कोई भी भाषा प्रसंगानुसार अन्य भाषाओं तथा प्रचलित लोक बोलियों के शब्दों के प्रयोग से और अधिक संपदाशील बनती चली जाती है। आधुनिक परिवारों में तो प्रत्येक सदस्य की भाषा अलग-अलग होती है। मेरे दादाजी 'हाडौती' बोलते थे, पिताजी जयपुरी, मैं हिंदी और मेरा बेटा अंग्रेजी बोलता है। बोली-भाषा का यह सहज-सरल रूप हमें आज सर्वत्र दिखाई पड़ता है। शीशा, बटन, क्रिकेट, शर्ट, पिज्जा, सैंडविच, पास्ता, मोमोज, पराठा, बिस्किट आदि कई तरह के हजारों शब्द सहज रूप से हिंदी में खप गए हैं तो हमें भी अपना पांडित्य-प्रदर्शन छोड़ के उनका स्वागत करना चाहिए। किसी भी भाषा में जान-बूझकर इतर भाषाओं के शब्दों को टूँसना भी अनुचित है। इससे भाषा का विकास अवरुद्ध होता है। सिनेमा एवं मीडिया ने इस तरह के कई शब्दों को हमारी जवान का हिस्सा बना दिया है। हिंदी सिनेमा में कई फिल्मों एवं गीतों के शब्दों में हिंदी से इतर भाषाओं के शब्दों की बहुतायत है। वेब मीडिया पर भी इसकी प्रतिच्छाया पड़ी है। वर्तमान मीडिया अनेक नवीन शब्दों का निर्माण कर रहा है, जिनमें से कई गलत भी होते हैं। पौधारोपण, चौड़ीकरण ऐसे ही शब्द हैं। वस्तुतः मीडिया अपने आप में भाषा-निर्माता भी होता है, अतः उसे अपनी भूमिका का सही तरीके से निर्वाह करना चाहिए। मशहूर भाषाविद् ओमप्रकाश केजरीवाल जनसंचार एवं भाषा के रिश्तों पर रोशनी डालते हुए लिखते हैं - 'ऐसी परिस्थिति में हममें से जो जनसंचार माध्यम से जुड़े हुए हैं, उनका क्या यह कर्तव्य नहीं हो जाता कि अपनी भाषा का

सही-सही प्रयोग करें ? मैं पहले ही कह चुका हूँ कि आज की परिस्थितियों में मडिया ही भाषा की जननी है।' केजरीवाल यहाँ मीडिया से जुड़े लोगों को भाषा के उपयोग के प्रति आगाह करते हैं और उनकी भूमिका को इसके केन्द्र में लाते हैं।

वेब मीडिया से जुड़े लोगों को, अन्य लोगों से एक रिश्ता बनाना होता है। प्रिंट, रेडियो, टीवी, नेट आदि अपने से जुड़े लोगों से अंतरंग एवं अनूठा रिश्ता बनाए रखते हैं, लेकिन इन सबकी भाषा अलग-अलग होती है। टीवी पर तो शारीरिक भाषा की भी महत्वपूर्ण भूमिका है। मानवीय संवेदना के स्तर पर सभी माध्यम एक जैसे दिखाई देते हैं। टीवी पर हिंदी भाषा में विस्तार की गुंजाइश नजर नहीं आती है किंतु वेब मीडिया में भाषा निरंतर गतिशील, परिवर्तनशील रहती है, जिससे बोधगम्यता बनी रहती है। वेब मीडिया ने शब्दों के साथ-साथ अपनी सोच को भी बदलने की कोशिश की है। हिंदी के कठिन शब्दों की जगह उनके सरल रूप का प्रयोग इसकी एक बानगी मानी जा सकती है। वेब मीडिया ने तकनीक से सम्बद्ध अनेक दिक्कतों को दूर करने की भरसक कोशिश की है। वस्तुतः वेब मीडिया पर भाषा संबंधी चर्चा बहुत कम की जाती है, अतः ज्यादातर मामलों में हिंदी भाषा का मसला गौण ही रह जाता है। वेब मीडिया पर भाषा-विमर्श की शुरुआत होनी चाहिए। कठिन एवं तत्सम शब्दों की जगह सरल रूपों से काम चलाया जा सकता है, किंतु यह भी ध्यान रखा जाना चाहिए कि कहीं हम शब्द की आत्मा तो नहीं मार रहे। टीवी, सिनेमा एवं वेब मीडिया में हिंदी के साथ रोज कई बार छलात्कार होता है, इस पर भी ध्यान देने की आवश्यकता है। इस प्रसंग में प्रसिद्ध टीवी उद्घोषक एवं संपादक आशुतोष का यह कथन याद आता है कि हिंदी की जितनी सेवा टीवी ने की है, उतनी साहित्य ने नहीं। आशुतोष का यह कथन अतिवादी बयान के अतिरिक्त कुछ नहीं मानना चाहिए और मीडिया को इस तरह के विवादों से दूर ही रहना चाहिए। अगर वे हिंदी की सेवा कर ही रहे हैं तो इसमें गलत क्या है ? अतः मीडिया से जुड़े लोगों को ऐसी बातों से किनारा करके भाषा का समुचित विकास करना चाहिए। उनके ऐसे सार्थक प्रयासों से ही वेब मीडिया एवं हिंदी भाषा दोनों की उन्नति संभव होगी।

वेब मीडिया वर्तमान समय में हिंदी भाषा के प्रचार-प्रसार में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रहा है। वेब मीडिया किसी भी सर्च इंजन पर 'क्लिक' करते ही हिंदी का अमूल्य, अनंत संसार हमारे सामने उपस्थित कर देता है। वेब मीडिया ने हिंदी को गौरवपूर्ण स्थान दिलाने में सहयोग किया है। वेब मीडिया के प्रभावस्वरूप ही आज भारत के अलावा और भी कई देशों में हिंदी संबंधित कार्य हो रहे हैं। हिंदी नेक्स्ट, अनुभूति, अभिव्यक्ति, गीत-कविता, कारवां, तस्लीम, मोहल्ला लाइव, कस्बा, छींटे एवं बौछारें, तीसरा खंभा आदि अनेक साईट्स हिंदी को विश्व भर में पहुँचाने का कार्य कर रही हैं। विदेशों में भी अब हिंदी सभाएँ एवं गोष्ठियाँ, सम्मेलन, पुरस्कार समारोह आदि आयोजित होने लगे हैं। इन सबकी सूचना हमें वेब मीडिया द्वारा पलक झपकते ही मिल जाती है। कई अखबार एवं पत्र-पत्रिकाएँ ऑनलाइन निकलने लगी हैं। नयी-नयी संस्थाएँ दिन-प्रतिदिन वेब मीडिया के माध्यम से हिंदी की सेवा करने में निरंतर संलग्न हैं। आज शिक्षा से जुड़ा प्रत्येक माध्यम वेब मीडिया पर उपलब्ध है। विज्ञान, स्वास्थ्य, साहित्य, फिल्म, समसामयिक, वित्त, महिला, बाल, पुरुष, सौन्दर्य, शिक्षा, ज्योतिष, सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, व्यापार, सरकारी एवं निजी संस्थान, खाना-खजाना, खेल, पर्यटन, ग्रामीण, क्षेत्रीय, निजी पृष्ठ आदि विविध विषयों पर समुचित सामग्री आज वेब माध्यम पर हिंदी में सर्व सुलभ है। विभिन्न प्रकार की पत्र-पत्रिकाएँ, अखबार आदि निरंतर अपने को अपडेट करते रहते हैं, ताकि कोई भी हिंदी जानने वाला वैश्विक परि-श्य में स्वयं को हिंदी से जुड़ा हुआ महसूस कर सकें। अद्यतन जानकारी उसकी अपनी भाषा में उसे मिलती रहे, यही वेब मीडिया की सफलता का एक प्रमाण भी है।

वेब मीडिया ने विश्व में हिंदी को प्रस्थापित करने का भी कार्य किया है। गूगल ने अहिन्दीभाषियों के लिए 2007 में हिंदी में ट्रांसलेटर प्रोग्राम लांच करके सराहनीय कार्य किया है। इसके बाद से वेब मीडिया में हिंदी का दायरा और भी ज्यादा विस्तृत हुआ है। इंडिब्लॉगर नामक संस्था (यह भारतीय ब्लॉग पोर्टल को संचालित करती है) के अनुसार सन् 2010 में हिंदी में ब्लॉग की संख्या

350 थी, जो 2013 में बढ़कर 1300 के लगभग हो गई है। इनमें से कई ब्लॉग छोटे शहरों एवं कस्बों से संचालित होते हैं। इनकी भाषा में हिंदी की जीवन्तता एवं माटी की महक मिलती है। हिंदी में कई ब्लॉग तो ऐसे हैं, जो रोजाना 500 से ज्यादा विजिटर्स द्वारा 'हिट' किए जाते हैं। एलेक्सा (वेबसाइट्स की रैंक बताने वाली सर्वाधिक प्रमाणिक पद्धति वाली साइट) के अनुसार हिंदी की कई साइट्स ऐसी हैं जिन्होंने विजिटर्स की संख्या की –ष्टि से नवीन रिकार्ड बनाए हैं। इस साइट ने हिंदी ब्लॉग की एक रैंक बनाई है जो इस प्रकार है-

1. छँटि एवं बौछरें
2. कस्बा
3. तीसरा खंभा
4. मेरा पन्ना
5. उड़नतशतरी
6. इधर-उधर की
7. हिंदी ब्लॉग
8. सारथी
9. नुक्ता-चीनी
10. मोहल्ला

इनके अलावा की कई ब्लॉग हैं जो हिंदी की दृष्टि से महत्त्वपूर्ण हैं। ऐसे ब्लॉगों में विज्ञान आधारित (तस्लीम, आधारभूत ब्रह्मांड, विज्ञान) स्त्री विमर्श पर आधारित (नारी, चोखेर बाली, औरत की हकीकत) वाद-विवाद, वार्तालाप, समाज, राजनीति, सिनेमा, साहित्य, मीडिया आधारित (मोहल्ला लाइव, कस्बा, संवाद समूह, हिंद-युग समूह, परिकल्पना, महाजाल, जील आदि) बच्चों के लिए (बालमन) आदि प्रमुख हैं। इनकी निरंतर बढ़ती संख्या हिंदी की ताकत को बढ़ाने का कार्य कर रही है। भारत में हिंदी अनुवाद का बढ़ता क्षेत्र भी वेब मीडिया एवं हिंदी के परस्पर संबंधों की देन माना जा सकता है। यह वेब मीडिया का बढ़ता प्रभाव ही माना जा सकता है कि हिंदी माध्यम अब बाजार के लिए भी जरूरी हो गया है। हिंदी माध्यम से शिक्षित आधुनिक युवा विभिन्न कॉलसेंटर्स, प्रकाशन घरों, देश-विदेश में शिक्षा प्रदान कर अपनी सेवाएँ दे रहे हैं। हिंदी की बढ़ती माँग और वेब मीडिया की सूचनाप्रदायी शैली ने हिंदी को 'बाजार' की मुख्य भाषा बना दिया है। हिंदी भाषी होने का शर्मबोध अब खत्म होने लगा है। आज का युवा हिंदी की ताकत को पहचान चुका है। वह जान गया है कि हिंदी भाषी होना अब शर्म नहीं, गौरव का प्रतीक है। विश्व के सबसे बड़े लोकतंत्र की सबसे ज्यादा बोली जाने वाली भाषा में अब रोजगार के अवसरों की भरमार है। अच्छे वेतन के साथ तमाम तरह की सुविधाएँ अब इनको मिलने लगी है। अब हिंदी भाषियों में वेब मीडिया की सार्थक भूमिका के कारण आत्मविश्वास दिखने लगा है। वे अब अपने पर एवं अपनी भाषा पर पूर्णतः यकीन करने लगे हैं। अंग्रेजी न जानने की कुंठा वेब मीडिया के हिंदी स्वरूप के समक्ष तिरोहित हो रही है। जबसे हिंदी 'बाजार' की भाषा बनी है, मीडिया की भाषा बनी है, तबसे हम अपनी भाषा की इज्जत करने लगे हैं। अब हममें भी भाषा के प्रति गर्व की भावना पैदा होने लगी है। वेब मीडिया की भाषा बनकर हिंदी ने सोने में सुहागा वाली बात को सार्थक सिद्ध कर दिया है। अतः आज नेता, अभिनेता, लेखक आदि सभी वेब मीडिया की इस ताकत का अपने-अपने तरीके से उपयोग करने में लगे हुए हैं।

वेब मीडिया के आगमन से पूर्व साहित्यकार अपनी कृतियों को पाठकों तक पहुँचाने के लिए मंच एवं जान-पहचान का सहारा लेते थे। विभिन्न प्रकाशकों एवं विश्वविद्यालयों के चक्कर काटा करते थे, ताकि अपनी कृति को ज्यादा से ज्यादा पाठकों तक पहुँचा सके। वेब मीडिया के पदार्पण ने लेखकों एवं प्रकाशकों दोनों को सुविधाएँ प्रदान की है। अब कई साधनहीन मगर वैचारिक, रचनात्मक प्रतिभा के धनी लेखक गुमनामी के अंधेरे से निकल कर वेब मीडिया के प्रकाश से चमक रहे हैं। उनकी अद्वितीय प्रतिभा अब प्रकाशकों की मनमर्जी की शिकार नहीं रह गई है। अब वे अपने लेखन को सीधे पाठकों तक पहुँचा रहे हैं। इसके लिए वेब मीडिया ने उन्हें अनेक मार्ग सुझाए हैं। जिनमें ब्लॉग, यू-ट्यूब, फेसबुक, गूगल प्लस, ट्विटर आदि प्रमुख हैं। लिखित सामग्री के साथ-साथ अब लेखक ऑनलाइन एवं लाइन दृश्य-प्रस्तुति द्वारा भी अपनी बात सीधे पाठकों तक पहुँचाने में भी समर्थ है। उन्हें अब तुरंत ही प्रतिक्रिया भी मिल जाती है। यही 'न्यू-मीडिया' वर्तमान साहित्य को नए क्षेत्रों तक ले जा रहा है। अब कोई भी व्यक्ति अपने रचनात्मक अवदान को बिना किसी संघर्ष के वेब मीडिया के माध्यम से लोगों तक कभी भी, कहीं भी सुलभ करा सकता है। साहित्य से जुड़े अनेक लोग निरंतर स्तरीय सामग्री का प्रकाशन वेब मीडिया पर कर रहे हैं। अब तो वेब मीडिया पर इनका अलग पाठक वर्ग भी तैयार हो चुका है, जो साहित्यिक भाषा को वरीयता देता है। लेकिन हमें यह ध्यान रखना होगा कि वेब मीडिया के अधिकतर पाठक कठिन हिंदी को समझने में असमर्थ होते हैं, अतः उनके लिए जटिल शब्दों की जगह आम-बोलचाल की सरल हिंदी का प्रयोग करना चाहिए। प्रकाशनार्थ, यथोचित, किंचित, यद्यपि, आरोपण, निरूपण आदि शब्दों के प्रयोग में विशेष सावधानी बरतनी चाहिए। अगर ऐसा नहीं होता है तो आम पाठक तादात्म्य स्थापित नहीं कर पाता और उकताकर अन्य मनोरंजनात्मक साइट्स पर चला जाता है। हमें भी दलाल, दल्ला, भडुआ, कमीना, नपुंसक एवं अन्य समानार्थी शब्दों से बचना चाहिए। इस तरह के शब्दों के प्रयोग से हिंदी का स्तर गिरता है। 'सब्जी अच्छी न बनी हो तो ज्यादा मिर्च डाल दो' वाले प्रयोगों से हमें दूर रहना होगा। इस तरह के शब्दों के प्रयोग से हम वेब मीडिया पर अपनी उपस्थिति तो दर्ज करा सकते हैं, लेकिन वो स्थायी बनी रहेगी, इसमें संदेह है।

व्यावसायिकता के इस युग में हिंदी भाषा के संदर्भ में वेब मीडिया के महत्त्व को समझा जा सकता है। फिर भी सूचना क्रांति के इस युग में अनेक बिन्दु ऐसे हैं, जिन्हें अभी तक वेब मीडिया ने स्पर्श भी नहीं किया है। इसलिए आजकल वैकल्पिक मीडिया की भी माँग उठने लगी है। हिंदी के जाने-माने आलोचक नीरज कुमार इसकी जरूरत महसूस करते हुए लिखते हैं- 'सामाजिक निर्मिति के रूप में साहित्य जिस प्रकार पिछले दो-द्विदशक में उभरने वाली दलित-विमर्श तथा स्त्री-विमर्श की छवियों को प्रस्तुत करने में सफल हुआ है, वहीं मीडिया इन छवियों से लगभग अछूता है। इसीलिए वैकल्पिक मीडिया की जरूरत आज शिद्दत से महसूस की जा रही है।' उक्त कथन सत्य भी है, क्योंकि वेब मीडिया ने अभी तक इस तरफ कोई ध्यान नहीं दिया है। वहाँ इस संदर्भ में स्थिति नगण्य एवं शून्य नजर आती है। अतः दलित, मजदूर, किसान, स्त्री, अल्पसंख्यक, आदिवासी एवं अन्य हाशिये के लोग जब तक वेब मीडिया के 'रडार' में नहीं आ जाते, तब तक भाषिक चेतना की उसकी मुहिम अधूरी ही मानी जाएगी। वेब मीडिया के समक्ष इसे चुनौती भी माना जा सकता है और उसकी कमजोरी भी। वेब मीडिया के माध्यम से इतिहास बनता है और अपनी शक्तियों के साथ उजागर भी होता है। हिंदी भाषा के संदर्भ में उसका योगदान अतुलनीय होने के साथ-साथ प्रशंसनीय भी रहा है। इन चुनौतियों का भी वह मुकाबला कर सकता है, जरूरत है तो बस थोड़े धैर्य और समय की। अंत में मैं अपनी बात प्रख्यात लेखिका हेमलता महिेश्वर के इस कथन से समाप्त करना चाहूँगा - 'जब तक मनुष्य है तो संवेदना है। जब तक संवेदना है तो संवाद है। जब तक संवाद है तो जिज्ञासा है। जिज्ञासा है तो ज्ञान है। ज्ञान है तो भाषा का अस्तित्व बना ही रहेगा।' वस्तुतः वेब मीडिया ने हिंदी भाषा का जो पंख प्रदान किए हैं, वो उसे विश्व-गगन में उड़ान भरने में सहायक है। वेब मीडिया और हिंदी के संबंधों की यह नई उड़ान है जिसे अब कोई भी अवरुद्ध नहीं कर सकता है।

संदर्भ:

1. भूमंडलीकरण की चुनौतियाँ, सच्चिदानन्द सिन्हा, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, 2003, पृ. 29
2. समकालीन भारतीय साहित्य (पत्रिका) (सं. अरुण प्रकाश) आलेख-ब्रह्मस्वरूप शर्मा, साहित्य अकादमी, दिल्ली, मई-जून 2007, पृ. 144
3. हिन्दुस्तान (दैनिक समाचार-पत्र), डॉ. श्लैण्डर, नई दिल्ली, 08-02-99
4. सूचना प्रौद्योगिकी और समाचार-पत्र, रविन्द्र शुक्ला, राधा—ष्ण प्रकाशन, दिल्ली, 2008, पृ. 53
5. बहुवचन (सं. अशोक मिश्र), आलेख-भारत यायावर, महात्मा गाँधी अन्तरराष्ट्रीय हिंदी विश्वविद्यालय वर्धा, (महाराष्ट्र), जुलाई-सितम्बर 2013, पृ. 26
6. हिन्दुस्तान (दैनिक समाचार-पत्र), सुधीश पचौरी, नई दिल्ली, 13-04-2003
7. राजभाषा हिंदी, ओमप्रकाश केजरीवाल, प्रकाशन विभाग, दिल्ली, 1998, पृ. 321
8. अनभै सांचा (सं. द्वारिका प्रसाद चारुमित्र), आलेख-नीरज कुमार, दिल्ली, जुलाई-सितम्बर 2008, पृ. 95
9. संधान, (सं. सुभाष गाताडे) आलेख-हेमलता महिेश्वर, रोहिणी, दिल्ली, जनवरी 2004-मार्च 2005 (संयुक्तांक) पृ. 146

शरणागति भक्तियोग अवलम्बन एक - श्रीराम

आलोक तिवारी¹ और पूनम तिवारी²

¹योगिक विज्ञान संस्थान, डॉ. राममनोहर लोहिया अवध विश्वविद्यालय, अयोध्या।

²पुनर्नवा नाड़ी रसायन आरोग्य संस्थान, लखनऊ।

Corresponding author E-mail: alok12ram@gmail.com, tiwaripunu999@gmail.com

---

जीवन के परम लक्ष्य को प्राप्त करने में भक्ति योग भी एक अन्यतम साधना है। जीवन का परम लक्ष्य है कि जो कण-कण में रहने वाला राम है उसी को जानना और उसी में एकाकार हो जाना। इस एकीकरण के अनेक साधन भारतीय दर्शन व शास्त्रों में बताया है जिसमें भगवान के साथ संबंध जोड़ने के कारण भक्ति भी योग्य ही है। भक्ति योग की साधना भावनाशील प्रधान व्यक्तियों के लिए अधिक उपयुक्त है। भगवत् प्राप्ति का यह सबसे सरल सुगम व सर्वजन प्रिय मार्ग है। भक्ति योग का अधिकारी कोई भी बन सकता है अर्थात् संसार के सभी प्राणी भक्ति योग के अधिकारी बन सकते हैं इसलिए अद्वैतवाद शंकराचार्य ने भी भक्ति साधना का महत्व प्रकट करते हुए कहा-

मोक्षकारण सामग्रयाम भक्तिरेव गरीयसी ।
स्वरूप अनुसंधानम भक्तिरित्यभिधीयते ।

(विवेक चूणामणि. 32)

अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति हेतु समस्त साधनों में से भक्ति साधन ही सबसे बढ़कर है और अपने स्वरूप का अनुसंधान करना ही भक्ति है।

भक्ति शब्द की उत्पत्ति-

भक्ति शब्द भजसेवायाम धातु से बनता है जिसका अर्थ है सेवा, पूजा, उपासना, समर्पण, प्रेम, संगतिकरण आदि। अतः भक्ति शब्द, भावना का नाम है, जिसमें भक्त पूर्ण रूप से अपने इष्ट की शरणागति करके उसी के भाव में रंग कर उसी के रूप को प्राप्त कर लेता है। अपने इष्ट स्वामी भगवान ईश्वर के प्रति परम प्रेम रूप होकर उसी की शरणागति ही भक्ति है। नारद भक्ति सूत्र में कहा भी गया है-

“सा त्वस्मिन् परम प्रेम रूपा”

नारदभक्ति सूत्र- 1

अर्थात्- उनके प्रति परम प्रेम रूप ही भक्ति है।

भक्ति कर्म से श्रेष्ठ है और ज्ञान तथा योग से भी उच्च है क्योंकि इन सब का एक ना एक लक्ष्य है परंतु भक्ति का साधन और साध्य एक ही है। भक्ति में साधन राम हैं और साध्य भी राम हैं, क्योंकि वही तो कण-कण में रहने वाले हैं और वह केवल भक्ति का संबंध ही मानते हैं।

रामचरितमानस में उन्होंने स्वयं ही कहा है-

कह ख्युपति सुन भामिनी बाता ।

मानउँ एक भगति कर नाता ॥

(अरण्यकाण्ड)

श्री ख्युनाथजी ने कहा- हे भामिनि! मेरी बात सुन! मैं तो केवल एक भक्ति ही का संबंध मानता हूँ।

इसलिए जो भक्त भगवान श्री राम की भक्ति में लीन हो, उन्हीं की शरण में हों, उनको भगवान स्वयं तार देते हैं।

भगवान शिव जी ने पार्वती जी से कहा है-

उमा राम सम हित जग माही ।

गुरु पितु मातु बन्धु प्रभु नाही ॥

(किष्किंधा काण्ड)

हे पार्वती संसार में श्रीराम के समान हित करने वाला गुरु, पिता, माता, बंधु और स्वामी कोई नहीं है।

शरणागत भक्त के लिए श्रीराम का प्रण-

भगवान श्रीराम का चरित्र इतना विशाल, बृहद है कि जो भी उनकी शरण में निश्चल होकर आता है, उसका भी शरणागत वत्सल श्रीराम कभी भी त्याग नहीं करते। इसके लिए उनको अपने प्राणों की भी चिंता नहीं रहती। अपनी शरण में आने वाले का वे बड़े से बड़ा दोष भी क्षमा कर देते हैं।

प्रभु श्रीराम ने स्वयं कहा है

मम पन सरनागत भय हारी ।

(सुंदरकांड)

शरण में आये हुए व्यक्ति का भय हरना, मेरा प्रण है ।

यह प्रसंग तब का है जब लंका के राजा रावण ने अपने छोटे भाई को लात से भरी सभा में मार कर देश से निकाल दिया था, तब विभीषण जी ने कोई और मार्ग ना देखकर प्रभु श्रीराम की शरण में आना स्वीकार किया और समुद्र पार कर श्रीराम की छावनी में पहुंचे तब वानर राज सुग्रीव कहते हैं कि यह राक्षस है और इसकी माया जानी नहीं जा सकती। यह भेद लेने भी आ सकता है। तब प्रभु ने उसकी नीति की प्रशंसा करते हुए अपने प्रण की बात को बताते हुए कहा है-

सरनागत कहुँ जे तजहिं निज अनहित अनुमान ।

ते नर पाँवर पापमय तिन्हि बिलोकत हानि ॥

(सुंदरकांड)

जो मनुष्य अपने हित का ध्यान करके शरण में आए हुए का त्याग करते हैं वह शूद्र हैं, पापमय हैं, उन्हें देखने में भी हानि है अर्थात् पाप लगता है।

शरणागत के अपराध न देखने वाले-

प्रभु श्रीराम अपनी शरण में आये भक्त के अपराध को कभी नहीं देखते और उस पर अपनी कृपा करके अपनी शरण में ले लेते हैं। उसको कभी भी नहीं त्यागते।

प्रभु श्रीराम ने स्वयं कहा है-

कोटि विप्र वध लागहि जाहू ।

आये सरन तजहिं नहीं ताहू ॥

(सुंदरकांड)

जिसे करोड़ों ब्राह्मणों की हत्या भी लगी हो, शरण में आने पर उसे भी नहीं त्यागता।

श्रीराम का मत है कि जो कोई भी शरण में आये हुए का पाप, पुण्य देख कर त्याग करते हैं, वे क्षुद्र व्यक्ति होते हैं।

शरणागति की रक्षा हेतु अपने प्राणों की भी चिंता न करने वाले-

श्रीराम अपनी शरण में आये हुए की रक्षा के लिए अपने प्राणों की भी चिंता नहीं करते, बल्कि उसकी रक्षा अपने प्राणों से बढ़ कर मानते हैं, तो ऐसे प्रभु की भक्ति कोई क्यों न करे।

जिन्होंने अपनी शरण में आये विभीषण की सभी प्रकार से रक्षा की, जिसके ऊपर किये शक्ति प्रहार को स्वयं सह लिया-

आवत देख सक्ति अति घोरा ।

प्रनतारत भंजन पन मोरा ॥

तुरत विभीषण पाछे मेला ।
सन्मुख राम सहेउ सोई सेला ॥

(लंकाकांड)

अत्यंत भयंकर शक्ति को आते देख श्रीराम ने यह विचार करते हुए कि शरणागत के दुख का नाश करना मेरा प्रण है, विभीषण को अपने पीछे कर लिया और सामने से वह शक्ति स्वयं सह ली।
इस प्रकार शरणागत की रक्षा के लिए वे अपने प्राण तक संकट में डाल देते हैं।

शरणागत को अविलंब क्षमा करने वाले-

प्रभु श्रीराम अपनी शरण में आए हुए व्यक्ति के बड़े से बड़े अपराध को तत्काल क्षमा कर देते हैं, इसका उदाहरण तब मिलता है जब श्रीराम और उनकी सेना विशाल समुद्र के किनारे पड़ी हुई है, उसे पार करने का कोई उपाय नहीं सूझ रहा, वे समुद्र से रास्ता देने के लिए विनय करते हैं, तीन दिन बीत जाने पर भी समुद्र पर उनकी विनय का कोई असर नहीं पड़ता, तब वे उस पर विरोध करते हैं, उसको सूखाने के लिए लक्ष्मण से अग्निबाण लाने के लिए कहते हैं, समुद्र त्राहिमाम त्राहिमाम रहते हुए श्रीराम के शरण में आता है और उसे भगवान तत्काल क्षमादान देते हैं।

सभय सिंधु गहि प्रभु पद कोरे ।

क्षमहु नाथ सब अवगुन मेरे ॥

(सुंदरकांड)

भय से समुद्र ने श्रीराम के चरण पकड़ कर कहा- हे नाथ! मेरे सब अवगुनों को क्षमा कर दीजिए।
श्रीराम उसे अविलंब क्षमा कर देते हैं और बाद में उससे ही समुद्र पार जाने का उपाय पूछते हैं।

निष्कर्ष-

जहां भक्ति अपने परम लक्ष्य को प्राप्त करने का सबसे सरल मार्ग है, वहीं पर प्रभु श्रीराम ही हैं जो अपनी शरण में आए हुए भक्तों के लिए हर प्रकार से तैयार हैं, उसको तारने के लिए, उसकी रक्षा के लिए।

तो मनुष्य को ऐसे भक्तवत्सल, शरणागत वत्सल श्रीराम की शरण में क्यों नहीं जाना चाहिए। अर्थात् भक्तों को ऐसे प्रभु की शरण में तत्काल चले जाना चाहिए और उन्हीं के प्रेम में रमते हुए भक्ति में लीन हो जाना चाहिए। जिससे उसका परम कल्याण हो सके। वे भक्तवत्सल, भक्तों के समस्त पापों को तत्काल क्षमा कर देने वाले हैं। ऐसे प्रभु को पाकर भक्त भी निहाल हो जाता है। इससे यह स्पष्ट रूप से सिद्ध होता है कि श्री राम शरणागति भक्ति के एकमात्र अवलंबन है। ऐसा उदाहरण संपूर्ण इतिहास में शास्त्रों में कहीं भी उपलब्ध नहीं है जो इतनी उदात्त रूप से अपनी शरण में आए हुए भक्तों को अपनाकर उनका उद्धार करें।

सन्दर्भ सूची-

पोद्दार हनुमान प्रसाद- श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदासजीविरचित श्रीरामचरितमानस, गीताप्रेस, गोरखपुर, 273005
पण्ड्या डॉ. प्रणव- भक्तिगाथा, श्री वेदमाता गायत्री ट्रस्ट, गायत्री नगर श्रीरामपुरम, शांतिकुंज, हरिद्वार(उत्तराखंड)

स्वामी विवेकानंद- भक्तियोग, साक्षी प्रकाशन, एस-16, नवीन शाहदरा, दिल्ली, 110032

जोगी डॉ. सुनील- भैनेजमेंट गुरु भगवान श्रीराम, डायमंड पॉकेट बुक्स(प्रा.) लि. ग-30, ओखला इंडस्ट्रियल एरिया, फेज-ए, नई दिल्ली, 110020

आचार्य पं. श्रीराम शर्मा आचार्य- रामायण की प्रगतिशील प्रेरणाएँ वाङ्मय खण्ड-32, अखण्ड ज्योति संस्थान मथुरा, 281003

आचार्य पं. श्रीराम शर्मा आचार्य- मर्यादा पुरुषोत्तम राम वाङ्मय खण्ड-30, अखण्ड ज्योति संस्थान मथुरा, 281003

आचार्य पं. श्रीराम शर्मा आचार्य- सांख्य एवं योग दर्शन, युगनिर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट, गायत्री तपोभूमि, मथुरा(उ.प्र.) 281003

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना आणि भारतीय राज्यव्यवस्था:

एक दृष्टीक्षेप

एन. आर. चिमुर्कार

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

Corresponding author E-mail: nrchimurkar1@gmail.com

गोषवारा:

कल्याणकारी राज्यात व्यक्तीहिताचा मेळ समाजहिताशी घालण्याचा प्रयत्न केला जातो. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी दिली जाते. नागरीकांचे जीवन सुखी आणि समृद्ध बनविण्याची जबाबदारी राज्यावर निर्माण झाली असते. प्रत्येक नागरीकांच्या प्राथमिक गरजांची पूर्तता करण्यासोबतच असहाय दुर्बल नागरीकांना सर्वतोपरी सहकार्य केल्याने समाजामध्ये असमानतेची व संघर्षाची निर्माण होणारी भावना कमी होते व जनतेला सुखी आणि समाधानी जीवन प्राप्त होते. याचा परिणाम म्हणजे असंतुष्ट व दुर्बलांच्या सामाजिक चळवळीतुन क्रांती होण्याची शक्यता कमी होते.

भारतामध्ये कल्याणकारी राज्याची संकल्पना प्राचिन कालावधीपासून अस्तीत्वात असून राज्याला नैतिक विकासाचे साधन मानले जात होते. रामराज्याची संकल्पना लोककल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेवर निर्माण झालेली आहे. म. गांधीजीची ग्रामस्थराज्य संकल्पना व सर्वोदय संकल्पना कल्याणकारी राज्याचा परिपाक आहे भारत एक लोककल्याणकारी राज्य असून प्राचिन कालावधीपासून तर समकालीन कालावधीपर्यंत लोककल्याणकारी भावनेचा निरंतर विकास होतांना दिसून येते.

बिजशब्द: कल्याणकारी राज्य, सर्वोदय, ग्रामस्थराज्य, संकल्पना, विकास, सामाजिक चळवळ, सार्वजनिक उत्थान, सामाजिकसुरक्षा, न्याय, नियोजन

प्रस्तावना:

राजकीय व्यवस्थेने केवळ संरक्षण किंवा कायदा व सुरक्षीतता या कार्यक्षेत्रापुरताच मर्यादीत न राहता जनकल्याणाकडेही लक्ष द्यावे. लोकांचा सर्वांगिन विकास करून त्यांना सुखी व समृद्ध जीवन प्रदान करावे. ही समाजकल्याणकारी राज्याची मुळ विचारप्रणाली आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या सविधानानुसार लोकशाही समाजवादाचा तसेच अनेक तत्वांचा स्विकार करून, भारतात समाजकल्याणकारी संकल्पनेचा पुरस्कार केला असला तरी, ही संकल्पना भारतासाठी नविन नाही. राज्यातील सर्व नागरीकांचा सर्वांगिन विकास व्हावा. नागरीकांना सुखी व समृद्ध जीवनाची प्राप्ती राज्याने करून द्यावी. ही कल्पना आपणास नविन नसून, राज्याचे सदैव सत्यवचनी असावे आणि राज्याचे संरक्षण करावे. व्यक्तीला नैतिक जीवनाचा मार्ग दाखवावा. मानवाच्या वास्तव्यासाठी व सुखी समृद्ध जीवनाकरीता सुखकारक अशी व्यवस्था करावी. असे महाभारताच्या शांतीपर्वात म्हटले आहे. समाजहितासाठी राज्य कृतीशील असावे, हा दृष्टीकोन समाजकल्याणकारी राज्यासाठी स्विकारण्यात आलेला आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलन आपल्या राष्ट्रपुरुषांनी व शहीदांनी आपल्या सर्वस्वाचा त्याग करित असतांना जे स्वप्न उराशी बाळगले असतील त्यामधूनच भारताच्या समाजकल्याणकारी राज्याची व्यवस्था विकसीत झालेली आहे.

कल्याणकारी राज्याचा अर्थ:

“कल्याणकारी” या शब्दाचा अर्थ लावणे फार कठीन आहे. याच कारण म्हणजे कल्याणकारी या शब्दाचा अर्थ परिस्थितीसापेक्ष आहे. प्रत्येक राज्याची निर्माती ही मनुष्याचे कल्याण करण्यासाठी झालेली आहे. त्यामुळे माझे शासन कल्याणकारी आहे. असा दावा प्रत्येक राज्यकर्ता करित असतो. राज्यातील नागरीकांचा सर्वांगिन विकास व्हावा प्रत्येक नागरीकांना सुरक्षीतता व सुखी समाधानी जीवनाची प्राप्ती राज्याने करून द्यावी, असा अर्थ कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेत सामावलेला आहे. या अनुषंगाने काही विचारवंतानी पूढील प्रमाणे अर्थ स्पष्ट केला आहे.

टी डब्लु कॅट च्या मते:

“आपल्या नागरीकांना व्यापक प्रमाणात सामाजिक सेवा उपलब्ध करून देणारे राज्य म्हणजे कल्याणकारी राज्य होय अशा कल्याणकारी राज्यात व्यक्तीच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी राज्यांनी स्विकारलेली असते.”

डी. जी. एच कोल च्या मते:

कल्याणकारी राज्य म्हणजे असा समाज आहे की ज्यामध्ये प्रत्येक नागरीकाला निश्चित जीवनमानाची हमी प्राप्त होते व आपल्या गरजांची पूर्तता प्राप्त करून घेण्याचा आणि त्याकरीता निश्चित व योग्य वेतनमान प्राप्त करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.

अशारीतीने कल्याणकारी राज्य, ही व्यक्तीने राज्याकडून नागरीकांचे सुखी व समाधानी जीवनासाठी केलेल अपेक्षा आहे. म्हणूनच कल्याणकारी राज्य म्हणजे नागरीकांचा सर्वांगीन विकास करणारी, व्यापक प्रमाणात सामाजिक सेवा व सुविधा उपलब्ध करून देणारी, तसेच सर्व स्तरावर सुरक्षितता प्रदान करणारी राज्य व्यवस्था होय'

कल्याणकारी संकल्पनेचा ऐतिहासिक विकास:

मनुष्यांचे जीवन सुखी करण्यासाठी राज्याची निर्मितीसाठी असे कल्याणकारी स्वरूप अॅरीस्टॉटलने स्पष्ट केले. महाभारताच्या शांतीपर्वात राज्याच्या कार्याविषयी दृष्टीकोन समाजकल्याणकारी राज्याचा आहे. इंग्लंडची राणी पहिल्या एलिझाबेथ यांनी गरीबांसाठी कायदा करून निर्धन व्यक्तींना काम मिळवून दिले. अपंगांना विशेष सवलती दिल्या, गरीबांचे हित संवर्धन करण्यासाठी व्यवस्था केली. ही व्यवस्था समाजकल्याणकारी होती. बिस्मार्कच्या कारकीर्दीत जर्मनीत आजारी, अपंग व वृद्ध लोकांसाठी विमा योजना लागू केली होती. फ्रांसमध्ये तिस-या नेपोलीयनने कामगार संघटनांना मान्यता, सार्वत्रीक मताधिकार, कामगारांच्या वेतनात वाढ, ही सर्व कार्ये राज्याच्या संकल्पनेत येतात. अमेरिकेतही टेनेशी व्हॅली योजना, सामाजिक सुरक्षा योजना, ट्रुमनची दहा कलमी योजना, न्यु डील योजना इ. द्वारे कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेचा विचार केला आहे. रशियासारख्या साम्यवादी राज्यानेही आपल्या नागरीकांच्या कल्याणासाठी अनेक कल्याणकारी योजना मान्य करून आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती केली आहे.

कल्याणकारी राज्य व भारतीय संविधान:

भारतीय संविधानातही लोककल्याणकारी राज्याचा पुरस्कार केला आहे. संविधानात समाविष्ट मार्गदर्शक तत्वांचा महत्वाचा उद्देश, हा भारतीय नागरीकांचा सर्वांगीन विकास करून, कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे होय. जात, धर्म, भाषा, वंश, प्रदेश, लिंग या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करता प्रत्येक व्यक्तींचा आर्थिक व सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विकास साध्य करणे, ही शासनाची प्राथमिक जबाबदारी मानली आहे. मुलभूत कर्तव्याचा समावेश करून नागरीकांची जबाबदारी निश्चित केली असून, त्याद्वारे समाजकल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीत जनतेच्या सहभागाची व्यवस्था केली आहे. लोकशाही, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, गणराज्य तत्वांचा स्विकार करून कल्याणकारी राज्याची पायाभरणी केली आहे मागासलेल्या जाती, जमाती व अल्पसंख्यांक यांच्या विकासासाठी संविधानात तरतुदी करून त्यांच्या कल्याणाची जबाबदारी राज्यावर सोपवली आहे.

भारत एक समाजकल्याणकारी राज्य असून लोक कल्याणकारी भावनेचा निरंतर विकास केला जात आहे. म. गांधी, पंडीत नेहरू, राममनोहर लाहीया, विनोबा भावे इत्यादी राष्ट्रपुरुषांनी आपले सिध्दांत व कृतीद्वारे भारतासाठी लोककल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे विभिन्न प्रयत्न केले आहे. कल्याणकारी राज्याच्या निर्मिती करिता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व धार्मिक स्तरावरील असमानता दूर करणे, आवश्यक असल्यामुळे भारत सरकारने महत्वपूर्ण कायदे केले आहेत. आणि त्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी केली आहे, सामुदायीक विकास योजना, पंचवार्षिक योजना मोठमोठे उद्योगांचे व बँकांचे राष्ट्रीयकरण केले.

शिक्षणाची व्यवस्था, आरोग्य व्यवस्था, मागासजाती जमातींना संरक्षण व विशेष सवलती प्रदान केल्या आहेत. वाढता भ्रष्टाचार, भेसळ काळाबाजार थांबविण्यासाठी अनेक कायदे केले आहे. श्रीमती इंदिरा गांधीचा विस कलमी कार्यक्रम म्हणजे कल्याणकारी योजनेचे मूर्तिमंत प्रतिक आहे. त्याद्वारे वेढबिगारी बंद केली, जमीनीचे सिलींग केले. काळाबाजार, काळापैसा बाळगणा-या लोकांविरुद्ध कडक कारवाई केली. या व्यवस्थेमुळे भारतीयांचे दारीद्रय तसेच आर्थिक व सामाजिक स्तरावर होणारे शोषण नष्ट करण्याचे प्रयत्न करून, समाजकल्याणकारी राज्याची स्थापना करण्यात आली आहे.

कल्याणकारी राज्याच्या संघटनेमुळे राज्याच्या कार्यक्षेत्रात व्यापक वाढ झालेली आहे. जीवनापयोगी वस्तुचे वितरण व्यवस्था व त्याचे नियमन, शिक्षणाची सोय, बेकारीभत्ता, निवृत्त वेतन, वृद्ध, गरीब, स्त्री कामगारांना व एकुणच समाजातील गरीब वर्गाला त्यांच्या मुलभूत गरजा भागविण्यासाठी मदत करण्याचे धोरण भारतीय शासनाने मान्य केले आहे. कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी, 'सर्वांसाठी एक व एकांसाठी सर्व' अशी भावना सर्व व्यक्तींमध्ये निर्माण होवून समाजकल्याणामध्ये व्यक्तीगत कल्याण समाविष्ट असते, या विचाराच्या आधारावर भारताच्या सर्व नागरीकांमध्ये देशभक्ती, एकता, अनुशासन व लोकशाही विषयी आस्था निर्माण केली आहे.

कल्याणकारी राज्यव्यवस्थेची सद्यस्थिती:

समकालीन कालावधीत भारतीय शासनाच्या समाजकल्याणकारी धोरणाचा विचार करता अनेक प्रकारचे कल्याणकारी, निर्णय व योजनांचा विचार करता येईल. सामाजिक, आर्थिक स्तरावर शोषण कमी करण्यासाठी व नागरीकांच्या सुखी व समृद्ध जीवनाकरीता अनेक प्रकारची धोरणे, राबवून कल्याणकारी राज्यात नागरीकांना सर्वांगिनदृष्ट्या सक्षम बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतामध्येच नाही तर संपूर्ण जगाला वेढीस धरणारी कोविड-19 महामारी पासून, भारतीय नागरीकांचे सक्षम संरक्षण करण्यात आले आहे. जगातील विकसीत राज्य महामारी समोर हतबल, निराश झालेली दिसून आली. त्या काळात सार्वजनिक आरोग्य सुविधा, जबाबदार नागरीकांचे सहकार्य, शासनाचे सक्षम धोरण यामुळे, भारताने कोरोना महामारीला अतिशय सक्षमरित्या समोर जावून भारतीय नागरीकांचे आरोग्य सुरक्षितता कायम राखली. हे भारताच्या समाजकल्याणकारी राज्याचे सक्षम स्वरूप आहे.

असे असले तरी भारतीय शासनाने समकालीन कालावधीत कल्याणकारी भुमिकेपासून फारकत घेतलेली दिसून येते. भारताने लोकशाही समाजवादाच्या संकल्पनेचा त्याग करून, भांडवलवादावर आधारित लोकशाही व्यवस्थेचा स्विकार केल्याने, अनेक प्रकारच्या समस्यांची निर्मिती झालेली आहे. शासनाने घेतलेल्या अनेक निर्णयामुळे वाढती बेरोजगारी, सामाजिक सलोख्यात निर्माण झालेला दुरावा, वाढता जातीयवाद, वाढती धार्मिक साम्प्रदायिकता, शेतक-यांची दुरावस्था व त्यांची आत्महत्या, अशा अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. सामाजिक सुरक्षितता, महीलांची सुरक्षितता, अशा अनेक निर्माण झालेल्या समस्यांमुळे, भारताच्या समाजकल्याणकारी व्यवस्थेत बाधा निर्माण होत आहे. सत्ताधारी वर्ग आपल्या स्थानाला धक्का लागू नये म्हणून किंवा 'मतपेटी' तयार करण्यासाठी या व्यवस्थेचा पुरस्कार करित असतो लोकशाही समाजवादाने स्विकारलेली कल्याणकारी राज्याची भुमिका व्यक्तीस्वातंत्र्य व लोकसत्ताक मुल्यांना कायम राखून सामाजिक न्याय व सेवा पूरवणारी व्यवस्था म्हणून स्विकारण्यात आली. परंतु आजमीतीला हि गुंतागुंत अधिकच वाढीस लागली आहे.

मुल्यमापन:

अशाप्रकारे भारतामध्ये कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेचा स्विकार करून भारताच्या प्रत्येक नागरीकांच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, सांस्कृतिक व नैतिक स्तरावर व्यक्तीहीत व समाजहीत यांची सांगड घालून नागरीकांना सुखी व समृद्ध बनविण्याचे प्रयत्न करण्यात आले आहे.

भारतीय नागरीकामध्ये देशभक्ती, देशप्रेम, एकता, अनुशासन व लोकशाही विषयी आदर व सन्मानाची भावना निर्माण केली असली तरी भारतीय राज्यव्यवस्थेत अनेक प्रकारच्या समस्या आजही अस्तीत्वात आहेत या समस्यांचे निवारण करावयाचे असेल तर लोकांनी शासनाविषयी जागरूकता दाखविणे, भेदाभेद प्रवृत्ती, नष्ट करणे आपली संघन शक्ती, भारताचे वैभव आणि प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी संघटीत करणे व कार्यतत्पर असणे आवश्यक आहे. शासनाच्या धोरणासोबतच जनतेच्या सहभागा शिवाय कल्याणकारी राज्याचे उद्विष्ट पूर्ण होणार नाही.

कल्याणकारी राज्याची बांधीलकी कोणत्याही एका विचार सरणीशी नाही. त्यामुळे विशिष्ट नियोजन पध्दतीने आर्थिक व सामाजिक बदल, हे धोरण कोणत्याही राज्यव्यवस्थेचे असू शकते. ज्या समाजात पर्याप्त ध्येयवाद निर्माण झालेला आहे आणि त्यात व्यक्तींच्या प्रतिष्ठेबद्दल आदर आहे अशा कोणत्याही राज्यव्यवस्थेने कल्याणकारी राज्यांची संकल्पना प्रत्यक्षात प्रस्तापीत होवू शकते.

संदर्भ:

1. डॉ. रां. गो. देवगावकर, 2009, राजकीय सिध्दांत, श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर
2. डॉ. भाल. भोळे, 2002, राजकीय सिध्दांत व विस्तेशन, पिपळापूरे बूक डिस्ट्रीब्युटर्स नागपूर
3. प्रा. चि. ग. घांघरेकर, 1991, राज्यशासनाची मुलतत्वे, मंगेश प्रकाशन नागपूर
4. डॉ. गवई शेख हाशम, 2008, राजकीय सिध्दांत, विश्व पब्लिशर्स नागपूर
5. प्रा. श्रीकांत देशपांडे, 2004, भारताचे शासन आणि राजकारण, मंगेश प्रकाशन नागपूर,

खेळ आणि तंत्रज्ञान

स्नेहल विलास जगताप¹ व सुनिल चव्हाण^{2*}

¹शासकीय क्रीडा विभाग, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

²शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख,

सहकार भूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

*Corresponding author E-mail: prinsunilchavan@gmail.com

तंत्रज्ञान ही खेळामधील एक मोठी गोष्ट आहे, ती मोबाइल फोन, टेलिव्हिजन, क्रीडा उपकरणे इत्यादीपेक्षा वेगळी आहे, तंत्रज्ञानाच्या वापराचे महत्त्व वर्षानुवर्षे वाढत आहे यात काही शंका नाही. आणि तेव्हापासून, क्रीडा जागतिक स्तरावर मोठ्या प्रमाणात प्रगती करत आहे. तंत्रज्ञानाच्या अंमलबजावणीमुळे, योग्य संधाला विजयी स्थान देऊन योग्य निर्णय घेण्यात मदत होत आहे. टेक्नॉलॉजीच्या वापराची साधक आणि बाधकता आहे. परंतु टेनिस किंवा पोहणे यासारख्या खेळाचा कार्यक्रम पाहताना, खेळताना किंवा निर्णय घेताना अधिक अचूक निर्णय देण्यासाठी पंचांना मोठी मदत होत आहे. इन्स्टंट रीप्लेसाठी आधुनिक कॅमेरा रोपण करून, रॅकेटसाठी नवीन सामग्री तसेच तलावांसाठी स्वयंचलित हीटिंग सिस्टम आणि अत्याधुनिक स्विम्स सूट नवीन तंत्र आणि नियमांचा वापर जुन्या खेळाची सत्यता जपण्यासाठी केला जात आहे, जिथे खेळाडू प्रयत्न करतात पदक जिंकण्याचा किंवा इतिहास रचण्याचा.

क्रीडा स्पर्धांमध्ये तांत्रिक विकास अधिकाधिक आवश्यक होत आहे. तंत्रज्ञानाचा विकास तंत्र किंवा उपकरणाच्या विकासास संदर्भित करतो जे क्रीडा स्पर्धांची गुणवत्ता आणि भव्यता सुधारू शकतो. तथापि, भिन्न देशांमध्ये काही फरक असू शकतोय हे देशांच्या विकासाच्या पातळीवर अवलंबून असते. तंत्रज्ञानाच्या विकासाने क्रीडा स्पर्धांमध्ये क्रांती घडविली आहे हे दर्शविणारे तीन मुख्य पैलू आहेत. प्रथम, दूरसंचार क्रीडा स्पर्धेच्या जागतिकीकरणाला प्रोत्साहन देते. दुसरे म्हणजे, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांच्या वापरामुळे विवाद कमी होण्यास मदत आणि ऑटो-टाइमिंग सिस्टममुळे स्पर्धेतील निकालांची निष्पक्षता सुनिश्चित करण्यास मदत होते. शिवाय, खेळाडुंची कामगिरी वाढविण्यासाठी सुधारित खेळातील उपकरणे आणि विश्लेषण प्रणाली आवश्यक झाली आहे.

सर्वप्रथम, क्रीडा क्षेत्रातील सर्वात मोठ्या क्रांतींपैकी एक म्हणजे जनसंवादाच्या नवीन तंत्रज्ञानाच्या विकास, विशेषतः इंटरनेट आणि उपग्रह. दूरदर्शनच्या विकासांमुळे, जगातील क्रीडा स्पर्धा अधिक द्रुतपणे प्रसिद्ध होऊ शकतात. एक उदाहरण म्हणून, ऑलिंपिक खेळांसारख्या मेगा-इव्हेंट्सला 'मीडिया-इव्हेंट' मानले जाऊ शकते. रोचे यांच्या म्हणण्यानुसार, १९३६ सालची बर्लिन ऑलिंपिक ही जगातील रेडिओवर प्रसारित होणारी पहिली ऑलिंपिक स्पर्धा होती तसेच दूरदर्शनवरील हा प्रथम मोठा क्रीडा कार्यक्रम देखील होता, जरी तो केवळ बर्लिन शहरात मर्यादित स्थानिक केबल प्रणालीमुळेच उपलब्ध होता. आजकाल, क्रीडा स्पर्धेच्या जागतिकीकरणासाठी इंटरनेट आणि टेलिव्हिजनची वैश्विकता सर्वात प्रभावी आहे.

दुसरे म्हणजे, क्रीडा स्पर्धांमध्ये जिंकण्याची शक्यता वाढविण्यासाठी खेळाडुंच्या हालचालींचे विश्लेषण करणे ही एक प्रभावी पद्धत असू शकतेय उदाहरणार्थ, आईस-स्केट खेळाडुंच्या हालचाली किंवा पवित्राचे विश्लेषण केल्यास खेळाडुला वेग वाढविण्यात आणि उणीवा दूर करण्यास मदत होते. रेकॉर्डिंग, व्हिडिओ आणि इतर ब-याच इलेक्ट्रॉनिक विश्लेषण उपकरणांचा वापर अधिक तपशीलवार आवृत्तीत खेळाडुंच्या हालचालींचे विश्लेषण करण्याची संधी प्रदान करतो. उदाहरणार्थ, खेळाडुंच्या हालचालींमध्ये उच्च-रिझोल्यूशन कॅमेरा वापरल्यास विश्वसनीय त्रि-आयामी डेटा गोळा करू शकते. हे डेटा खेळाडुंची कामगिरी वाढविण्यासाठी आणि पुनर्प्राप्तीसाठी खूप उपयुक्त आहेत कारण ते गती जास्तीत जास्त आहे की नाही हे दर्शवू शकतात.

शेवटी, ऑटो-टाइमिंग सिस्टम, क्रीडा स्पर्धांच्या क्रांतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. हातांनी रोखलेला स्टॉपवॉच औपचारिक किंवा मोठ्या क्रीडा स्पर्धांमधून काढून टाकण्यात आला आहे कारण त्यात अचूकतेवर पूर्ण मर्यादा आहे, कारण निकाल न्यायाधीशांच्या प्रतिक्रियेवर अवलंबून असतो. ऑस्ट्रेलियन अकॅडमी ऑफ सायन्सच्या लेखात असे म्हटले आहे की संगणकीकरण टायमिंग सिस्टम आजकाल सेकंदाच्या ०.००१ पेक्षा कमी अचूकता प्रदान करू शकते. व्हिडिओ सिस्टम सुरु झाल्यापासून मानवी निर्णय आणि त्रुटी पूर्णपणे स्पर्धांमधून नाहिश्या झाल्या आहेत.

उदयोन्मुख तंत्रज्ञान निःसंशयपणे क्रीडा क्षेत्राचे भविष्य आहे आणि त्यांच्या वापरासाठी खेळाडुंना जास्तीत जास्त प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:

सिंग, ए. (२०००), शारीरिक शिक्षणाचे आवश्यक घटक, कल्याणी पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.

फ्रँक, डब्ल्यू. डी. (२००६), क्रीडा प्रशिक्षण तत्त्वे, मित्र प्रकाशने, नवी दिल्ली

बेस्ट, जे. डब्ल्यू. आणि खान, जे. व्ही. (२००७): शिक्षणातील पुनर्निर्मिती डी. व्ही. एस. पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

परिवर्तित खेळ (Modified Games) अध्यापन पध्दत आणि

पारंपारिक अध्यापन पध्दत यांचा विद्यार्थीनींच्या

व्हॉलीबॉलमधील निवडक कौशल्य कार्यमानावर

होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास

स्नेहल विलास जगताप^१ व सुनिल चव्हाण*^२

^१शासकीय क्रीडा विभाग, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

^२शारीरिक शिक्षण विभाग प्रमुख,

सहकार भूषण एस.के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

*Corresponding author E-mail: prinsunilchavan@gmail.com

प्रस्तावना:

खेळामध्ये चांगले कौशल्य कार्यमान मिळवण्यासाठी व नविन कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी पुर्वीपासुन वेगवेगळ्या अध्यापन पध्दतीचा अवलंब केला जात आहे.यातीलच सध्याची नवीन पध्दत म्हणजे परिवर्तीत खेळाद्वारे (डवकपपिमक ळंउमे) अध्यापन होय.विद्यार्थ्यांना खेळाकडे आकर्षित करण्यासाठी आणि खेळात टिकवुन ठेवण्यासाठी,त्यांच्या मनोरंजनासाठी मुख्य खेळामध्ये काही बदल करता येतात अशा खेळांना परिवर्तीत खेळ म्हणतात. परिवर्तीत खेळासाठी मोठ्या खेळांमध्ये परिवर्तन केले जाते.त्या त्या खेलातील कौशल्ये मुलांना सहजरित्या शिकता येतात व तो खेळ खेळल्याचा आनंद मुलांना घेता येतो.

परिवर्तीत खेळांमुळे शारीरिक शिक्षण व खेळाकडे विद्यार्थी आकर्षित होण्यास मदत होते.खेळातील नाविन्य कायम राहते व कौशल्य सहज सोप्या पध्दतीने शिकण्यास मदत होते. विविध भौगोलिक परिस्थितीत काम करण्या-या शिक्षकांना आपल्या परिस्थितीप्रमाणे बदल करण्याचे स्वातंत्र्य मिळते व नवनिर्माण क्षमतेला वाव मिळतो.म्हणुनच संशोधकाने या परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्ययन पध्दतीचा कौशल्य अध्ययनावर होणा-या परिणामाचा अभ्यास करण्याचे ठरविले.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

१. पारंपारिक पध्दती व परिवर्तीत पध्दतीनुसार व्हॉलीबॉल खेळाचा अध्यापन कार्यक्रम तयार करणे.
२. पारंपारिक पध्दती व परिवर्तीत पध्दतीच्या अध्यापन कार्यक्रमानुसार विद्यार्थीनिंना अध्यापन करणे
३. संख्याशास्त्रीय साधनांद्वारे पारंपारिक पध्दती व परिवर्तीत पध्दतीच्या अध्यापनाचा परिणाम तपासणे

परिकल्पना:

1. परिवर्तीत खेळ (Modified Games) अध्यपन पध्दत आणि पारंपारिक अध्यापन पध्दत यांच्या वापराचा व्हॉलीबॉलमधील निवडक कौशल्याच्या कार्यमानावर सार्थक होणारा परिणाम होणार नाही.
2. परिवर्तीत खेळ (Modified Games) अध्यपन पध्दत आणि पारंपारिक अध्यापन पध्दत यांचा वापरा व्हॉलीबॉलमधील निवडक कौशल्याच्या कार्यमानावर सार्थक होणारा परिणाम होईल.
3. परिवर्तीत खेळ (Modified Games) अध्यपन पध्दत आणि पारंपारिक अध्यापन पध्दत यांचा वापराचा व्हॉलीबॉलमधील निवडक कौशल्याचा कार्यकानावर सारखाच परिणाम होईल.

जनसंख्या व न्यादर्श:

जनसंख्या : प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुणे शहरातील 14 वर्षाखालील मुली ही जनसंख्या आहे.

न्यादर्शः प्रस्तुत संशोधनासाठी संपुर्ण जनसंख्येमधुन भारती विद्यापीठ कन्या प्रशाला धनकवडी येथील 50 विद्यार्थीनिंची असंभायता पध्दतीतील ,प्रासंगिक न्यादर्श पध्दतीने निवड केलेली आहे. एका गटात 25 विद्यार्थीनी याप्रमाणे दोन समान संखेच्या गटात विभागणी करून दोन गट निश्चित केले आहेत.

कसोट्याः

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने टीम व्हॉलीबॉल खेळाडूंच्या कौशल्यकार्यमानाचे मापन करण्यासाठी अफार (AAHPERD) व्हॉलीबॉल कौशल्यकसोटी संचाचा वापर करून परिवर्तीत खेळ आणि पूरक खेळ गटातील टीम व्हॉलीबॉल खेळाडूंची पूर्व व उत्तर चाचणी घेतली.

अ. क्र.	कसोटी	कौशल्य घटक
1.	पासिंग कसोटी	अन्डरआर्म पास
2.	सर्व्हिस कसोटी	अन्डरआर्म सर्व्हिस, टेनिस सर्व्हिस
3.	बॉल व्हॉली कसोटी	अप्पर हॅंड पास

सांख्यिकीः

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने पूर्व आणि उत्तरकौशल्य कसोट्याद्वारे मिळालेल्या प्रप्तांकाचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान (Mean), प्रमाण विचलन (Standard deviation), व टी टेस्ट परीक्षिकेचा (t-test) वापर करून परिकल्पनेचे परीक्षण केले आणि योग्य अर्थनिर्वचनकरून निष्कर्ष काढून स्वाश्रयी चलाची परिणामकारकता, सार्थकता ठरविली.

निष्कर्षः

1. पारंपारिक अध्यापन पध्दत आणि परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्यापनाचा व्हॉलीबॉलमधिल अंडरआर्म पास कौशल्याच्या कार्यमानावर संख्याशात्रीयदृष्ट्या 0.05 सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळला नाही.
2. पारंपारिक अध्यापन पध्दत आणि परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्यापनाचा व्हॉलीबॉलमधिल अंडरआर्म सर्व्हिस कौशल्याच्या कार्यमानावर संख्याशात्रीयदृष्ट्या 0.05 सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळला नाही.
3. पारंपारिक अध्यापन पध्दत आणि परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्यापनाचा व्हॉलीबॉलमधिल अप्पर हॅंड पास कौशल्याच्या कार्यमानावर संख्याशात्रीयदृष्ट्या 0.05 सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळला नाही.
4. पारंपारिक अध्यापन पध्दत आणि परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्यापनाचा व्हॉलीबॉलमधिल टेनिस सर्व्हिस कौशल्याच्या कार्यमानावर संख्याशात्रीयदृष्ट्या 0.05 सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळला नाही.

यावरून शेवटी असे अनुमान काढता येईल,

वरिल संख्याशात्रीय विश्लेषणावरून असे लक्षात येते की, अध्यापनाच्या पारंपारिक पध्दत आनी परिवर्तीत खेळाद्वारे अध्यापनाचा कौशल्यांच्या कार्यमानावर सारखाच परिणाम झाला. यावरून असे लक्षात येते खेळाचे अध्यापन करताना पारंपारिक

अध्यापन पधती बरोबरच परिवर्तित खेळांचा अध्यापनासाठी उपयोग केल्यास खेळाडू खेळाकडे आकर्षित होण्यासाठी तसेच त्यांना खेळामध्ये टिकून राहण्यासाठी, त्यांच्या मनोरंजनासाठी, परिवर्तित खेळांचा उपयोग पारंपारिक अध्यापनाबरोबरच करता येऊ शकतो.

संदर्भ:

सिंग, ए. (२०००), शारीरिक शिक्षणाचे आवश्यक घटक, कल्याणी पब्लिशर्स, नवी दिल्ली.

फ्रँक, डब्ल्यू. डी. (२००६), क्रीडा प्रशिक्षण तत्त्वे, मित्र प्रकाशने, नवी दिल्ली

आरोग्य व शारीरिक शिक्षण इयत्ता ९ वी व १० वी (२००७), शिक्षक हस्तपुस्तिका

जरदे एस. ए. व जरदे एस. एस. (१९९९), शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप, चंद्रमा प्रकाशन, कोल्हापूर

मुळे रा. रा. व उमाठे वि. तु. (१९८८), शैक्षणिक संशोधनांची मुलतत्त्वे (तृतीय आवृत्ती), नागपूर, महाराष्ट्र ग्रंथ मंडळ

**भारतीय संगीतात कालपरत्वे क्रमानुगत होत गेलेले परिवर्तन,
विकास आणि वर्तमान संगीत**

सुनील भि. कोल्हे

संगीत विभाग,

जि.एन.ए. महाविद्यालय, बार्शिटाकळी, जि. अकोला, महाराष्ट्र,

Corresponding author E-mail: sunilkolhe1010@gmail.com

सारांशः

आधुनिक युग हे विज्ञान युग आहे. आज विज्ञानाच्या माध्यमातुन जगात खुप मोठी तंत्रक्रांती घडलेली आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने मानवाच्या दैनंदिन जिवनातील प्रत्येक क्षण व्यापलेला आहे. पदोपदी त्याला या विज्ञान व तंत्रज्ञानाची साथ लाभलेली दिसुन येते. विज्ञानाने अनेक शोध लावलेले आहेत, त्यात नित्य उपयोगाच्या वस्तुंपासुन सर्व बाबी येतात. लाईट, फॅन, गाडी, कम्प्युटर, मोबाईल, लॅपटॉप, टॅब्लेट, पी.सी. या सर्व गोष्टी मुलभूत गरजा होऊन बसलेल्या आहेत. या सर्व साधनांशिवाय मनुष्याला कुठेतरी उणीव जाणवत असते. आज सोशल नेटवर्किंग साईटच्या माध्यमातुन मनुष्य संपूर्ण जगाशी जोडला गेलेला आहे. संगीत क्षेत्रात सुद्धा हा बदल प्रकषनि दिसुन येतो. विज्ञानाने केलेल्या प्रगतीचा मौलिक उपयोग आज संगीत क्षेत्राला होत आहे. प्राचीन युगापासुन ते आधुनिक काळापर्यंत संगीतात कालपरत्वे झालेला बदल आणि उत्तरोत्तर होत गेलेला उत्कर्ष, विकास व वर्तमान संगीताचा तर्कसंगत उहापोह करण्याचा प्रयत्न शोधार्थी द्वारा प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तावना:

मानवाच्या उत्पत्ती बरोबरच संगीताची उत्पत्ती झाली हे म्हणणे तार्कीक दृष्ट्या सुसंगत ठरते. मुलतः संगीताचे प्रमुख माध्यम हे ध्वनी आहे आणि प्रथमतः मनुष्याने जेव्हा बोलायचा प्रयत्न केला तेव्हा त्याला ध्वनीचा शोध लागला आणि हळुहळु कणप्रिय ध्वनींपासुन नाद आणि नादापासुन त्याला संगीताची प्रेरणा प्राप्त झाली असावी.

संगीतातील महान विद्वान पं.शारंगदेव यांच्या अनुसार -

“नादेन व्यंजते वर्णः पदं वर्णापदाद्वयः

वचसो व्यवहारोऽयं नादाधीनमतो जगत्।”

अर्थात् नादापासुन वर्ण, वर्णापासुन पद, पदापासुन वाक्य और वाक्यामधुन भाषेची उत्पत्ति मानली जाते. वरील भावार्थानुसार भाषेच्या मुळात नादतत्व आहे आणि हेच नादतत्व संगीताचे प्रमुख माध्यम आहे.

मनुष्य भौतिक वातावरणात वावरत असतांना विविध पशु-पक्षांच्या मधुर आवाजाने त्याच्या श्रवणेंद्रियांना प्रेरणा मिळाली व तो ऐकु लागला, त्याला आवाजातील भेदाभेद कळु लागला. पशुच्या आवाजातील व पक्षांच्या आवाजातील भेद त्याला करता येऊ लागला. त्याचप्रमाणे आवाजातील चढउतार त्याला जाणवू लागले व कालक्रमाने त्याला सात स्वरांचा बोध झाला. ही प्रक्रिया अत्यंत संथ होती. नैसर्गिक नियमानुसार सुरु होती. शेकडो वर्ष अव्याहतपणे ही प्रक्रिया सुरु होती. आणि सृष्टीच्या अंतापर्यंत ती सुरुच राहिल.

प्राचीन संगीत ते आधुनिक संगीतः

भारतीय संगीताच्या बाबतीत विचार केल्यास प्राचीन काळात जातीगायन प्रचारात होते. निबध्द गानाचा हा प्रकार होता. त्यानंतर प्रबंध गायन हा गीतप्रकार प्रचारात आला आणि कालांतराने मध्ययुगात प्रबंध गायनाची जागा ध्रुपदाने घेतली. मध्यकाळात अत्यंत प्रचलित असा हा गीतप्रकार होता. अकबर दरबारातील नवरत्नांपैकी असलेले मियाँ तानसेन हे महान गायक ध्रुपद गायन करीत असत. ताल स्वरांची गुंफण आणि लयकारीची चमत्कृतीपूर्ण योजना या गीतप्रकारात आल्हाददायक वाटत होती. हा निबध्द गीतप्रकार होता. नियमांच्या बंधनाने या गीतप्रकाराला जखडुन टाकले होते. रागाची शुध्दता आणि तालाचे बंधन या सर्व बाबींचे काटेकोरपणे पालन केल्यावरच ध्रुपदाची मांडणी मार्मिक व आल्हादक होते. अशाप्रकारे ध्रुपद हा गीतप्रकार मध्याकाळात उत्कर्षाप्रत होता. मुघलांच्या आक्रमणाने भारतातील जन-जीवनच नव्हे तर भारतीय संगीतावर देखील आक्रमण झाले. अनेक मुस्लीम

संगीतज्ञाना संस्कृतचे ज्ञान नसल्यामुळे अरबी, फारशी भाषेचा भारतीय संगीतात शिरकाव झाला. ध्रुपद, धमार गीतप्रकारांऐवजी 'ख्याल' हा गीत प्रकार हळुहळु रूढ होत गेला. ध्रुपदातील लयकारीच्या बंधनातून गायकीला मुक्त करून एक स्वच्छंदी परंतु स्वरतालप्रधान असा नवीन प्रकार रूढ झाला आणि तो म्हणजे 'ख्यालगायन'. कालपरतचे आधुनिक काळात ध्रुपदाची महती कमी होऊन ख्याल जनसामान्यात रुजला व बहरला. महाराष्ट्रात या ख्यालातूनच उपशास्त्रीय गीतप्रकार निर्माण झाला तो म्हणजे 'नाट्यगीत'. ख्यालअंगाची बढत मात्र शब्दप्रधानता व स्वरसौंदर्य यांचा अनोखा संगम श्रोत्यांना भावला आणि अनेक दशके महाराष्ट्रात पीढी दर पीढीवर नाट्यासंगीताने आपले अधिराज्य गाजवले.

महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतातील इतर अनेक प्रांतांमध्ये देखील प्रांतीय उपशास्त्रीय संगीत नावाचे प्रकार रूढ झाले, त्यात ठुमरी, दादरा, होरी, चैती, कजरी, टप्पा इ. प्रकार त्या-त्या प्रांताचे प्रांतीय उपशास्त्रीय संगीत म्हणून प्रतिनिधित्व करू लागले. ह्या प्रांतीय उपशास्त्रीय प्रकारांतून पुढे सुगम संगीताचा जन्म झाला. संगीतातील अगदी सामान्य जाणकाराला समजेल, रुचेल असे संगीत उदयास आले आणि ते म्हणजे 'सुगम संगीत' होय.

ध्वनीमुद्रण एक वरदान:

प्राचीन काळाचे अवलोकन केले असता असे लक्षात येते की, ज्या ललित कला आहेत त्यापैकी बऱ्याच कला ह्या मूर्त स्वरूपात आज उपलब्ध नाहीत. त्यापैकी संगीत कला देखील आपल्याला मूर्त स्वरूपात प्राप्त होत नाही. ललित कलांच्या इतर शाखांपैकी चित्रकला, शिल्पकला, इत्यादींचे प्रमाणस्वरूप आजही आपल्याला बघायला मिळते, त्यात अजंठा, वेरूळ, खजुराहो, मदुराई, भुवनेश्वर मंदिर आदि ठिकाणी उत्तम भारतीय शिल्पकलांचे नमुने मुळ स्वरूपात बघायला मिळतात. परंतु अशा मूर्त स्वरूपातली कला ज्यात गायन, वादन किंवा नृत्य ऐकायला मिळेल याबाबतीचे पुरावे कुठेही प्राप्त होत नाहीत. केवळ लिखित जातक कथा किंवा पुराणातील उल्लेख यावरून केवळ कल्पना करून आपल्याला त्याचा अंदाज घेता येऊ शकतो. परंतु तानसेन जे गात असे तो गीतप्रकार किंवा गायन, त्याची शैली आज आपल्याला ऐकता येऊ शकत नाही.

अर्वाचीन काळात विदेशातील अनेक वैज्ञानिकांनी विभिन्न शोध लावले त्यातील मुख्य शोध म्हणजे ध्वनी अंकीत करण्याच्या साधनाची निर्मिती (रेकॉर्डिंग यंत्र) होय. त्याचे श्रेय अमेरिकन शास्त्रज्ञ थॉमस अल्वा एडिसन यांनाच द्यावे लागेल. त्यांनी जगातील पहिल्या ध्वनीमुद्रण यंत्राचा शोध लावून मानवी आवाज ध्वनीमुद्रित करून तो पुन्हा-पुन्हा ऐकण्याची सोय उपलब्ध करून दिली. सन 1877 मध्ये हा महान अविष्कार एडिसन यांनी केला व येथुन पुढे खऱ्या अर्थाने संगीताला जिवनदान मिळाले असे म्हणावे लागेल. मात्र याआधी जगातील कुठल्याही संगीताचे अशाप्रकारचे ध्वनीमुद्रित रूप आपल्याला सापडणार नाही. एडिसन यांचा हा अविष्कार प्राथमिक स्वरूपात होता. नंतर अनेक वैज्ञानिकांनी त्यावर प्रयोग करून त्यात अनेक सुधारणा केल्या व आज मात्र विज्ञानाने ध्वनीमुद्रणाच्या बाबतीत अकल्पनीय व अनाकलनीय अशी प्रगती केलेली आहे.

आज अनेक महान गायक कलाकारांपासून तर अतीसाधारण गायकांपर्यंत सर्वांचे ध्वनीमुद्रण सहजरित्या केले जाते व ते सहज उपलब्ध होते. परंतु ध्वनीमुद्रणाच्या प्रारंभिक काळात ही अवस्था फार बिकट होती. भारतीय संगीताचा विचार केला असता 1900 चा काळा हा परंपरागत गायक व सुसंस्कृत घराणेशाही, संस्थानिक व राजेशाहीचा काळ होता. भारतात ग्रामोफोनचा प्रवेश याच काळात झाला. या काळात जे व्यावसायिक गायक कलावंत होते त्यांना त्या काळात निम्न दर्जाचे समजले जात असे. उदा. कोटेवाल्या तवायफ यांच्याकडे संगीताचा उत्तम खजाना असायचा चांगल्या उस्तादांकडून त्या गायनाची तालीम घेत व आपल्या उदरनिर्वाहाचा व्यवसाय यामाध्यमातून करीत असत.

भारतातील ध्वनीमुद्रणाचा इतिहास बघितला असता असे निदर्शनास येते की, विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे झालेल्या इलेक्ट्रॉनिक क्रांतीचा सकारात्मक परिणाम आजच्या युगावर झालेला दिसून येतो. इलेक्ट्रॉनिक क्रांतीमुळे मानवी जिवन सुखी आणि सुविधांनी संपन्न झालेले आहे आणि त्याचाच परिणाम म्हणजे आजची युवा पिढी अपेक्षेपेक्षा जास्त जागरूक, बुद्धीवान आणि महत्वाकांक्षी

बनलेली आहे. पूर्वीच्या काळात संगीताच्या संप्रेषणाचे माध्यम हे केवळ गुरुमुख हेच होते आणि शिष्याला केवळ ते श्रवणातुच प्राप्त होत होते. कुठलेही ज्ञान हे ध्वनीमुद्रीत करण्याची सोय उपलब्ध नव्हती. आज मात्र ध्वनीमुद्रण क्रांतीमुळे सर्व काही सुलभ झालेले आहे. विद्यार्थ्यांना विद्याअध्ययन करणे त्यामुळे सोपे झालेले आहे. गुरुमुखातून प्राप्त केलेले ज्ञान ध्वनीमुद्रीत करून ते वारंवार ऐकून ज्ञानात आणखी भर घालता येऊ लागली आणि त्यामुळे वेळेची देखील बचत झाली. आपले गायन, वादन ध्वनीमुद्रीत करून त्याचा प्रचार व प्रसार करण्याकरीता खुप मोठा वाव आहे. या सर्व बाबींचा सकारात्मक परिणाम असा झाला की, आज घरबसल्या अगदी सामान्य माणसाला देखील संगीताचा आस्वाद घेता येऊ लागला आहे. सामान्य माणसाची संगीतामधील अभिरुची वाढविण्याचे काम केवळ आणि केवळ ध्वनिमुद्रणाच्या शोधामुळेच झाले यात यत्कींचितही शंका नाही.

वर्तमान संगीतः

आधुनिक काळात सिनेमांचा उदय झाला आणि संगीताला एक वेगळं जग प्राप्त झालं. संगीताचा एक वेगळा प्रवास सिनेमाच्या माध्यमातून सुरू झाला. पूर्णतः शब्दप्रधानतेला त्यात प्राधान्य देण्यात आले. स्वर आणि भावना यांचा अनोखा संगम या संगीतात साधल्या गेला. आणि सर्वसामान्य रसिक संगीताच्या प्रेमात आकंठ बुडाला. सिनेमाच्या प्रारंभिक काळात उपशास्त्रीय व शास्त्रीय संगीतावर आधारीत गीते गायली जात. परंतु पुढे-पुढे इंग्रजांच्या वास्तव्याने पुन्हा भारतीय संगीताला पश्चिमी संगीताचा संसर्ग झाला, त्यातूनच हार्मोनियम, गीटार, व्हायोलिन यासारखी वाद्ये भारतात आली. एकप्रकारे खुप मोठा क्रांतीकारी बदल या काळात भारतीय संगीतात झाला. आणि सिनेमांच्या माध्यमातून पश्चात्य संगीतातील 'हार्मनी' चा अंतर्भाव येथील संगीतात झाला. त्याला देखील श्रोत्यांनी पसंतीच दिली. हा भारतीय संगीताचा खुप मोठा उत्कर्ष म्हणावा लागेल. आजच्या विज्ञान युगात तर संगीताला इलेक्ट्रॉनिक यंत्रांच्या माध्यमातून जणूकाही जादुई करामात लाभलेली आहे असे म्हणावे लागेल. सिंथेसायझर, ऑक्टोपॅड, अशी अनेक इलेक्ट्रॉनिक वाद्ये आज सहज उपलब्ध आहेत. या माध्यमातून संगीत निर्माती आणखी सुगम झाली आहे. शास्त्रीय संगीताच्या बाबतीत सुध्दा इलेक्ट्रॉनिक तंबोरा, तबला, लहरायंत्र इ. वाद्ये संगीत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना व उद्योन्मुख कलाकाराला अत्यंत उपयोगी सिध्द झालेली आहेत.

आजच्या विज्ञान युगात ध्वनीमुद्रण आणि विविध श्रवणयंत्रांच्या माध्यमातून खूप मोठी क्रांती संगीत क्षेत्रात झालेली दिसून येत आहे. आणि उत्तरोत्तर ही प्रगती होतच आहे. कालपरत्वे झालेला हा विकास संगीतासाठी अत्यंत पोषक ठरलेला आहे. केवळ देशांतच नव्हे तर जगाच्या कानाकोपऱ्यात भारतीय संगीत सहज पोहचत आहे. भारतीय संगीताची अविट गोडी इतर देशांतील रसिकांना सुध्दा लागलेली आहे.

निष्कर्षः

1. मानवाच्या उत्पत्ती बरोबरच संगीताची उत्पत्ती झाली हे म्हणणे तार्कीक दृष्ट्या सुसंगत ठरते.
2. भाषेच्या मुळात नादतत्व आहे आणि हेच नादतत्व संगीताचे प्रमुख माध्यम आहे.
3. भारतीय संगीतामध्ये सर्वप्रथम जाती गायन, प्रबंध गायन, ध्रुपद गायन, ख्याल गायन, उपशास्त्रीय गायन प्रकार, प्रादेशिक गीतप्रकार, व आधुनिक काळात सुगम गायन व फिल्मी संगीत असे कालपरत्वे अनेक गायन प्रकार निर्माण झालेले दिसून येतात.
4. इंग्रजांच्या वास्तव्याने भारतीय संगीताला पश्चिमी संगीताचा संसर्ग होऊन अनेक परिवर्तने त्यात झाली.
5. भारतीय संगीताला जतन करण्याचं कार्य ख-या अर्थाने ध्वनीमुद्रणाच्या साधनांनी केलेलं आहे आणि आजही करीत आहे.
6. ध्वनीमुद्रण यंत्राचा शोध म्हणजे विज्ञानची खुप मोठी उपलब्धी मानावी लागेल.
7. आज फिल्मी संगीतामुळे अगदी सर्वसामान्य रसिक श्रोत्यांना संगीताचा आनंद घेणे सहज शक्य झाले आहे.

8. वैज्ञानिक क्रांतीमुळे आज संगीत क्षेत्राला मुध्दा खुप मोठा फायदा झालेला आहे. रेकार्डिंगचे तंत्र, इलेक्ट्रॉनिक वाद्ययंत्र इ. संगीत निर्मातीला पोषक ठरत आहेत.
9. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने मानवाच्या दैनंदिन जिवनातील प्रत्येक क्षण व्यापलेला आहे. पदोपदी त्याला या विज्ञान व तंत्रज्ञानाची साथ लाभलेली आहे.

अशाप्रकारे कालपरत्वे प्राचीन काळापासुन ते वर्तमान काळापर्यंत संगीतामध्ये घडलेल्या अनेक बदलांचा थोडक्यात आढावा प्रस्तुत शोध प्रबंधात घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. आजच्या विज्ञान युगात संगीतात अनेक विकासात्मक बदल घडलेले आहेत. व पुढेही घडत राहतील कारण परिवर्तन हा निसर्गाचा नियमच आहे आणि त्याचा सकारात्मक परिणाम संगीत क्षेत्रात देखील घडेल यात शंकाच नाही.

संदर्भ सूची:

1. गोडबोले अच्युत - संगणक युग, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई 004
2. ठाकूर रविन्द्रनाथ - संगीत चिंतन, अनुवाद, मदनलाल व्यास, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली 110002
3. बैनर्जी नमिता - मध्यकालीन संगीतज्ञ एवं उनका तत्कालीन समाज पर प्रभाव, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली 110002
4. डॉ. शर्मा सुनीता - भारतीय संगीत का इतीहास (अध्यात्मिक एवं दार्शनिक), संजय प्रकाशन, दिल्ली 110053
5. पाठक रश्मी - अकबर से औरंगजेब तक - अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, दरियागंज नई दिल्ली
6. डॉ. ठाकुर जयदेवसिंह - भारतीय संगीत का इतीहास, संगीत रिसर्च एकेडेमी, कलकत्ता
7. गौतम अनिता - भारतीय संगीत में वैज्ञानिक उपकरणों का प्रयोग, कनिष्का पब्लिशर्स, डिस्ट्रिब्युटर्स, नई दिल्ली 110002
8. डॉ. शर्मा कालूराम, डॉ. व्यास प्रकाश- मध्यकालीन भारत का राजनैतिक एवं सांस्कृतिक इतीहास, पंचशील प्रकाशन, जयपूर
9. पाठक प्रवीण - एन्सायक्लोपिडिया ऑफ म्युझिक भाग -4, कॉमनवेल्थ पब्लिशर्स, दरियागंज नई दिल्ली
10. डॉ. कौर भगवन्त - परम्परागत हिन्दुस्थानी सैध्दान्तिक संगीत, कनिष्का पब्लिशर्स, डिस्ट्रिब्युटर्स, नई दिल्ली 110002
11. डॉ. खन्ना कैलाश - मध्यकालीन भारत का इतीहास भाग -1 व 2, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, दरियागंज नई दिल्ली

संत साहित्यातील सांगीतिक दृष्टिकोन

दिपाली चंद्रकांत पांडे

संगीत विभाग,

पु. अ. होळकर महाविद्यालय , राणी सावरगाव, जि. परभणी, महाराष्ट्र

प्रस्तावना :

आज आपण 21 व्या शतकात म्हणजेच सुधारणेच्या जगात जगत आहोत. परंतु भारता पुरता विचार केला तर आपण अजूनही पूर्णपणे स्थिरावलेलो नाहीत. वास्तविक पाहता संतांचा प्रभाव भारतीय जन जीवनावर कायम आहे. संत साहित्याचा मोठ्या प्रमाणात अभ्यास होतोय. संतांची शिकवण ही भजन, कीर्तन या मध्यमातून होते परंतु जे लोक या सहवासात आहेत त्यांना त्यातील मर्म समजते परंतु ज्यांना ही जाणून घ्यायच नाही त्यांच्यामुळे मात्रा समस्त समाजाला धोका निर्माण होण्याची शक्यता असते. काहीजण धार्मिक रिती-रिवाजांचा आधार घेऊन समाजात स्वतःच्या उपजीविकेसाठी अंधश्रद्धा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात परंतु ही खरचं थांबवायच असेल तर मात्र संतांची शिकवण अभ्यासने गरजेचे आहे. प्रत्येक संतांनी समाजातील विकासाच्या दृष्टिकोनातूनच पाऊल उचललेले आहे त्यांनी अंधश्रद्धा, जातिभेद, धर्मभेद स्त्री-पुरुष समानता, उच-नीच, धर्म, नीती, या बद्दल सैद्धांतिक तत्वज्ञान, चिरतरुन टिकणारे प्रत्येक कालखंडात उपयोगी पडणारे असे तत्वज्ञान, ज्ञान आपल्याला त्यांच्या साहित्य, काव्य या माध्यमातून दिले आहे. अशा या महान संतांची परंपरा आपल्याला लाभलेली आहे. आपल्या धकाधकीच्या जीवनात आपल्याला विसर पडतोय असे वाटते. संत चळवळ उदयाला आली ती मध्ययुगीन कालखंडात. मध्ययुगीन काळात संपूर्ण भारतातच अनेक प्रांता प्रांता मध्ये संत उदयाला आले त्यांनी त्या कालखंडात करून ठेवलेले कार्य आजही आपल्या उपयोगाचे आहे कारण संतांना दूरदृष्टी असते ते पुढील अनंत कालखंडातील परिस्थितीचा विचार करू शकतात कारण तेव्हा त्यांचा अभ्यास असतो. आणि म्हणूनच संतांनी समाज सुधारणेचे मोठे कार्य हाती घेतले होते. समाजातील प्रत्येक घटकाला प्रत्येक परिस्थितीबद्दल जागरूक करणे, समाजातील लोकांना संपूर्ण ज्ञान देणे, त्यांना अंधश्रद्धा मुक्त करणे अशी बरीच महान कामे संतांनी हाती घेतली होती. समाजात वाढत चाललेली तेढ मोडीत काढण्याचा प्रयत्न केला एकात्मतेची भावना निर्माण करण्याचे कार्य केले. यासाठी संतांनी आपल्या साहित्याच्या उपयोग करून त्यात सुर तालाची जोड देवून कार्य केले. संत साहित्याच्या प्रचार व प्रसारासाठी संगीत हे एकमेव माध्यम उपयोगी पडले. त्यामध्ये भजन, कीर्तन, भारुड, गोंधळ, जोगवा असे अनेक प्रकार येतात.

उद्देश :

भक्ति संप्रदायांचा संक्षिप्त आढावा घेणे.
संत साहित्याच्या प्रचार प्रसारासाठी संगीताची आवश्यकता स्पष्ट करणे.
संतांचे सांगीतिक योगदान विशद करणे.
सद्य परिस्थितीत संत साहित्याची आवश्यकता स्पष्ट करणे.

महत्व :

परिस्थिती कोणतोही असो संतांचे वचन मात्र चिरतरुण आहे. सद्य परिस्थितीचा विचार करता असे लक्षात येते की, ही परिस्थिती खूपच भयावह आहे. देश स्वातंत्र्यानंतर ही परिस्थिती सुधारेल आणि देश एका विकसित टप्प्याकडे वाटचाल करेल असे वाटत होते परंतु कोणते न कोणते संकट, संघर्ष कायमच आहे. प्रत्येक कालखंडात कोणता न कोणता संघर्ष मानवास करावाच लागत आहे. आज तर अशी परिस्थिती दिसते की, अनेक संकट आपणच निर्माण करत आहोत. इतिहास पाहता असे लक्षात येते की, प्रत्येक कालखंडात अनेक उलथा-पालथी झालेल्या पाहावयास मिळतात. मध्ययुगीन कालखंडात भारता पुरता विचार केला तर

असे दिसते की, संपूर्ण भारत हा परकीय आक्रमनांनी हादरून गेला होता. आजही अशीच काहीशी परिस्थिति आपल्याला पाहायला मिळते आहे. स्वातंत्र्या पूर्वी आपल्याला परकीयांशी लढाव लागलं, शत्रू कोण आहे हे स्पष्ट होतं त्यामुळे लढायला शक्ति मिळते परंतु आता मात्र शत्रू जर आपापसातील असतील तर मात्र लढाई करणे कठीण असते. अशा वेळी आपली मानसिकता स्थिर ठेवणे अत्यंत गरजेचे आहे आणि या मानसिकतेला खरोखरच स्थिर ठेवायचे असेल तर संत साहित्याचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे.

अनेक संप्रदायांची निर्मिती :

2020-2021 हे वर्ष आपल्याला या महामारीच्या रोगाचा सामना करण्यात गेले आहे. 2020 हे संपूर्ण वर्ष आपल्या तडजोडीच पाहायला मिळालं. महामारीच्या या महान संकटाने संपूर्ण विश्वालाच हादरून सोडले होते. विज्ञानिक शोधासाठी प्रसिद्ध असलेले चीन, अमेरिकेसारखे देश सुद्धा आज संपूर्णपणे हतबल झालेले आहेत. भारतावरही हे संकट आले परंतु भारताने मात्र या संकटाला धिराने तोंड दिले, वाईट परिस्थितिमधून चांगले शोधायला लागले या सर्व नकारात्मक परिस्थितीला सकारात्मक बनून पहिले याचे मुख्य कारण अध्यात्म आहे, संत-महंतांची शिकवण आहे. अनेक संतांनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून आपली शिकवण समोर ठेवली आहे. काव्याला संगीताची जोड दिली त्यामुळे सहजच त्याकडे कोणीही आकर्षिते जाते कारण संगीताला आत्मा म्हटले जाते. सात सुरांचे सामर्थ्य संपूर्ण चरचरावार परिणाम करत असतं. पृथ्वी तलावरील प्रत्येक घटनेचे तत्व सात सुरांमध्ये दडलेले आणि हे ज्ञान संतांना प्राप्त होतं त्यामुळेच त्यांनी प्रचार प्रसारासाठी भजन, कीर्तन, भारुड या लोकगीत प्रकारांचा उपयोग करून घेतलेला आहे. तत्वज्ञानाचा प्रचार हा काव्यातून पुढे आणला गेला आणि सुर व तालाच्या माध्यमातून जन माणसाच्या मनावर रुजवला गेला आहे.

प्रांता-प्रांतात अनेक संप्रदाय निर्माण झाले जसा प्रांत त्या प्रमाणे पंथ तयार झाले कारण शिकवण महत्वाची होती आणि त्यामुळेच भक्तीची लाट उसळली होती. या मध्ये शीख पंथ, वीरशैव पंथ, महानुभाव पंथ, दत्त पंथ, नाथ पंथ, कबीर पंथ, बौद्ध, जैन, मुस्लिम आणि महाराष्ट्रात उदयाला आला तो वारकरी पंथ आपण त्याला वारकरी संप्रदाय असे म्हणतो.

अशा या विविध पंथातील अनेक संतांनी जन माणसाला धर्माची शिकवण देण्याचे कार्य केले आहे. संपूर्ण संत साहित्याचा अभ्यास होणे इथे कठीण आहे यासाठी मर्यादा पडतात त्यामुळे काही निवडक संतांचे साहित्यातील व संगीतातील योगदान अभ्यासले जाणार आहे.

समर्थ रामदासांच्या काव्यातील संगीत :

संगीत हा निसर्गाचा भाग आहे. त्यामुळे सृष्टी च्या उत्पत्तीपासून ते त्याच्या प्रलयाच्या काळापर्यंत संगीताचे अस्तित्व असणारच आहे. मनुष्य हा प्राणी निसर्गाचा एक घटक आहे. मध्ययुगीन मराठी भक्ति साहित्यात स्वामी समर्थ रामदास यांच्या लेखनाने आपलं एक दैदीप्यमान स्थान निर्माण केलेले आहे. समर्थ रामदासांच्या साहित्यात राष्ट्रप्रेम अधिक प्रमाणात जाणवते. एक चारित्र्यावान मनुष्य म्हणून कसे जगावे या संबंधी त्यांनी अनेक उपदेशपर स्तवने लिहिली आहेत रामदास स्वामींनी राष्ट्र भक्तीची जोत प्रज्वलित करून पुरुषार्थाची पूजा बांधली साध्या, सोप्या भाषेत आयुष्याचा अर्थ समजावून सांगितला त्यांनी मनाचे श्लोक, करुणाष्टके, दासबोध ही अनमोल चिरतरुण अशी संपत्ती सर्व सामान्य जनतेला दिली. समर्थांनी आपल्या काव्यातून 'प्रयत्न हाच देव' मानले आहे. कोणत्याही कार्याच्या बाबतीत समर्थ सांगतात की 'केल्याने होत आहे रे आधी केलेची पाहिजे' मानव जातीशी संबंधित प्रत्येक घटकावर समर्थांनी प्रकाश टाकलेला पहावयास मिळतो. गायन कलेवर तर त्यांनी अनेक श्लोक लिहिले आहेत.

समर्थाची 'धन्य ती गायनी कळा' ही उत्ती बहुतेक सर्वच जाणकार रसिकांना माहीतच आहे. त्यातील काही पंक्ति पुढील प्रमाणे पाहता येतील. गायनसंबंधी अतिशय सुंदर उत्ती समर्थ रामदासांनी केलेल्या आहेत.

संगीत गायन विद्या । सर्व सद्य मनोरथा ।
विदेश पाहता नाही । धन्य ते गायनी कळा ।
वेधिले सर्व ही चिते । बोधिली लोक भाविके ।
अद्भुत गुण देवाचे । धन्य ते गायनी कळा ।
राहती लोक ते राजी । आवडी उपजे मनी ।
वर्णीता कीर्ती देवाची । धन्य ते गायनी कळा ।¹

या प्रकारे समर्थ रामदासांच्या काव्यातून समाजासाठी सांगीतिक -ष्टिकोण आपल्या समोर ठेवला जातो. समर्थांनी दासबोध बळकट करण्यासाठी वेद, उपनिषिदे, श्रुती विविध प्रकारच्या गीता संदर्भ विचारात घेतला आहे.

संत दासगणू महाराजांचा सांगीतिक दृष्टिकोण :

संत कवि म्हणून प्रसिद्ध असलेले संत दासगणू महाराज यांनी समाज प्रबोधनाचे कार्य करण्यासाठी कीर्तन हे माध्यम जास्त प्रमाणात उपयोगात आणले. संतकवि दासगणू महाराजांनी अतिशय विलक्षण, प्रभावी सगळ्याच पद्धतीचा योग्य समन्वय असणारी साथी-सोपी परंतु श्रोत्यांच्या मनावर कायम पकड घेणारी पद्धत म्हणजे कीर्तन होय. दासगणू महाराजांचे पूर्ण नाव गणेश दत्तात्रय सहस्रबुद्धे असे होते. ते सुरुवातीला पोलिस खात्यात नौकरीला होते. इथे असतांनाच त्यांना वामनशास्त्री इस्लापुरकर या अध्यात्म मार्गातील थोर अधिकारी व्यक्तीची भेट झाली आणि तिथूनच महाराजांच्या खऱ्या आयुष्याला सुरुवात झाली. दासगणू महाराजांनी वामनशास्त्री व साईबाबांचे शिष्यत्व पत्करले.

दासगणू महाराजांनी अध्यात्म मार्ग स्विकारला व अनेक समाज प्रबोधनपर साहित्याची निर्मिती केली त्यात त्यांचे दासगणू समग्र वाङ्मय आहे त्यातील त्यांचे पद, कटाव, छकड, श्लोक, आर्या, दिंडी, ओवी, कटिबंध, पोवाडा, कायदा, साकी, फटका इ. गीत प्रकार विविध रागात चित्त वेधक अशा रचना ही महाराजांनी निर्माण केल्या आहेत. त्यापैकी फटका

अरे गव्हारा ! तुला लागली चट विषयाची कशी ।
मेल्यावरती असतील जोडे सावध हो झटदिशी । ।
बाल्यावस्था खेळ खेळुनी स्यां अवधी सारीला ।
मीसुर फुटता ओटावरती मदनज्योत झोंबीली ।²

अशा प्रकारचे अनेक उत्तम समाज उपयोगी काव्य त्यांनी निर्माण केले आहे. त्याच बरोबर त्यांनी अनेक आध्यात्मिक कथामृत लिहिले. त्यामध्ये भक्तिलिलामृत, संत कथामृत, भक्ति रासमृत, गजानन विजय, शंकराचार्य चरित्र, मध्व विजय, ज्ञानेश्वर चरित्र 3 या सारखे अनेक ग्रंथांच्या लिहिले आहेत.

वारकरी संप्रदायातील संतांचा सांगीतिक दृष्टिकोण :

वारकरी संप्रदायाच्या संतांनी धर्म, भक्तीचा प्रसार करण्यासाठी कीर्तन, भजन, या माध्यमांचा जास्त प्रमाणात उपयोग घेतला आहे वारकरी संगीताचा पाया ज्ञानदेवांपासून पहावयास मिळतो. सर्वच संतांनी अभंग, गवळण, ओव्या, धावा भूपाळी, गोंधळ, जोगवा, भारुड, पद, साकी, अशा विविध गीतप्रकारांना आपल्या काव्यातून व्यक्त करून या सर्वच गीत प्रकारांचा माध्यमातून सामाजिक जन जागृती, अंधश्रद्धा निर्मूलन सदाचार सारख्या सामाजिक विकासाच्या सर्वच बाबींचा प्रचार व प्रसार केला.

मविप्र समाजाचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
ताहाराबाद, ता. बागलाण, जि. नाशिक, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: limbole.ganesh@gmail.com

भारतात जातीव्यवस्था समाजाचे अविभाज्य अंग आहे. पुर्वापार महाराष्ट्रात गावगाडा अस्तित्वात आहे. जातीव्यवस्था हि मनुस्मृती मधील चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेवर आधारित आहे. ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शुद्र अशा चार वर्णांमध्ये समाजाचे विभाजन बंदिस्थ पद्धतीने झाले आहे. भारतामधील विमुक्त-भटक्या जातीचा समावेश हा क्षत्रिय आणि शुद्र समुहातील होता परंतु आज त्यांचा समावेश वेगळ्या समुहात केला जातो. स्वातांत्र्यपूर्व कालखंडामध्ये ब्रिटिशांनी भारतामधील काही भटक्या जमातींना गुन्हेगारी जाती म्हणून 'गुन्हेगारी जमाती कायद्या अंतर्गत 1971 पासून जन्मता गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. या गुन्हेगारी कायद्याच्या संदर्भात अय्यंगार समितीने 1952 मध्ये भारत सरकारला हा कायदा रद्द करण्याबाबत शिफारस केली होती. यानुसार या कायद्याचे 13 ऑगस्ट 1952 रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हा कायदा रद्द करून या समूहाला गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये मुक्त केले. यामुळे या लोकांना विमुक्त जाती अथवा कमदपजतपपिमक जतपइमे अशी नवी ओळख मिळाली. भारताचा विचार करता 313 भटक्या जाती आणि 198 विमुक्त जाती अस्तित्वात आहेत. महाराष्ट्रात 42 भटक्या विमुक्त जाती जमाती आहेत यापैकी 28 भटक्या आणि 14 विमुक्त जाती आहेत.

संशोधन लेखाची उद्दिष्टे :

- अ) भारतातील विमुक्ता-भटके संकल्पनात्मक अभ्यासणे करणे.
- ब) स्वातांत्र्योपर भारतातील भटक्या-विमुक्तांची चळवळ अभ्यासणे.
- क) भटक्या-विमुक्तांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

भटके (Nomadic) या शब्दाची उत्पत्ती Nemo या ग्रीक शब्दापासून झाली आहे. या शब्दाचा अर्थ 'चारणे' असा होतो याचाच दुसरा अर्थ पशुपालक असा सांगता येईल. जनावरांच्या चारा पाण्यासाठी सतत भटकंती करणारा समूह हा भटके होय (माने, 1998) 'द रॉयल अँथ्रोपॉलॉजिकल इन्स्टिट्यूट ऑफ ग्रेट ब्रिटन' या संस्थेने भटक्याची व्याख्या केली. ती अशी कोणतेही निश्चित निवासस्थान नसलेल्या आणि शिकार अथवा अन्न गोळा करित भटकणाऱ्या लोकांचा समाज होईल म्हणजे भटके- विमुक्त होय (लष्कर, 2015) भटक्या विमुक्तांचे अभ्यासक रामनाथ चव्हाण यांनी भटक्या-विमुक्तांची व्याख्या केली आहे. 'ब्यापाराच्या निमित्ताने गावोगावी भटकत असलेल्या आणि वेळप्रसंगी भिक्षा मागून किंवा काही पारंपरिक कलेचा आधारावर स्वतःची उपजीविका करणारा लोकसमूह म्हणजे भटके-विमुक्त होय' (चव्हाण, 1989). भटके जीवन असणाऱ्या मात्र स्वातांत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांच्या साम्राज्यात लहान-मोठ्या चोऱ्या करणाऱ्या व इंग्रजांची सय्या उलथून टाकण्याचा गुप्तपणे प्रयत्न करणाऱ्या आणि सतत बंडाळी करणाऱ्या काही जाती-जमातींना इंग्रज शासनाने टी. व्ही. स्टीफन्स यांच्या पुढाकाराने सन 1971 मध्ये गुन्हेगारी जमाती कायदा केला. जातिव्यवस्था हे भारतीय समाज व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य असून जाती आधारावरील व्यवसायामध्ये हे समूह गुंतलेले असतात इतर व्यवसायामध्ये त्यांना संधी नसते. या गोष्टीचा उल्लेख करून गुन्हेगारी समूह पिढ्यान्पिढ्या त्याच स्वरूपाच्या व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असतात अशा प्रकारचे भाष्य टी. व्ही. स्टीफन्स यांनी केले व अनेक जातींच्या लोकांना तीन तारेच्या कुंपणात

डांबण्यात आले होते. त्यांना त्या काळात 'सेटलमेंट' असे म्हटले जात होते. अशा संपूर्ण भारतात इंग्रजांनी 52 सेटलमेंट स्थापन केल्या होत्या. 198 जमाती ज्या इंग्रजांच्या काळात गुन्हेगार जमाती म्हणून जाहीर करण्यात आल्या होत्या त्यांना जन्मता गुन्हेगार ठरविण्यात आले होते. (चव्हाण, 1989) या गुन्हेगारी कायद्याच्या संदर्भात अय्यंगार समितीने 1952 मध्ये भारत सरकारला हा कायदा रद्द करण्याबाबत शिफारस केली होती. यानुसार या कायद्याचे 13 ऑगस्ट 1958 रोजी 81 वर्षांनंतर पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी हा कायदा रद्द करून या समूहाला गुन्हेगार जमाती कायद्यामध्ये मुक्त केले. यामुळे या लोकांना विमुक्त जाती अथवा Denitrified Tribes अशी नवी ओळख मिळाली.

महाराष्ट्र शासनाच्या समाज कल्याण सांस्कृतिक कार्य व पर्यटन विभागाने 18 फेब्रुवारी 1986 रोजी काढलेल्या परिपत्रकानुसार 28 भटक्या जाती आहेत. तर 14 विमुक्त जाती आहेत. विमुक्त जाती मधील जाती ह्या पुढील प्रमाणे: बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कंटाबु, बंजारा, पालपारधी, राजपारधी, राजपूत भामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्परबंद इत्यादी.

महाराष्ट्रातील विमुक्त जाती मध्ये दोन विभाग पडतात जे र भारतातून स्थलांतरित यामध्ये पारधी, कंजारभाट, राजपूत भामटा, छप्परबंद, वाघरी, बंजारा या जाती तर दक्षिण भारतामधून महाराष्ट्रात वडार, कैकाडी, बेस्तर, कंटाबु, रामोशी, बेडर या जाती स्थलांतरित झाल्या आहेत.

विमुक्त-भटके समाजाची महाराष्ट्रातील चळवळ ही अनोख्या पद्धतीने सुरु असल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रातील भटके विमुक्त यांच्या आंदोलनाच्या अभिनव पद्धती होत्या 1970 अलीकडील काळापर्यंत या विमुक्त-भटके समुदायांनी लोकशाही मार्गांनी आपल्या न्याय हक्कांचा लढा सुरु केलेला आहे. यामध्ये निवेदन, धरणे, रास्ता रोको, घेराव, अशा विविध मार्गाने आपल्या रास्त मागण्या शासकीय व्यवस्थेपर्यंत पोहोचवण्याचे काम महाराष्ट्रातील सर्वदूर परिसरात केलेले आहे. हे करित असताना अनोख्या पद्धतीच्या चळवळींचा मार्ग विमुक्त-भटक्यांनी अवलंबिले आहेत. भटक्या विमुक्त जाती संघटना महाराष्ट्र या संघटनेने 26 जानेवारी ते 1987 मार्च यादरम्यान लातूर ते मुंबई अशा प्रकारची शोधयात्रा (पदयात्रा) काढली होती. विमुक्त-भटके समुदायांनी आपले अस्तित्व शोधण्यासाठी ही शोध यात्रा काढली होती. शोधयात्रा लातूर- निलंगा- उमरगा- कासारशेर्षी- अनदुर -नळदुर्ग -सोलापूर- मोहोळ- मंगळवेढा- पंढरपूर- करमाळा- कर्जत -खेड -राशीन -श्रीगोंदा -दौड -पुणे -मुंबई अशा सात जिल्ह्यांमधून काढण्यात आली होती (केसरी 30 जानेवारी 1987). या शोध यात्रेच्या माध्यमातून विमुक्त भटक्यांच्या प्रश्नांबाबत समाजात जागरूकता निर्माण करणे, सामाजिक कार्यकर्त्यांना प्रबोधन करणे, सामाजिक पाठबळ निर्माण करणे यासारख्या बाबींसाठी शोधयात्रा काढली होती. भटक्या विमुक्त जाती संघटनेच्या वतीने मुंबईच्या विधिमंडळावर मोर्चा काढून धरणे आंदोलन करण्यात आले. हजार ते बाराशे भटके-विमुक्त या मोर्चात सामील झालेले होते. आपल्या प्रश्नांच्या मांडणीसाठी हा मोर्चा मुंबई विधिमंडळावर नेण्यात आला. शोध यात्रेच्या माध्यमातून विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न, समस्या, अडचणी शासन दरबारी पोहोचणे शक्य झाले. याशिवाय विमुक्त-भटक्या जातींची व्याप्ती व संघर्ष हा महाराष्ट्रभर पोहचला होता. या आंदोलनाच्या माध्यमातून पोलीस अत्याचारापासून भटक्या-विमुक्तांची संरक्षण करणे, हॅबिच्युयल ऑफेंडर्स अॅक्ट दुरुस्त करणे, ज्या अत्याचारात पोलीसांनी अत्याचार केल्याचे सिद्ध होऊ शकेल अशा खटल्यांमध्ये पोलीसांविरुद्ध कोर्टात जाण्याची संघटनेला परवानगी देण्यात यावी, भटक्या-विमुक्त जातींची पुनर्वसन करावे अशा मागण्या करण्यात आल्या होत्या. बिन्हाड मोर्चा हा 26 जानेवारी 1987 प्रजासंघाक दिनाच्या दिवशी औरंगाबाद आयुक्त कार्यालयावर विमुक्त-भटके समूहांनी आपल्या मुलाबाळांसह पारंपारिक वेशभूषा करून सोबत प्राण्यांसह विराट मोर्चा काढला. सापवाले सापाचा खेळ करत, माकडवाले माकडे नाचवीत, तर नंदीबैलवाला वाजत गाजत या मोर्चात सहभागी होते. त्याचप्रमाणे गोंधळी गोंधळ घालीत, भटक्यांचे बहुरूपी पोलीस मोर्चात बंदोबस्त करत होते. अशा प्रकारचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक बिन्हाड

मोर्चा हा आयुक्तालयावर देण्यात आला. बिन्हाड अधिवेशन विमुक्त भटक्या जमातींचे बिन्हाड अधिवेशन 11 ऑक्टोबर 1987 रोजी चाळीसगाव येथे घेण्यात आले. या अधिवेशनात पंचवीस हजार लोक आपल्या बिन्हाडसह उपस्थित होते. भारतात दहा कोटी तर महाराष्ट्रात एक कोटी विमुक्त भटके असल्याचा दावा करून महाराष्ट्र शासनाने 40 दिवसांच्या आत विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न सोडवले नाही, तर 41व्या दिवशी विमुक्त- भटके लोक मुंबईला धडक मोर्चा काढतील अशा प्रकारचे निवेदन हे शासन दरबारी देण्यात आले होते. या बिन्हाड अधिवेशनाचे उद्घाटन शरद पवार यांच्या हस्ते झाले. मुंबई हायकोर्ट वर मोर्चा स्वातांत्र्यानंतर शासनाकडे मेळावे, परिषदा, अधिवेशन, घेऊन शासन कारवाई करत नाहीत या भूमिकेतून शासनाविरुद्ध मुंबई हायकोर्ट वर मोर्चा काढण्यात आला होता. समान घटनात्मक सवलती, समान नागरी जीवन, समान मानवी हक्क यांचा उपभोग विमुक्त भटक्या समुदायांना घेता येत नाही. याची असंख्य पुरावे घेऊन 25 एप्रिल 1988 रोजी मुंबई हायकोर्ट वर प्रा. मोतीराज राठोड यांच्या नेतृत्वाखाली मोर्चा काढण्यात आला होता. मुंबई हायकोर्टात याचिका दाखल करून भारत शासन आणि महाराष्ट्र शासनाला प्रतिवादी केले. स्वातांत्र्यानंतर प्रथमच गुन्हेगारी जमातीच्या अनुषंगाने शासनाला आह्वान दिले गेले याबरोबरच 59 सेटलमेंट ब्रिटिश काळात स्थापन झालेल्या होत्या. त्या सेटलमेंट च्या जमिनी व इतर भौतिक संपदा यांच्याबाबतीत प्रा. मोतीराज राठोड यांनी उच्च न्यायालयात चौकशीची मागणी केली. नाशिक तुरुंग मोर्चा 5 नोव्हेंबर 1986 रोजी नाशिक तुरुंगावर मोर्चा काढला. तुरुंग हेच आमचे घर असे म्हणून विमुक्त -भटके मुलाबाळांसह आपल्या पारंपारिक वेशभूषेत या मोर्चात सहभागी झाले. तुरुंग मोर्चात, बिन्हाड जेल हेच आमचे घर गाव शिवारात आम्ही सुरक्षित जीवन जगू शकत नाही असे म्हणून आम्हाला जेलमध्ये सोडा यासाठी आंदोलन करत होते (राठोड, 2015). तसेच पोलीस स्टेशन बंद आंदोलन, महाराष्ट्रातील दहा पोलीस स्टेशन संदर्भात आंदोलन केले, संशयित गुन्हेगार जमाती परिषद, गाढव मोर्चा, मशाल मोर्चा, बाटली कोंबडी मोर्चा, घागर मोर्चा अशा अभिनव पद्धतीची आंदोलने चळवळी विमुक्त भटक्यांनी 1970 पासून अलीकडच्या काळापर्यंत केलेल्या आहेत.

अशा अभिनव पद्धतीची आंदोलने झाली तरी देखील विमुक्त-भटके समाजाचे अनेक प्रश्न आजही आहेत. त्याची विशेष दखल राजकीय प्रशासकीय आणि न्यायिक पातळीवर घेतली गेली नाही असे दिसते. महाराष्ट्रात विमुक्त आणि भटके अशी वेगळी ओळख निर्माण झाली असली तरी भटके-विमुक्त ही एक ओळख निर्माण करून एकत्र लढा देण्याचा मोठा आव्हान आज चळवळी समोर आहे. 1970 ते 2000 पर्यंतच्या चळवळीतील नेते आणि कार्यकर्ते यांची भूमिका महत्वाची होती. परंतु अलीकडील काळात विमुक्त-भटके समाजातील प्रत्येक जातीची स्वतःच्या एक-दोन स्वतंत्र संघटना निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे विमुक्त-भटके समुदायाची शक्ती वर्ग पातळीवर विस्कळीत झाली आहे. याउलट सर्व जात म्हणून आपल्या जातीपुरता विचार करतांना दिसतात. यामुळे विमुक्त-भटके समाजातील न्याय हक्काच्या मागण्यांसाठी जागृती निर्माण करणे यासाठी व्यापक लढा निर्माण करण्याचे आव्हान विमुक्त-भटके समाजा समोर आहे. सामाजिक पातळीवरील सर्वमान्य नव-नेतृत्व तयार करून चळवळीचा मार्ग प्रशस्त करणे हा देखील महत्वाचा प्रश्न या समुदाय समोर आहे. विमुक्त-भटके समाजातील अनेक व्यक्तीमध्ये व्यसनाधीनता आहे ती कमी करणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन करणे, विमुक्ता मधल्या जाती-जाती मध्ये असणारे हेवेदावे नष्ट करणे, सर्व समुदाय पर्यंत शिक्षणाची व्यवस्था निर्माण करणे, शिक्षण हक्क महत्वाचा असून स्त्री शिक्षणासाठी विशेष प्रयत्न करणे, अनुसूचित जमाती वर्गातील आरक्षणासाठी संघर्ष, चळवळ निर्माण करणे, अत्याचाराला बळी पडलेल्या समुदायासाठी व्यापक स्वरूपात लढा उभा करणे अशी महत्वाची आव्हाने विमुक्त-भटके समाजापुढे आहेत (भोसले, 2015).

विमुक्त-भटके समाजातील प्रचंड दारिद्र्य, उपासमारीची परिस्थिती निर्माण झाली आहे. आधुनिक काळात पारंपारिक स्वरूपाचे व्यवसाय लयास गेले परिमाणी समुदायात मोठ्या स्वरूपात बेरोजगारी आहे. व्यवसाय आणि काम निमित्ताने आजही बहुतांशी विमुक्त-भटके भटकंती करीत असल्याचे दिसते. सतत भटकंती करण्यामुळे कायम स्वरूपाचे वास्तव्य अनेक समूहांचे नाही. त्यामुळे या विमुक्त-भटके समूहातील अनेक कुटुंबांकडे रेशन कार्ड, आधार कार्ड, मतदार ओळख पत्र नाही, कारण या सर्वांसाठी

रहिवासी दाखला असणे अत्यावश्यक आहे. एकूणच विमुक्त-भटके समुदायाची भारतीयत्वाची ओळख निर्माण करणारी कोणतीही कागदपत्रे नाहीत. म्हणजेच शासकीय पातळीवर आवश्यक असणारी कागदपत्रे विमुक्त-भटके यांच्याकडे उपलब्ध नाहीत. यावरून या व्यक्ती भारतीय नागरिक नाही असाही प्रश्न केला जातो. याशिवाय विमुक्त-भटके समुदायाला 3 टक्के आरक्षण आहे. परंतु या आरक्षणाचा लाभ घेण्यासाठी जाती दाखले नाहीत, जाती दाखले असून पुरावा नाही म्हणून जात पडताळणी होत नाही परिणामी अनेक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते.

विमुक्त- भटक्या जमातींचे सतत भटकंती करित असल्याने त्यांचे जीवनमान अतिशय निकृष्ट दर्जाचे झाले आहे. त्यामुळे जीवनमानाचा दर्जा खूपच कमी असून आयुर्मान कमी झाले आहे. तसेच कुपोषणाचे प्रमाण वाढले आहे. भटकंती जीवनशैलीमुळे मातामृत्यू प्रमाण जास्त आहे. याशिवाय मुलांच्या नियमित शिक्षणाचा प्रश्नही निर्माण झाला आहे. विमुक्त भटके समाजामधून मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्माण करून ते समूहांमध्ये वितरित करून लोकांना जागृत करणे. व्यापक स्वरूपाची एक संघटना निर्माण करून व्यापक लढा निर्माण करणे शासनाची वाटाघाटी करून विमुक्त- भटक्या जमातींचे प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. राजकीय पातळीवरील नेतृत्व निर्माण करून लोकशाहीच्या संस्थात्मक पद्धतीने चळवळ सुरू करणे महत्वाचे आहे. विमुक्त भटक्या समुदायासाठी संविधानिक दर्जा देवून संपूर्ण भारतामध्ये एक प्रकारची वर्गवारी व्यवस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे.

भारतात पंधरा कोटी लोकसंख्या ही भटक्या-विमुक्तांची असल्याचे इदाते आणि रेणके कमिशन यांनी मत व्यक्त केले आहे. गेल्या सव्वीस वर्षांत विमुक्त- भटके समाजातील 60 टक्के जनता ही अजूनही भटकंती करून आपली उपजीविका साध्य करत आहे. तर 50 टक्के लोक आजही दारिद्र्य रेषेखालील आपले जीवन जगत आहेत. 30 टक्के पेक्षा जास्त लोक अजूनही पारंपारिक व्यवसायात गुंतलेले आहे. 70 टक्के लोक व्यसनाधीन आहे. तर 95 टक्के लोक अजूनही निरक्षर आहे, तर याउलट 4 टक्के लोक सेवा क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे दिसून येते. मागासवर्गीय समाजासाठी कालेकर आयोग, लोकूर समिती, बी.पी. मंडल आयोग इदाते आयोग आणि रेणके आयोग या सरकारने नेमलेल्या विविध आयोगांनी आपल्या शिफारशी केल्या आहेत. मागासवर्गीयांसाठी असणाऱ्या गैरसरकारी अभ्यासामध्ये इकाॅनेट आणि टेक्निकली अॅडव्हायझर ग्रुप यांचेही अहवाल महत्वाचे आहे. या सरकारी आणि गैरसरकारी अहवाल आणि त्यांच्या शिफारशींची अंमलबजावणी केली असता विमुक्त भटक्यांचे अनेक प्रश्न मार्गी लागले असते. परंतु अजूनही अनेक शिफारशी अमलबजावणीच्या प्रतीक्षेत आहे. (वाटसरू, 2017).

संदर्भ:

- 1) कदम नागनाथ, 1995 'महाराष्ट्रातील भटका समाज संस्कृति व साहित्य', पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.
- 2) खरात शंकरराव, 2003 'भटक्या विमुक्त जमाती व त्यांचे प्रश्न', सुगावा प्रकाशन.
- 3) गायकवाड लक्ष्मण, 2016 'विमुक्त भटक्यांची स्वातंत्र्य', औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन.
- 4) चव्हाण रामनाथ, 1989 'जाती आणि जमाती', पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
- 5) माने लक्ष्मण, 1997 'विमुक्तायन -महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास' मुंबई, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान.
- 6) राठोड मोतीराज, 1998 'भटक्या विमुक्तांचा जाहीरनामा' औरंगाबाद, मोतीराज राठोड प्रकाशित.
- 7) राठोड मोतीराज, 2004 'गुन्हेगारी जाती कायदा आणि परिणाम' औरंगाबाद, आर्ट क्रिएशन.
- 8) लष्कर विनायक, 2015 'बडार समाज' पुणे, हरिती पब्लिकेशन.
- 9) वाटसरू, - सप्टेंबर. 1 -15 2017

10) केसरी 9 जानेवारी 1987.

उदारमतवाद

प्रशांत देशपांडे

राज्यशास्त्र विभाग,

एच. पी. टी. आर्ट्स अँड आर. वाय. के. सायन्स कॉलेज,

नाशिक, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: psd.deshpande@gmail.com

प्रास्ताविक :

व्यक्तीस्वातंत्र्यास सर्वोच्च मूल्य मानणारी व व्यक्तीस जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य मिळेल अशारीतीने समाजाचे संघटन करणे हे मूलभूत ध्येय मानणारी विचारप्रणाली म्हणजे उदारमतवाद होय. P (राज्यशास्त्र कोष) - संपादक राजेंद्र व्होरा व सुहास पळशीकर, प्रकाशन- दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे-30, पान नं. 4)

उदारमतवाद प्रत्येकाच्या व्यक्तीमंवाची प्रतिष्ठा व नैतिक मूल्य महत्वाचे मानतो. उदारमतवाद सामाजिक, राजकीय व आर्थिक संस्थांनी व्यक्तीवर लादलेल्या बंधनास विरोध करतो. तसेच तो राज्यसंस्था, धर्मसंस्था व परंपरेच्या निरंकुश संपास विरोध करतो.

हॉब्स हाऊस यांची उदारमतवादाची तंवे :

1) कायद्याचे राज्य व कायद्यासमोर समानता, 2) जबाबदार शासन, 3) विचार, भाषण, लेखन, संघटन व धर्मस्वातंत्र्य, 4) व्यवसाय स्वातंत्र्य व समान संधीचे तंवे, 5) आर्थिक स्वातंत्र्य व अर्थव्यवस्थेतील शासन संस्थेच्या हस्तक्षेपास विरोध, 6) अधिकारवादी कुटुंबास विरोध व स्त्री-पुरुषांना समान स्वातंत्र्य, 7) राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, 8) आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सामर्थ्याच्या वापरास व परकीय हस्तक्षेपास विरोध, 9) राजकीय स्वातंत्र्य व जनतेचे सार्वभौमत्व या तत्वाअधारे प्रौढमताधिकाराद्वारे निवडणुकीच्या माध्यमातून निवडून आलेल्या शासनाचा पुरस्कार.

उदारमतवादाचा उदय :

उदारमतवादाचा उदय रक्तहीन राज्यक्रांतीनंतर (1688) झाला. 18 व्या व 19 व्या शतकात उदारमतवादी विचारप्रणालीने ङ्गिभांडवलशाहीचे समर्थन व मध्यम वर्गाच्या वर्चस्वाचे समर्थन या दोन तर्कांना पाठिंबा देण्याचे ऐतिहासिक कार्य केले.

काळाप्रमाणे व भांडवलशाहीच्या गरजेप्रमाणे या विचारप्रणालीत बदल होत गेले. उदारमतवादाने रक्तहीन राज्यक्रांती (1688), अमेरिकेचे स्वातंत्र्य युद्ध व फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात क्रांतीकारक रूप धारण केले होते. नैसर्गिक हक्क व सामाजिक कराराच्या सिद्धांतावर व्यक्तीस्वातंत्र्याचे मूल्य आधारलेले असते. जनतेला क्रांती करण्याचा हक्क असतो असे लॉकने मानले आहे. मात्र पुढच्या टप्प्यात म्हणजे बेथॅम व जॉन स्टुअर्ट मिलच्या काळात उदारमतवादाने 'मवाळ रूप' धारण करून प्रातिनिधीक शासन संस्थेद्वारे व्यक्तीस्वातंत्र्यची प्रस्थापना करण्याचा प्रयत्न करून खुल्या अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. या काळात उपयुक्ततावादाच्या आधाराने स्वातंत्र्येचे समर्थन करण्यात आले. याच काळात भांडवलशाहीतून उदयास आलेला मध्यम वर्गास राजकीय सत्ता प्राप्त झाली. मात्र याच भांडवलशाहीतून उदयास आलेल्या कामगारवर्गाच्या शक्तीमुळे अतिरेकी व्यक्तीस्वातंत्र्याचा आग्रह धरणारा हा 'सनातनी उदारमतवाद' मागे पडला. यातून 'कल्याणकारी राज्याची' संकल्पना स्विकारली गेली. स्वातंत्र्य खऱ्या अर्थाने प्रत्यक्षात येण्यासाठी राज्याला हस्तक्षेप करावा लागतो अशी भूमिका घेणारा आधुनिक उदारमतवाद पुढे आला. परंतु कल्याणकारी राज्य, आर्थिक नियोजन व महायुद्धांमुळे राज्याच्या हस्तक्षेपाचा जेव्हा अतिरेक झाला तेव्हा नवसनातनी उदारमतवादाचा उदय झाला व तो पुन्हा खुल्या अर्थव्यवस्थेचा पुरस्कार करू लागला.

नवउदारमतवाद :

पश्चिमात्य देशांमध्ये उदारमतवादाच्या नावाने जी 'भांडवलशाही आर्थिक व्यवस्था' चालू आहे. तिच्यामध्ये मुलभूत सुधारणा घडवून आणण्याचा विचार नव्या उदारमतवादाच्या पाठीमागे आहे. उदारमतवादात 'स्वातंत्र्य-न्याय-लोकशाही' या तीन संकल्पना महत्वाच्या मानल्या जातात. या संकल्पनांची फेरमांडणी करण्याचा प्रयत्न इसाय बर्लिन, जॉन रॉल्स व सी. बी. मॅकफर्सन या तीन विचारवंतांनी केला. याचा आढावा प्रामुख्याने लेखाच्या पुढील भागात घेण्यात आला आहे.

अठरावे शतक व उदारमतवाद :

उदारमतवादाचा उदय अठराव्या शतकात झाला. जॉन लॉक, जॉन स्टुअर्ट मिल, थॉमस हिल ग्रीन आणि इतर उदारमतवादी विचारवंतांनी (अ) स्वातंत्र्य आणि (ब) नैसर्गिक अधिकार यांच्या संदर्भात माणसाच्या क्षमतांच्या विकासाचा सिद्धांत मांडला. (1) स्वातंत्र्याचे खरे रहस्य उपभोगण्यात आहे, (2) स्वातंत्र्य आणि समता यांच्यातील तोल केवळ न्यायाच्या आधारावर साधला जातो. या दोन विचारातून उदारमतवादी विचार मांडला गेला व यातून उदारमतवादाचे अधिष्ठान ङ्गिस्वातंत्र्य-न्याय-लोकशाही या तीन संकल्पनांवर झाल्याचे दिसून येते.

ऐकोणिसावे शतक व उदारमतवाद :

ऐकोणिसाव्या शतकात भांडवलशाही आणि उदारमतवाद यांचा संबंध प्रस्थापित झाला. या कालखंडात भांडवलशाही प्रामुख्याने पुढील तीन तत्वांवर उभी होती. (1) मनुष्य हा विवेकशील प्राणी आहे, कारण त्याला त्याचे हित कळते. (2) सर्व माणसे

स्वतःचे जास्तीत जास्त हितसंवर्धन करण्याचा प्रयत्न करतात. कारण जास्तीत जास्त सुख मिळविणे हा माणसांचा स्वभाव असतो, (3) बाजारपेठेत मुल्य 'मागणी व पुरवठा आणि स्पर्धा' यावर ठरते.

या पार्श्वभूमीवर बाजारपेठा जितक्या जास्त स्पर्धात्मक असतील तितके मूल्यवितरण जास्त न्याय होते. प्रत्येक माणसाला स्वतःचे हित चांगल्या प्रकारे कळते त्यामुळे आर्थिक-ष्ट्या व्यक्तीस्वातांय असले पाहिजे. राज्यसंस्थेने व्यक्तीच्या आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप करू नये असे मत वरिल विचारवंतांनी मांडले.

थोडक्यात ऐकोणिसाव्या शतकात व्यक्तीस्वातांय, व्यक्तीचे विवेकशीलत्व आणि राज्यसंस्थेचा आर्थिक व्यवहारात किमान हस्तक्षेप या प्रमुख तीन उदारमतवादी तर्कांचा भांडवलशाही तर्कांशी मेळ बसविण्यात आला.

शीतमहायुद्ध व उदारमतवादी विचार :

शीत महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर सर्व लोकशाहीवाद्यांचा प्रयत्न 'उदारमतवाद-भांडवलशाही आणि लोकशाही' यांच्यात साधर्म्य कल्पविण्याचा होता. उदारमतवादी लोकशाही आणि भांडवलशाही या दोन वेगळ्या गोष्टी नसून भांडवलशाहीतच खऱ्या अर्थाने उदारमतवादी लोकशाही जन्मास येते असे मत या गटांतील विचारवंतांनी मांडले. उदारमतवादी लोकशाहीस आवश्यक असणारे 'स्वातंत्र-सर्वांना समान संधी-स्पर्धा आणि समता' भांडवलशाहीत मिळते. कारण भांडवलशाही वरील सर्व गोष्टींना प्रोत्साहन देते असे भांडवलशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचे मत होते. जोसेफ शुंपीटर या प्राण्यात अर्थशास्त्रज्ञाने भांडवलशाही बाजारपेठेशी समरस असा लोकशाहीचा सिद्धांत मांडून 'भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत व्यक्ती ज्याप्रमाणे मुक्त बाजारपेठेच्या स्पर्धात्मक व्यवस्थेत स्वतःचे हितसंवर्धन करते. त्याचप्रमाणे निवडणुकीच्यावेळी प्रत्येक मतदार त्यांच्या मतांसाठी स्पर्धा करण्याचा राजकीय पक्षाच्या संदर्भात जास्तीत जास्त हितसंवर्धन करतात असे मत शुंपीटर मांडतो.'

शीत महायुद्धाच्या पार्श्वभूमीवर अमेरिका व पश्चिम युरोपातील विचारवंत क्रुसेंडर्सच्या उत्साहाने साम्यवादाविरुद्ध दोन हात करावयास सिद्ध असत. साम्यवाद हे जगावर आलेले मोठे संकट आहे व या संकटांचा मुकाबला करण्यासाठी लोकशाहीचे उदात्तीकरण करणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी भांडवलशाहीच्या वैगुण्याकडे दुर्लक्ष केले. मात्र अमेरिकेत नवमाक्सवादी चळवळी सुरु झाल्या. या चळवळीतून मार्क्सच्या मुळ पुस्तकातील मानवतावादी मार्क्स शोधण्याचा प्रयत्न झाला. आर्थिक नियामकतेपेक्षा व्यक्तीची सर्जनशीलता महत्वाची आहे, असा विचार पुढे आला. या नवमाक्सवादाच्या आक्रमणास प्रत्यक्षार्थवादावर व अनुभववादावर उभे असणारे 'नवे' राज्यशास्त्र यथायोग्य तोंड देवू शकले नाही. यातून 1970 नंतर युरोपात मोठ्या प्रमाणात विचारमंथन सुरु झाले. यातून नव्या संदर्भात व नव्या परिस्थितीमध्ये उदारमतादाची मांडणी केली पाहिजे हा विचार पुढे आला. भांडवलशाही व्यवस्थेतील दोष दूर सारत नव्या मांडणीची गरज भासू लागली. त्यामधूनच उदारमतवादाचा पश्चिमेकडे उदय झाला.

पश्चिमी राष्ट्रात उदारमतवादी विचार 'विचारस्वातांय, न्याय आणि लोकशाही' या तीन संकल्पनांच्या संदर्भातून मांडण्यात आला. ब्रिटीश राज्यशास्त्रज्ञ सर इयास बर्लिन यांनी 'स्वातांय' या संकल्पनेचा खोलवर जाऊन पुनर्विचार केला तर न्याय या संकल्पनेची फेरमांडणी जॉन रॉल्स या अमेरिकन तत्वज्ञाने केली. डॉ. सी. बी. मॅकफर्सन यांनी उदारमतवादाची खऱ्या मानवतावादी मूल्यांपासून फारकत झाल्यामुळे लोकशाहीची संकल्पना मानवमुक्तीचे तत्वज्ञान सांगत नाही म्हणून त्यांनी नव्या संदर्भात लोकशाहीची मांडणी केली.

डॉ. इसाया बर्लिन व स्वातांयाची संकल्पना :

डॉ. इसाया बर्लिन यांनी 'टु कन्सेट्ट्स ऑफ लिबर्टी' या ग्रंथात स्वातांयासंबंधीचे विचार मांडले आहेत. बर्लिन यांच्या मते नकारात्मक व सकारात्मक असे दोन स्वातांयाचे प्रकार आहेत. नकारात्मक स्वातांयात कोणत्याही प्रकारच्या नियंत्रणापासून स्वातांय अभिप्रेत असते. 'जितका माझ्या वागण्यामध्ये हस्तक्षेप कमी तितके माझे स्वातांय जास्त' अशी भूमिका नकारात्मक स्वातांयात असते. मात्र हे स्वातांय अमर्याद असू शकत नाही. कारण प्रत्येकाला हे स्वातांय इतरांच्या स्वातांयाच्या संदर्भात भोगावे लागते. तर सकारात्मक स्वातांयामध्ये व्यक्ती काही विशिष्ट उर्जांच्या प्राप्तीसाठी कार्य करतात. ते उर्जा साधण्यातून त्यांना त्यांचे स्वातांय प्राप्त होते. हे सकारात्मक स्वातांय आपण समूहात उपभोगतो त्या विशिष्ट उर्जांच्या प्राप्तीसाठी समूहातील सर्वांनीच काही नियम पाळले पाहिजेत. कारण माणूस स्वयंनिर्मित नियमांनी ज्यावेळी अनुशासीत होतो त्यावेळी तो खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होतो. तो स्वतःचा स्वामी असतो.

स्वातं॥;kच्या या दोन्ही संकल्पनांमध्ये सकारात्मक स्वातांयाची संकल्पना स्वातांयाला एका विशेष उर्जाप्रत नेणारे साधन आहे. तेथे स्वातं॥; हे 'साध्य' नाही. या उलट नकारात्मक स्वातांयाचे उर्जा अधिक मानवतावादी आहे. पण नकारात्मक स्वातांय हे समाजाचे ध्येय बनू शकत नाही.

थोडक्यात, इसाया बर्लिन यांच्यामते, स्वातांय म्हणजे व्यक्तीला अनेक प्रकारच्या कामात भाग घेण्याची संधी मिळणे. स्वातांय हे एक जाणीवपूर्वक हातात घेतलेले काम असते. खरे स्वातांय केवळ नकारात्मक किंवा सकारात्मक नसते तर ते व्यक्तीव्यक्तीतील परस्परसंबंध आणि वेगवेगळ्या कृती यांचे सृजन करणारी गो असते. या स्वातांयाचा मार्ग स्विकारून व्यक्ती स्वातं॥;kच्या नवनव्या क्षितीजांना सर करू शकते. एका वाक्यात बर्लिन यांना स्वातांय हे साधन म्हणून अभिप्रेत नसून साध्य म्हणून अभिप्रेत आहे.

जॉन रॉल्स यांची उदारमतवादी न्यायाची संकल्पना :

जॉन रॉल्स यांनी 'थिअरी ऑफ जस्टीस' या ग्रंथात न्याय संकल्पनेचा उदारमतवादाच्या संदर्भातून पुनर्विचार केला. रॉल्स यांनी बेथॅमचे उपयुक्ततावादी तर्कज्ञान नाकारून न्यायाचा सिद्धांत विकसित केला. याचे कारण रॉल्स सांगतो की, जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण आणि व्यक्तीने जास्तीत जास्त सुख मिळावे व कमीत कमी दुःख भोगावे या दोन वेगवेगळ्या आणि परस्पर विरोधी कल्पना आहेत असे रॉल्स म्हणतो. रॉल्सच्या मते बेथॅमचे उपयुक्ततावादी तर्कज्ञान न्यायाचा विरोधी आहे. त्यामुळे नवा शोषणविरहीत समाज स्थापन करण्यासाठी रॉल्स पुढीलप्रमाणे न्यायाची संकल्पना विकसित करतो.

न्याय सामाजिक संस्था व वस्तु :

रॉल्स यांच्यामते, न्याय हा सामाजिक संस्थांचा आधार आहे व वस्तुंच्या विचरणात न्यायाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. व्यक्तीच्या विकासात वस्तु महत्त्वाच्या आहेत कारण माणसांच्या गरजा वस्तुच भागवतात. रॉल्स यांच्यामते, प्रत्येक व्यक्तीची काही उर्जा असतात आणि ती उर्जा प्राप्त करून घेण्यासाठी एका व्यक्तीला इतर व्यक्तींची मदत घ्यावी लागते. या भूमिकेतून रॉल्स यांनी अशा व्यक्ती वा लोकांच्या समूहांची कल्पना आहे.

लोक समुह व न्यायासंदर्भातील सामाजिक करार :

रॉल्स यांच्यामते अशा वरील लोक समुहातील व्यक्ती परस्परंशी चर्चा करून न्यायाचे तय्ये निश्चित करतील.

रॉल्स यांचा न्यायासंदर्भातील सामाजिक करार सिद्धांत :

रॉल्स यांच्यामते, प्रत्येक व्यक्तीची काही उीष्ट्यो असतात आणि ती उीष्ट्यो प्राप्त करून घेण्यासाठी एका व्यक्तीला इतर व्यक्तींची मदत घ्यावी लागते. अशा लोकसमुहातील व्यक्ती परस्परंशी चर्चा करून न्यायाचे तय्ये निश्चित करतात. अशा लोकसमुहात (1) न्याय म्हणजे योग्य वर्तन, (2) सर्वांना समान स्वातांय (3) प्रत्येक व्यक्ती स्वातांय इतर व्यक्तींच्या स्वातांयाने मर्यादित केलेले असेल. यातून लोकसमुहातील सर्व व्यक्तींना समान स्वातांयाचा लाभ मिळेल. अशा समुहात सर्वात मह्येवाचे तय्ये म्हणजे 'स्वातांयाच्या समान वितरणांबरोबरच इतर वस्तुंच्या वितरणांचे नियम केले जातील' हे वस्तु वितरणांचे नियम अशा प्रकारे केले जातील की, ज्या नियमातून समाजातील सामाजिक आणि आर्थिक विषमता अशा प्रकारे वितरीत करता येतील की ज्यामुळे लोकसमुहातील सर्वात कमजोर व्यक्तींचा जास्तीत जास्त लाभ होईल आणि सर्वांना समान संधी प्राप्त होईल.

रॉल्स यांच्यामते, 'समाजात न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी वस्तुंचे कधी कधी विषम वाटप करावे लागते. अशा समुहात समान संधीच्या तय्येवाप्रमाणे कमजोर व्यक्तीसाठी 'असमान वाटपाच्या' तय्येवास मह्येव दिले पाहिजे असे रॉल्स म्हणतो.'

रॉल्सच्या सामाजिक करारावर आधारलेल्या समाजात व्यक्तीस स्वातांयाच्या मूल्याप्रमाणेच आत्मसन्मानाचे मूल्य देखील मह्येवाचे आहे, असे रॉल्स म्हणतात. आपल्या इतर सहकाऱ्यांसमवेत राहून आपल्या व्यक्तीमूल्यांचा विकास घडवून आणणे हे मानवी जीवनाचे मुलभूत तय्येव आहे असे रॉल्स प्रतिपादन करतात. या भूमिकेतून रॉल्स पुढे असे प्रतिपादन करतात की व्यक्तीच्या आत्मसन्मानाचे पोषण वा संरक्षण नागरी अधिकारांच्या मदतीनेच होत असते व या सर्व व्यवहारात प्रत्येक व्यक्ती विवेकाचाच वापर करित असते.

राज्यसंस्था व नागरिकांचे मुलभूत अधिकार :

रॉल्स यांच्यामते, लोक समुहाने विवेकाच्या आधारे वरील न्यायाची तय्येवे स्विकारल्यानंतर त्या आधारावर 'सामाजिक व राजकीय संस्था' उभा करण्याचा प्रयत्न केला जातो. राज्यघटनेत नागरी अधिकारांना मह्येवाचे स्थान देऊन चर्चा, विचार, अभिव्यक्ती स्वातांय व वैयक्तिक स्वातांय त्यात मह्येवाचे असते. या टण्यात न्यायाचे तय्येव हे स्वातांयाच्या तय्येवात परिवर्तित होते.

सामाजिक व आर्थिक कायद्यांचा उीश :

रॉल्स यांच्यामते, सरकारने तयार केलेल्या सामाजिक आणि आर्थिक कायद्यांचा प्रमुख उीश सर्वात कमजोर वर्गांना लाभदायक ठरणान्या धोरणांचा पुरस्कार करणारा असावा व या सर्व कायद्यापासून न्यायावर आधारलेला समाज निर्माण व्हावा असे रॉल्स म्हणतात. हे जरी खरे असले तरी 'सर्व साधनसामग्रीचे समान वाटप झाले पाहिजे' असे मानणारा रॉल्स हा क्रांतिकारक विचारवंत नाही हे खरे.

थोडक्यात, रॉल्स यांना अभिप्रेत असलेल्या 'न्याय समाजात' बंचित असणाऱ्या वर्गासाठी समाजातील साधने, व्यक्तीची प्रतिभा आणि कौशल्ये वापरली जातील. पण त्याच बरोबर व्यक्तीची प्रतिष्ठा व व्यक्तीचे नागरी अधिकार यास देखील मान्यता देण्यात

येईल. स्वातांय आणि समान संधी या तयँवावर आधारलेल्या समाजातच न्याय समाज स्थापन करणे शक्य होईल असे रॉल्स म्हणतात.

रॉल्स हे 'व्यक्तीवादी मुक्त अर्थव्यवस्थेचा' पुरस्कर्ते नाहीत. त्याचप्रमाणे ते केंद्रीकृत नियोजनबद्ध साम्यवादी समाजाबोलही त्यांच्या मनात आकर्षण नाही. रॉल्स यांच्यामते सध्याच्या समाजात बाजारपेठा पूर्णतः स्पर्धात्मक ठेवून आणि न्यायाचा पुनर्वितरणाचा सिद्धांत व्यवहारात आणून आपणास न्याय समाज प्रस्थापित करता येईल.

रॉल्स यांचा न्यायाचा सिद्धांत भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीतच विकसित झाला असून त्याच्या मदतीने खऱ्या न्याय समाजाची स्थापना करता येणे शक्य नाही, असे मत डॉ. सी. बी. मॅकफर्सन यांनी मांडले आहे.

मॅकफर्सन यांचा लोकशाहीवादी सिद्धांत :

'डेमॉक्रॅटिक थियरी-एसेज इन रिट्प्रायव्हल' या पुस्तकात मॅकफर्सन यांनी जोसेफ शुंपीटरच्या लोकशाही सिद्धांतावर टिका करून नव्या लोकशाही सिद्धांताची मांडणी केली. या मांडणीत मॅकफर्सन यांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रीय सिद्धांतात अंतर्भूत असणाऱ्या मानवतावादी, उदारमतवादी मुल्यांकडे सर्वांचे लक्ष केंद्रित केले.

मॅकफर्सन यांच्यामते, उदारमतवादी विचार हा मानवतावादी होता. या उदारमतवादी सिद्धांताचा भांडवलशाहीशी संबंध नव्हता. पण पुढे जॉन स्टुअर्ट मिल आणि टी. एच. ग्रीन यांनी प्रतिपादन केलेला 'मानवकेंद्रित विकासवादी -ष्टीकोन मागे पडला व त्यामुळे त्यातून स्पर्धात्मक समाज म्हणजे लोकशाही समाज' असा विचार पुढे आला.

मॅकफर्सन यांच्यामते, अशा प्रकारच्या स्पर्धात्मक व्यवस्थेत प्रत्येकजण जास्तीत जास्त विकास करतो. मात्र अशा समाजात सर्वचजण आपल्या क्षमता वाढवू शकत नाहीत. उलट विषम समाजव्यवस्थेत या क्षमता समाजातील जास्तीत जास्त प्रबल वर्गाकडे स्थानांतरित होतात. उपयुक्त वस्तुंचे विषय वितरण या स्थानांतरणामुळे शक्य होते. भांडवलशाही अर्थव्यवस्था अशा प्रकारच्या स्थानांतरावर आधारीत असते.

मॅकफर्सन यांच्यामते, मुळ लोकशाही सिद्धांत हा समतेवर आधारलेला सिद्धांत होता. पण समतेपेक्षा स्पर्धेला आणि समान संधीला नंतरच्याकाळात महयँव प्राप्त झाले. पुढे भांडवलशाहीमध्ये तर लोकशाहीच्या खऱ्या आत्म्याचेच अपहरण झाले. माणसांच्या विकासाच्या क्षमतांचे शोषण समाजातील वरिष्ठ वर्गांनी स्वतःच्या स्वार्थासाठी केले.

मॅकफर्सन पुढे म्हणतात की, आपण अशा लोकशाहीचा विकास केला पाहिजे की, ज्यामध्ये कमजोर व्यक्तींच्या क्षमतांचे स्थानांतरण थांबेल, प्रत्येकाला त्याच्या कामाप्रमाणे व कुवतीप्रमाणे दाम मिळाला पाहिजे आणि आपल्या विकासासाठी सर्व प्रकारचे नागरी अधिकार उपलब्ध झाले पाहिजेत. मॅकफर्सन यांच्यामते अशा प्रकारचा नवा लोकशाही सिद्धांत विकसित करण्याची जबाबदारी पश्चिमेकडील देशांना पार पाडावी लागेल.

मॅकफर्सन डिलाइफ अँड टाइम्स ऑफ लिबरल डेमोक्रेसीP या ग्रंथात असे प्रतिपादन करतात की, माणसाजवळ आपल्या श्रमशक्तीच्या सहाय्याने नव्या जगाची निर्मिती करण्याची क्षमता आहे. परिणामी प्रत्येक माणसास त्याच्या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी वाव दिला पाहिजे. यासाठी आपण भांडवली अर्थव्यवस्थेचा त्याग केला पाहिजे. माणुस हा केवळ वस्तुंचा निर्माता व उपभोक्ता नसून त्याला नवा समाज आणि नवी संस्कृती निर्माण करावयाची आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या मदतीने मोठ्या प्रमाणावर वस्तुंची निर्मिती होत आहे. पण त्यामुळे माणसाचा आत्मिक विकास झाला नाही. परिणामी माणसांच्या सर्व क्षमतांचा विकास घडवून आणणारी, त्याला सहभागाचे समाधान देणारी व्यवस्था आपणास 'विज्ञान व समाजवाद' यांच्या सहाय्याने विकसित करावी

लागेल. नव्या व्यवस्थेत माणसांच्या भौतिक गरजा कृत्रिमरित्या जाहिरातीद्वारे वाढविण्यात येत आहेत. त्यावर बंधने घालणे गरजेचे आहे. तसेच स्त्री स्वातांयाचा व स्त्रीसहभागाबरोबरच पर्यावरणाच्या संरक्षणाचा प्रश्न या व्यवस्थेत सोडविला गेला पाहिजे. यासाठी लोकांच्या मनात लोकशाही जाणीवा मोठ्या प्रमाणात वाढविणे व त्यांच्या मनात या जाणिवांबाबतची क्रांती होणे गरजेचे आहे. त्यातूनच नवा मानवतावादी लोकशाही समाज स्थापन होईल.

आज उदारमतवादी लोकशाही आणि साम्यवादी समाज यांच्यातील संघर्ष आता संपला आहे. या संघर्षात उदारमतवादी लोकशाहीचा विषय झाला आहे हे जरी खरे असले तरी उदारमतवादी लोकशाहीने देशांना आता भांडवलशाहीने निर्माण केलेले साधनांचे न्याय वाटप, उपभोगवादी, संस्कृतीचा विस्तार, पर्यावरणाचा न्हास, स्त्री पुरुष विषमता, नागरी स्वातांयाचा प्रश्न इत्यादी प्रश्न सोडवायचे आहेत.

उदारमतवादाचा मुळ उोश व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या कक्षा वाढविणे हा होता मात्र उदारमतवादी तत्वज्ञाला भांडवलशाहीची जोड दिली गेल्याने मोठ्या प्रमाणात गरीब लोकांकडून श्रीमंत लोकांकडे स्पर्धात्मक बाजारपेठांच्या माध्यमातून मूल्य हस्तांतरण होऊ लागले. 1860 नंतरच्या अमेरिकन यादवी युद्धाचा काळ हा भांडवलशाहीच्या भरभराटीचा काळ होता. परिणामी समान विषमता, कामगारवर्गावरील अन्याय वाढले होते. प्रचार शिगेस पोहचला होता. यातून इराज्याने आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप करून दुर्बल वर्गाचे हित जोपासले पाहिजे हा विचार पुढे आला. अमेरिकेत रुझवेल्ट यांनी हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. पुढे 1929-30 मध्ये महामंदी आणि संपूर्ण जगाची आर्थिक व्यवस्था महामंदीने डळमळू लागली. या पार्श्वभूमीवर थोर अर्थशास्त्रज्ञ जॉन्स केन्स यांनी सुचविल्याप्रमाणे आर्थिक व्यवहारात राज्याने हस्तक्षेप करण्याचे ठरविले. रुझवेल्ट यांनी 'न्यु डिल' चे धोरण स्विकारले. त्यातून अर्थव्यवस्था रुळावर आली आणि लोकांची क्रयशक्ती वाढली.

कल्याणकारी राज्याचा उदय :

मुक्त बाजारपेठेवर आधारलेल्या उदारमतवादाबाबतची अवस्था 19 व्या शतकातील उदारमतवाद्यांना डचत होती. त्यामुळे जे. एस. मिल, टी. एच. ग्रीन, आर. एच. टॉनी यांनी यात सुधारणा झाली पाहिजे असा विचार मांडला. वरील विचारवंतांनी मांडलेल्या सुधारणावादी विचारास हॉब्स हाऊस यांनी 'सुधारणावादी उदारमतवाद' असा उल्लेख केला. दुसऱ्या महायुद्धानंतर (1947-48) युरोपची आर्थिक परिस्थिती खालावली. पश्चिम युरोपच्या पुनरुज्जीवनासाठी अमेरिकेचे मार्शल प्लॅन, तर चीन, उ. व्हिएतनाम, उँगर कोरिया, तर पूर्व युरोप व सोव्हिएत संघात. या देशात कम्युनिस्ट राजवटी स्थापन झाल्या. यातून जगात समतेच्या संकल्पनेबाबत मोठे आकर्षण निर्माण झाले. परिणामी युरोप आणि आशियातील कम्युनिस्ट पक्षांचा वाढता प्रभाव रोखण्यासाठी सुधारणामतवादी उदारमतवादाला आणि केन्सवादाला नवा पोशाख घालून कल्याणकारी राज्याचा उदय झाला. त्यातून प. युरोपातील सर्वच सामाजिक लोकशाहीवादी वा लोकशाही समाजवादी पक्षांनी या संकल्पनेला पाठिंबा दिला आणि नॉर्वे व स्वीडनसारख्या देशांत त्यांनी कल्याणकारी राज्यांची धोरणे चांगल्याप्रकारे राबवली.

नवउदारमतवाद व जागतिकीकरण (1980) :

1970 व 80 च्या दशकात रॉल्स, बर्लिन व मॅकफर्सन यांनी उदारमतवादाची नव्याने मांडणी केली होती. पण 1980 पासून प. युरोप व अमेरिकेत बदल होण्यास सुरुवात झाली. ब्रिटनमध्ये मागरेट थॅचर व अमेरिकेत रेगन यांनी नव्या आर्थिक

धोरणास सुरुवात केली. थॅचर यांनी कल्याणकारी राज्याच्या योजनांना सुरुंग लावला व त्यातूनच नवउदारमतवाद व जागतिकीकरणाची सुरुवात झाली.

1990 ला पूर्व युरोपातील कम्युनिस्ट राजवटी कोसळल्या आणि पूर्व आणि पश्चिम जर्मनीचे एकीकरण झाले. 1991 साली सोव्हिएत संघाचे विघटन झाले. परिणामी जागतिकीकरण व नवउदारमतवादाचे वारे जगभर वेगाने वाहू लागले.

नवउदारमतवाद हा कल्याणकारी राज्याच्या विरोधी आहे. नवउदारमतवादांच्या मते कल्याणकारी राज्याच्या विविध योजनांवर केला जाणारा खर्च अनुत्पादक आहे. त्याचा आर्थिक विकासात कोणताही फायदा होत नाही म्हणून राज्याने आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप करू नये.

नवउदारमतवादामध्ये ऽखाजगीकरण-उदारीकरण-जागतिकीकरण या तीन प्रक्रियांचा समावेश होतो. उदारीकरण म्हणजे राज्यसंस्थेने अर्थव्यवस्थेचे नियमन करण्यासाठी जे लायसन्स परमिट राज उभे केले आहे. नियमांची आणि नियमनांची जी व्यापक यंत्रणा उभी केली आहे ती कमी करणे किंवा रॉ करणे. कारण हे नियम मुक्त आर्थिक उपक्रमांना व मुक्त व्यापाराला अडथळे निर्माण करतात. खाजगीकरणासंदर्भात नवउदारमतवादी तत्वज्ञान अशी भूमिका घेते की कल्याणकारी राज्याच्या जमान्यात राज्याने अनेक क्षेत्रात हस्तक्षेप केला. मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या नावाने सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योगधंद्यांचे मोठे जाळे उभे केले. उद्योगांप्रमाणेच रस्ते, वाहतूक, विमान व जहाज वहातूक, बँकिंग, जीवन विमा, पर्यटन, वीजनिर्मिती या सर्व क्षेत्रात राज्याने प्रचंड गुंतवणूक केली पण या सर्व गुंतवणुकीचा व्हावा तसा लाभ झाला नाही. बहुतेक उद्योगधंदे तोट्यात गेले. परिणामी या सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण केले पाहिजे व सरकारचा जो पैसा या क्षेत्रात गुंतवला गेला आहे तो काढून घेतला पाहिजे. यात गुंतलेला पैसा खुला झाला तर तो पैसा सरकार रस्ते बांधणी, शिक्षण, आरोग्य आणि इतर मुलभूत सुविधांच्या विकासासाठी वापरू शकेल. खाजगी मालक बाजारपेठेचा विचार करून अत्यंत कार्यक्षमपणे हे उद्योग चालवतील, कारण त्यांच्याजवळ हे उद्योग चालविण्याचे ज्ञान आणि बाजारपेठेच्या वर्तनाचा अनुभव आहे. थोडक्यात, नवउदारमतवादी सर्वच क्षेत्रांमध्ये खाजगीकरणाचा आग्रह धरतात आणि किमान शासनाच्या धोरणाचा पुरस्कार करतात.

नवउदारमतवाद्यांच्यामते जागतिकीकरण म्हणजे प्रत्येक देशाने आपली व्यवस्था जागतिक व्यापारासाठी खुली करून या मार्गात येणाऱ्या सर्व अडचणी दूर केल्या पाहिजेत. कारण आज जागतिक बाजारपेठ व व्यापार खुला होत आहे. या जागतिक बाजारपेठेचे नियमन जागतिक व्यापार संघटनेसारखी आंतरराष्ट्रीय संस्था करित आहे. येवढेच नव्हे तर आज जगातील सर्व अर्थव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेशी जोडल्या गेल्या आहेत व त्यापासून अलग राहणे आता कोणत्याही राष्ट्रास शक्य होणार नाही. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्रांनी आपल्या अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण केले पाहिजे. व्यापार जकात आणि गुंतवणुकीचे नियम सुलभ केले पाहिजेत.

थोडक्यात, गेल्या दोनशे वर्षांच्या कालखंडात उदारमतवादाच्या स्वरूपात बदल झाला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या नंतरच्या काळात युरोपात कल्याणकारी राज्याचा प्रयोग करण्यात आला आणि या संदर्भात न्याय, स्वातंत्र्य व लोकशाही यांचा कसा विकास झाला पाहिजे. याची मांडणी रॉल्स, बर्लिन व मॅकफर्सन यांनी केली. त्यांचा जॅश या संकल्पनांच्या मदतीने ऽमाणसांच्या क्षमतांचा व अधिकारांचा जास्तीत जास्त विकास कसा होईल. हा होता. पण 1990 ते 1991 नंतर उदारीकरणाची व जागतिकीकरणाची लाट आली. त्यात बाजारपेठेस जास्त महत्त्व आले. पण रॉल्स, बर्लिन व मॅकफर्सन यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न जागतिकीकरणाच्या काळातही महत्त्वाचे आहेत. कारण उदारमतवादाच्या मूळ तात्विक भूमिकांच्या संदर्भात ते आपले विचार मांडत आहेत.

संदर्भ:

Cresigny D. and Minogue (1975), Contemporary Political Philosophers, Dodd, Mead and Co.

Hall Robert, Modern State and Political Theory.

Rawls J. (2004), Justice as Fairness, Universal Law Publishing Company, Delhi.

Verma S. P. (1975), Modern Political Theory, Vikas Publishing, New Delhi

Parekh Bhikh (2002), Rethinking Multiculturalism, Harvard University Press.

राणे, गोपाळ (1995), नववसाहतवाद आणि आधुनिक भारत, कालिंदी राणे, गोंरेगाव, मुंबई.

राज्यशास्त्र कोष, संपा. राजेंद्र व्होरा व सुहास पळशीकर, प्रकाशन दास्ताने, रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे-30.

**कोविड- १९ मुळे घोषित लॉकडाऊनचा भारतीय
अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास**

प्रवीण भास्करराव हाडे

अर्थशास्त्र विभाग,

स्व. पुष्पादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय ,

रिसोड, जि. वाशीम, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: pravinhade81@gmail.com

प्रस्तावना:

कोविड-१९ अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतीय अर्थव्यवस्थेसह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झालेला आहे. भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसाच्या हालचाली, साधन सामुग्री आणि वाहतूक आदि सर्व ठप्प झाले होते. सेवा क्षेत्रातील काही उद्योग 'वर्क फ्रॉम होम' च्या माध्यमातून थोड्या फार प्रमाणात सुरु होते. आंतरराष्ट्रीय

व्यापार बराच काळ बंद असल्याने शेतमालाची होणारी निर्यात थांबल्याने तो माल शेतकऱ्यांना स्थानिक बाजारात, आठवडी बाजार विक्रीसाठी आणावा लागला तिथेही वाजवी दर त्यांना मिळत नसल्याने शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले. भारतातील औद्योगिक क्षेत्राचा विचार करता कोविड-१९च्या लॉकडाऊन काळात संपूर्ण भारतातील औद्योगिक क्षेत्र ठप्प झाले. त्याचा परिणाम भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगावर झाला, या उद्योगातील ८५ टक्के उद्योग बंद पडले. भारतातील सेवा क्षेत्राचा विचार करता कोविड-१९च्या लॉकडाऊन काळात संपूर्ण भारतातील सेवा क्षेत्र काही काळ ठप्प झाले. त्याचा काही परिणाम भारतातील सेवा क्षेत्रावर झाला. एकूणच भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचा थोडाबहु अपवाद वगळता कृषीक्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्रावर या लॉकडाऊन विपरीत परिणाम झाला.

कोविड-१९ मुळे लॉकडाऊन घोषित करावा लागला त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचा थोडाबहु अपवाद वगळता कृषीक्षेत्र, उद्योगिक क्षेत्रा सह संपूर्ण घटकावर खूप दुर्गामी परिणाम झाला. त्या दृष्टीने या संशोधनपर निबंधात कोविड-१९ च्या लॉकडाऊनकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचा थोडक्यात अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बिजशब्द: कोरोना, कोविड -१९, लॉकडाऊन, वर्क फ्रॉम होम इ.

कोविड-१९ची पार्श्वभूमी:

कोविड आजाराचा सध्या सगळीकडेच समुहसंसर्ग (Community spread) झाला आहे. कोविड -१९ असाच एक विषाणू आहे. जो ३१ डिसेंबर २०१९ रोजी चीन मधील वूहान येथे या रोगाची संसर्गाची पहिली वार्ता बाहेर आली. थोड्याच कालावधीत जगाच्या ११४ पेक्षा जास्त देशात हा रोग पसरला. भारतात ३० जानेवारी २०२० पहिला कोरोनाचा विषाणूचा प्रकरण केरळ मध्ये आढळला. आणि थोड्या कालावधीत जवळपास संपूर्ण भारतात पसरला. कोविड – १९ मुळे लॉकडाऊनघोषित करावा लागला व त्याचा मानवा सोबतच इतर क्षेत्रावर देखील परिणामझाला.

संशोधनाचा उद्देश:

- १) कोविड – १९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करून निष्कर्ष काढणे.
- २) कोविड – १९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उद्भवलेल्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

गृहीतके:

- १) कोविड – १९ मुळे भारताच्या आर्थिक विकासातील वाढ मंद राहिल.
- २) कोविड – १९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रावर विपरीत परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून, हे संशोधन दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे.

कोविड – १९ मुळे घोषित लॉकडाऊनचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

१) कृषीक्षेत्रावर झालेला परिणाम:

कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांच्या कामकाजातील अडथळे व कृषीबाजार बंद या सारख्या क्रियाकालपामुळे कृषीमालाच्या किंमतीत मोठ्या प्रमाणात घसरण झाल्याचे दिसून येते. गव्हाचे दर प्रती क्विंटल २४०० रु वरून ते १६०० रु पर्यंत घसरले. इतर

सर्वच पिकाचे दर घसरल्याचे दिसून येते. हरबरा, हळद, सोयाबीन या पिकाच्या किमतीत घट झाल्याचे दिसून येते. भाजीपाला पिक हे नाशिवंत पिक म्हणून ओळखले जाते. काही पिक हे शीतगृहात ठेवून काही काळ त्याचा वापर करता येतो, पण ते खूप काळ टिकवल्या जाऊ शकत नाही. कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात मोठ्या बाजारपेठा, किरकोळ बाजारपेठा व आठवडी बाजार बंद असल्यामुळे भाजीपाला सुरुवातीला गोडाऊनमध्ये व नंतर शेतातच भाजीपाला खराब झाला आणि कोरोना संसर्ग झालेल्या व्यक्तीच्या संपर्कात आल्याने कोरोना होत असल्यामुळे कोणीही भाजीपाला खरेदी करण्यास तयार नव्हते. भाजीपाला सुद्धा कोरोना वाहक होऊ शकतो तसेच गावपातळीवर विकला जाणारा भाजीपाला सुद्धा पडून राहल्याने एका विशीष्ट काळानंतर तो खराब झाला. हा भाजीपाला लावण्यासाठी खूप मोठा खर्च येतो. त्यावर बऱ्याच प्रमाणात ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते पण हा भाजीपाला खराब झाल्याने त्याची लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्याचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले.

कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात बाजारपेठा, मंदीर, लग्नकार्य इतर उत्सव बंद असल्यामुळे फुलांच्या शेतीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाले. त्यांचा लागवड खर्च सुद्धा भरून निघाला नाही. तसेच फळबागपिक ठराविक कालावधीत काढणीस तयार होत असल्याने मजुरांच्या समस्यांमुळे पिकाची विलंबाने काढणी केल्याने ज्यास्त परिपक्व होत असलेली फळे वाहतुकी दरम्यान खराब होतात या बरोबरच मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादने इतर जिल्यात, राज्यात तसेच तसेच विदेशात वाहतूक करणे जास्त परिपक्वतेमुळे शक्य नसते. त्यामुळे त्यांना स्थानिक बाजारातच कवडीमोल दराने फळाची विक्री करावी लागते. काही शेतमाल शेततातच खराब झाल्याने शेतकऱ्याचे अतोनात नुकसान झाले फळबागावरकेलेला खर्च सुद्धा भरून निघत नसल्याने शेतकरी आर्थिक-पट्या संकटात सापडला आहे.

कोरोना विषाणूच्या संसर्गाच्या भीती निर्माण झाल्यामुळे रबी व उन्हाळी हंगामातील पिक काढणीला आली होती. पण शेतमजुरांच्या कमतरतेमुळे त्या पिकाची काढणी वेळेवर न झाल्याने सोबतच वाहतूक ठप्प असल्याने शेतकऱ्याचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले दुसऱ्या आणि तिसऱ्या लॉकडाऊन काळात माल विक्री करण्याची मुभा दिल्याने शेतमाल विकल्या गेला पण बऱ्याच कमी किमतीला विकावा लागल्याने लागवड खर्च देखील वसूल झाला नाही. परिणामी बऱ्याच शेतकऱ्यांनी आपल्या पिकात गुरे सोडली तसेच त्यामध्ये नांगर फिरवला. कुक्कुटपालन तसेच दुग्धव्यवसाय हे शेतकरी जोडधंदा करत असतात तसेच हे दोन्ही व्यवसायाला लागणारा कच्च्यामाल व खाद्यान्न शेतामध्ये तयार होते. मात्र लॉकडाऊनमुळे व सोशल डिस्टिंगमुळे दुधाच्या मागणीमध्ये मोठ्या प्रमाणात घट झाली कोंबड्यांची व अंड्याची मागणी सुद्धा घट झाली शेतकऱ्याचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले. वाहतूक व्यवस्थेत विस्कळीतपणा असल्याने दुध उत्पादक शेतकऱ्याचे नुकसान झाले.

कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात आंतरराष्ट्रीय व्यापार बराचकाळ बंद असल्याने शेतमालाची होणारी निर्यात थांबल्याने तो माल शेतकऱ्यांना स्थानिक बाजारात, आठवडी बाजार विक्रीसाठी आणावा लागला तिथेही वाजवी दर त्यांना मिळत नसल्याने शेतकऱ्याचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले. देशाला सुद्धा महसूल स्वरूपातील आर्थिक नुकसान सहन करावे लागले.

२) औद्योगिकक्षेत्रावर झालेला परिणाम:

कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात जसा इतर क्षेत्रावर परिणाम झाला तसाच परिणाम औद्योगिकक्षेत्रावर देखील झाला या काळात बऱ्याच कंपन्यांचे काम बंद होते, त्यामुळे अनेक कामगारावर उपासमारीची वेळ आली. प्रदेशातून येणारा कच्च्या माल कोरोना व्हायरसमुळे ठप्प झाल्याने अनेक कंपन्या कच्च्या मालाअभावी बंद आहेत. आयटी सेक्टरमध्ये असलेले अनेक लोक घरी बसून

म्हणजे 'वर्क फ्रॉम होम' करत आहेत. मात्र काही कामगाराला थेट काम कराव लागत आहे त्यांच्या मनात कोरोना व्हायरस संसर्गाच्या भीतीचे सावट असून याचा कंपनी उत्पादनावर थेट परिणाम होत असल्याच दिसून येत आहे. याचा विपरीत परिणाम औद्योगिकक्षेत्रासोबतच भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चितच झाला आहे. म्हणूनच काही अर्थतज्ञांचे मत आहे की, ही जगतिक महामंदीची सुरुवात असून याचे परिणाम या क्षेत्रातील उत्पादन, रोजगार व भांडवलदार यांच्यावर मोठ्या प्रमाणावर व दीर्घकाळ दिसून येतील.

भारतातील औद्योगिकक्षेत्राचा विचारकरता कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात संपूर्ण भारतातील औद्योगिकक्षेत्र ठप्प झाले. त्याचा परिणाम भारतातील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगावर झाला, या उद्योगातील ८५ टक्के उद्योग बंद पडले. त्यामुळे मोठ्या उद्योगाला मिळणारा कच्चा मालाचा पुरवठा बंद झाला. खाणकाम व उत्खनन १४.७ टक्के, आर्थिक व भूसंपत्ती १७.३ टक्के, बांधकाम १४ टक्के दळणवळण , दूरसंचार व इतर १४ टक्के, उत्पादन ७ टक्के एकूण ग्रॉस वैल्यु एडेड १० टक्के एवढी घट झाल्याचे दिसून येते. या एकूण क्षेत्राचा विचार करता यांना अगोदरपासून अनेक समस्यांनी ग्रासले होते. कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळातही परिस्थितीत अजूनच बिकट झाली.

३) सेवाक्षेत्रावर झालेला परिणाम:

भारतात प्राथमिक क्षेत्रानंतर सर्वात महत्वाचे क्षेत्र म्हणजे सेवाक्षेत्र होय. भारतातील सेवा क्षेत्र नेहमीच रोजगार वाढीला चालना देण्यासाठी अग्रेसर राहिलेले आहे. २०१८ -२०१९च्या सर्वेक्षणानुसार देशातील ३१.४५ टक्के रोजगार हा सेवा क्षेत्रातच उपलब्ध आहे आणि हा आकडा निश्चितच खूप मोठा आहे. भारतातील सेवा क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणूक सुद्धा लक्षणीय आहे. ही परकीय गुंतवणूक गेल्या काही वर्षांपासून वाढत राहिलेली आहे. ८०.६७ अमेरिकन मिलियन डॉलर्स हे केवळ एप्रिल २०१९ ते डिसेंबर २०१९ दरम्यान भारतातील सेवा क्षेत्रात गुंतवले गेले आहेत. सन २०२० मध्ये कोविड असताना सुद्धा सेवा क्षेत्रातील अतिशय महत्त्वाचा समजला जाणारा टुरिझम हा व्यवसाय अंदाजे ९ मिलियन अमेरिकन डॉलर्स हा आकडा ओलांडण्याची शक्यता भारतीय आयबीईएफ या संघटनेने वर्तवली आहे. ही बाब निश्चितच वाखाण्य जोगी आहे.

विमान प्रवासाच्या बाबतीत भारताचा विमान प्रवास किंवा वाहतूक ही सन २०१९च्या ३०८.७५ मिलियन च्या दुष्पट झाली आहे. एप्रिल २०१९ जानेवारी २०२० दरम्यान २९३.९९ मिलियन आणि २.८४ टन अनुक्रमे आहे. जी भारताला निश्चितच अतिशय गौरवास्पद बाब आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या व्यवसायासंबंधी प्रक्रिया व्यवस्थापन औद्योगिकीचा महसूल हा ८.३८ टक्क्यांनी वाढला आहे. रुपये १२.६५ मिलियन म्हणजेच १८१ अमेरिकन बिलियन डॉलर्स सन २०१९ मध्ये आणि सन २०१८ मध्ये १६७ अमेरिकन बिलियन डॉलर्स भारत सरकारने सुद्धा सेवा क्षेत्राला उत्थान देण्यासाठी SIES (Services EÚports From India Scheme) सुरु केली आहे. ज्याद्वारे १२ स्पर्धात्मक क्षेत्रे निर्धारित केली जातील आणि त्यांना वाढीसाठी शासन प्रयत्न करेल.

भारतातील सेवाक्षेत्राचा विचारकरता कोविड – १९ च्या लॉकडाऊन काळात संपूर्ण भारतातील सेवाक्षेत्र काही काळ ठप्प झाले. त्याचा परिणाम भारतातील सेवाक्षेत्रावर झाला. पण त्या परिणामाना झुगारून भारतीय सेवाक्षेत्र विशेष करून आरोग्य, बँकिंग ,विमा आणि दळणवळण या क्षेत्राने या संकटकाळी महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावली व भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा नव्याने उभारी घेण्यासाठी सेवाक्षेत्र मदत करेल यात शंका नाही.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामावर उपाययोजना

- १) शेतमालाचा उत्पादन खर्च भरून निघून त्याला चांगला फायदा होईल याचा विचार करून हमीभाव ठरून देणे.
- २) पुढील वर्षभर कोरोनाला बरोबर घेऊन काम करावे लागेल यासाठी भारतीय कर्मचार्यांना मानसिकतेची तयारी करावी लागेल.
- ३) शेतमाल साठवण्यासाठी गोदाम व शीतगृह यांच्या संखेत वाढ करावी.
- ४) कृषी व उद्योगीक संशोधनावर भर द्यावा.
- ५) लघु उद्योग व कुटिरोद्योगावर भर देणे.
- ६) सेवाक्षेत्रात देशांतर्गत व परकीय गुंतवणूकित येणार्या काळात अजून वाढ करावी लागेल.

निष्कर्ष:

- १) कोविड – १९ मुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाला आहे.
- २) अल्पकाळ टिकणारा कृषीमाल विक्री व वाहतुकी अभावी शेतातच खराब झाला. काही अत्यंत कमी किमतीत विकावा लागल्याने शेतकर्याचे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले.
- ३) लॉकडाऊन काळात कामगारांच्या कमतरतेमुळे शेतमालाची काढणी वेळेवर न झाल्याने शेतमालाचे प्रचंड प्रमाणात नुकसान झाले.
- ४) लघु उद्योग व कुटिरोद्योगावर लॉकडाऊन काळात विपरीत परिणाम झाला.
- ५) भारतीय सेवाक्षेत्र विशेष करून आरोग्य, बँकिंग ,विमा आणि दळणवळण या क्षेत्राने या संकट काळी महत्वपूर्ण भूमिका निभावली.
- ६) भारतीय अर्थव्यवस्थेला पुन्हा नव्याने उभारी घेण्यासाठी सेवाक्षेत्र मदत करेल यात शंका नाही.

वरील सर्व निष्कर्षांवरून असे दिसून येतेकी, कोविड – १९ मुळे देशभरात जो लॉकडाऊन घोषित झाला त्याचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाला.अशा विपरीत परिस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्थेला आर्थिक-ष्ट्या सक्षम करण्यासाठी पायाभूत बदलाची आवश्यकता आहे. यासाठी देशाला आर्थिक सोबतच मानसिक-ष्ट्या सक्षम होऊन कार्य करण्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

- १) भारतातील सेवा उद्योग अहवाल मार्च २०२०
- २) भारतीय वाणिज्य व उद्योग मंत्रालय ,नवी दिल्ली यांचे संकेतस्थळावरील प्रकाशित तथ्य
- ३) मैद व्ही. बी. (२०२०) कोरोना महामारीचा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम दै. सुराज्य एप्रिल २०२०.
- ४) खतीफ ए. के., भारतीय —षीच्या समस्या, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- ५) दै. लोकमत वृत्तपत्र १४ व १५ मे २०२०.
- ६) दै. सकाळ ऑग्नो वृत्तपत्र.
- ७) www.icar.org.in

सामाजिक भाषाविज्ञान : अभ्यासाची नवनवी क्षितिजे

व्ही.बी.राठोड

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
ताहराबाद, ता. बागलाण, जि. नाशिक, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: rathodvishnubhaurao@gmail.com

भाषा हा मानवी जीवनात अतिशय महत्वाचा घटक मानला जातो कारणमनुष्याची ओळखच मुळात बोलणारा प्राणी अशी केली जाते. भाषा ही व्यक्तीने निर्माण केलेली विचार, भावना व अनुभव व्यक्त करण्याचे साधन आहे. भाषा ही मानवास मिळालेली नैसर्गिक देणगी असून यामुळेच मानव इतर प्राण्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे. भाषा हा शब्द 'भाष्' या संस्कृत धातूपासून बनलेला असून त्याचा अर्थ बोलणे, ध्वनीरूप आवाज असा आहे. 'भाष्' हा धातू ध्वनीशी निकटचा संबंध दर्शवित असून बोलण्यामध्ये जिभेचा वाटा मोठा असल्याकारणाने इंग्रजीत Tongue, फारशीत 'जबान', फ्रेंचमध्ये Langue, लॅटीनमध्ये Lingua तसेच Language वाक्, वाणी असे अनेक पर्यायी शब्द सांगता येतात. यावरून "ज्या ध्वनीसमुच्चयाचा उपयोग करून आपण आपले व्यवहार करतो त्याला भाषा म्हणतात. तसेच मानवी मुखावाटे निघालेल्या अर्थपूर्ण ध्वनींच्या समुहाला भाषा म्हणतात. काही भाषा विचारवंतांच्या मतानुसार भाषेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे-

- कृ.पा.कुलकर्णी- "व्यवहारास प्रवृत्त करणा-या सार्थ व अन्वित ध्वनींचा समूह म्हणजे भाषा होय."

- ना.गो.कालेलकर- “मूळ आशयाशी कार्यकारण संबंध नसलेल्या ध्वनीसंकेतांनी बनलेली समाजव्यवहाराला साहायभूत अशी पध्दत म्हणजे भाषा.”
- श्री.न.गजेंद्रगडकर- “यादृच्छिक ध्वनीसंकेतावर आधारलेली, समाजव्यवहाराला साहायभूत अशी पध्दत म्हणजे भाषा.”
- रा.सो.सराफ- “सांकेतिक परंतु परंपरागत मौखिक प्रतिकांचा सामाजिक आंतरव्यवहाराकरिता उपयोगात येणारा आकृतिबंध म्हणजे भाषा होय”
- र.बा.मंचरकर- “समाजव्यवहाराचे विनिमय साधन असलेली भाषा एक यादृच्छिक नियत ध्वनिसंकेताची मानवी पध्दती आहे”
- डॉ.अंजलीसोमण- “ ध्वनीरचनांच्या संकेतिकरणावर आधारलेली संज्ञापन प्रणाली म्हणजे भाषा होय.”
- Henry Sweet - “Language may be defined as the expression of thought by means of speech-sound.”
- A.H. Gardiner - “The common definition of speech is the use of articulate sound – symbols for the expression of thought.”
- Bloch and Trager- “A Language is a system of arbitrary vocal symbols by means of which a social group co-operates.”
- डॉ.श्यामसुंदरदास- “विचार की अभिव्यक्ति के लिए व्यक्त ध्वनि संकेतोके व्यवहार को भाषा कहते है।”
- डॉ. बाबूराम सक्सेना- “ जिन ध्वनि चिन्हों द्वारा मनुष्य परस्पर विचार विनिमय करता है उनको समष्टिरूप से भाषा कहते है।”
- आचार्य देवेंद्रनाथ वर्मा-“जिसकी सहासता से मनुष्य परस्पर विचारविनिमय या सहयोग करते है उस यादृच्छिक, रुढ ध्वनिसंकेत की प्रणाली को भाषा कहते है।”
- सोस्यूर - आधुनिक भाषाविज्ञानाचा पाया सोस्यूरने घातला. त्यांनी “भाषा म्हणजे एक आकारित, संरचित चिन्हव्यवस्था होय.” भाषेची एकच जात असते ती म्हणजे ध्वनीरूप.
- प्रो. हॉल व अरिस्टॉटेल - “ध्वनीवर आधारलेली सांकेतिक पध्दत म्हणजे भाषा.”
- चॉम्स्की - “भाषा ही मर्यादित ध्वनींची आणि असंख्य वाक्यांची बनलेली असते. भाषा म्हणजे वाचिक वर्तन नसून भाषिक ज्ञान वा भाषिक क्षमता होय.”

भाषेच्या संदर्भात अनेक गैरसमज आहेत. लिखित स्वरूप असेल तीच भाषा, व्याकरण असेल तीच भाषा, प्रतिष्ठित, सुसंस्कृताची ती भाषा. परंतु 19व्या शतकात भाषेचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास सुरु झाला आणि अनेक गैर समजूतींना धक्का बसला. भाषा ही एक स्वायत्त, स्वतंत्र स्वरूपाची वस्तू आहे. या विचारातून भाषाशास्त्राचा उगम झाला. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. भाषेचे मुलभूत कार्य हे सामाजिक संदेशन होय. भाषा विचाराभिव्यक्तीचे, व्यवहार उपयोगी, दळणवळणाचे एक साधन आहे. भाषा ही शुध्द वा अशुध्द, चूक वा बरोबर अशी नसते. भाषा ही शाब्दिक क्रिया असते. ती आपले कार्य व्यवस्थितपणे पार पाडते. भाषा ही एकाच वेळी अनेक पातळीवर काम करीत असते. काही ठिकाणी ती स्थिर असते तर काही ठिकाणी अधिक बदलती. भाषेचे पृथक्करण करून त्यातील परिवर्तनशीलता लक्षात घेवून काही सामान्य नियम ठरविते. हे करतांना भाषेची चिरफाड करण्याची आवश्यकता नसते. तर त्याची भूमिका ही न्यायधिशाराखी असते. न्यायालयामध्ये अनेक पुराव्याची

छाननी होते. क्षुल्लक पुरावा बाजूला काढला जातो. पण निर्णय घेतांना सर्वांचा विचार करावा लागतो. त्याप्रमाणे भाषाविज्ञानात सर्व भाषिक अंगाचा विचार करावा लागतो. भाषाविज्ञान भाषेचा तर्कसंगत व वस्तुनिष्ठ पध्दतीने अभ्यास करते. 'लिंग्विस्टिक्स' ही मूळ लॅटीन संज्ञा आहे. Lingua या शब्दावरून Linguistics ही संज्ञा रुढ झाली. फ्रान्समध्ये आजही Linguistique ही संज्ञा रुढ आहे. डेव्हिड क्रायस्टल म्हणतो की- "भाषाविज्ञान म्हणजे भाषेचा वैज्ञानिक पध्दतीने अभ्यास करणे होय." भाषेमध्ये अनेकविध सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, प्रादेशिक, जातीय, व्यक्तिगत आदी अनेक घटकांचा सामावेश झालेला असतो. म्हणूनच भाषेला 'सामाजिक संस्था' असे म्हटले जाते. यातूनच भाषाविज्ञानाचा समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भूगोल, गणित, तत्वज्ञान, तर्कशास्त्र, व्याकरण, इतिहास, शिक्षणशास्त्र अशा अनेक शाखांशी परस्पर पुरक आंतरविद्याशाखीय अभ्यास होत आहे.

एकविसाव्या शतकातील एक ज्ञानशाखा म्हणून मान्यता मिळविलेल्या भाषाविज्ञानाच्या आज अनेक शाखा कार्यरत आहे. त्यात वर्णनात्मक, ऐतिहासिक, तौलनिक, संरचनात्मक, बोलीविज्ञान, ग्लॉसमॅटिक्स, बोली भूगोल, उपयोजित भाषाविज्ञान. अशा अनेक शाखांमधील अतिशय महत्वाची भाषाअभ्यासाची शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान होय. कारण यात वर्तमान समाजात प्रत्यक्षात बोलल्या जाणा-या जिवंत भाषेचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. समाजभाषाविज्ञानाला इंग्रजीत Sociolinguistic असे म्हणतात. ही संज्ञा हेन्डर क्युरी यांनी इ.स. 1952 मध्ये सर्व प्रथम वापरली. त्यांनी "Projection of Sociolinguistic : The relation of speech to social Status" या शोधनिबंधात त्याने भाषेच्या समाजनिष्ठ अध्ययनाला Sociolinguistic असे म्हटले आहे. समाजातील अतिशय महत्वाचा घटक भाषा आहे. कारण समाज आणि भाषा यांच्यातील संबंध एकमेकांच्या अस्तित्वाशी निगडित आहे.

- डॉ.द.दी. पुंडे म्हणतात की - "भाषा आणि समाज यांच्या सहअस्तित्वाच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास म्हणजे सामाजिक भाषाविज्ञान."
- आर.ए.हडसन- "समाजभाषाविज्ञान म्हणजे भाषा आणि समाज यातील अंतःसंबंधाचा अभ्यास होय."
- डेल हाईम्स- "समाजभाषाविज्ञान ही भाषाव्यवहाराचा अभ्यास करणारी शाखा आहे. प्रत्यक्ष भाषिक व्यवहारातील ध्वनी-शब्द रूपांच्या मागे सांस्कृतिक पार्श्वभूमी उभी असते. तिचा अभ्यास सामाजिक भाषाविज्ञानात केला जातो."
- पिटर ट्रुडगील- "समाजभाषाविज्ञान हे भाषाविज्ञानातील महत्वाचे अभ्यासक्षेत्र असून भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक ध्वनी संकेताची व्यवस्था आहे. यावर समाजभाषाविज्ञानाचा विश्वास आहे."
- डॉ.अशोक केळकरांनी- "भाषा ही इसापच्या बोधकथेतल्या जिभेप्रमाणे हवे ते रूप घेऊ शकणारे एक रसायन आहे. तिच्यामुळे लोक जोडले जातात आणि तोडलेही जातात. म्हणून समाज आणि संस्कृती या पार्श्वभूमीवर भाषेचा अभ्यास आणि भाषेत होणा-या बदलाच्या पार्श्वभूमीवर तद्भाषिकांचा आणि त्यांच्या संस्कृतिचा अभ्यास म्हणजे समाज भाषाविज्ञान असे म्हणता येईल."
- डॉ. रमेश धोंगडे- "भाषेचा प्रत्यक्ष उपयोग किंवा वापर याचा अभ्यास भाषाविज्ञानाचा एक भाग आहे. त्यास सामाजिक भाषाविज्ञान असे म्हणतात."
- डॉ. रमेश वरखेडे - भाषाव्यवहार आणि सामाजिक संरचना यात परस्परवलंबित्वाचे नाते आहे. लौकिक जीवनात भाषेचा उपयोग व्याकरणिक नियमांनी होत नसून सामाजिक संकेतांनी होत असतो. त्यामुळे भाषेचा अभ्यास हा एक अर्थाने समाजाचाच अभ्यास होय. समाजभाषाविज्ञानाची ही नवी दिशा भाषेच्या पारंपरिक अध्ययनाला छेद देणारी आहे

- कल्याण काळे-“मानवी समाज लिंग, वय, व्यवसाय, परंपरा, इ. अनेक कारणांनी विभागला जात असतो. असे निरनिराळे सामाजिक गट तयार झालेले असतात. त्यांच्यामुळे भाषाव्यवहारातही अनेक भेद निर्माण झालेले असतात. त्यामागची सामाजिक, सांस्कृतिक कारणे समजून घेऊन करण्यात येणारा भाषाअभ्यास म्हणजे सामाजिक भाषाविज्ञान होय.”

समाजभाषाविज्ञान अंतर्गत अनेक विचारवंतांनी आपले सिद्धांत मांडले त्यात एडवर्ड सर्पीर व बेंजामीन ली वॉर्फ यांनी भाषा आणि समाज, भाषा आणि वास्तव यातील परस्परावलंबित्वाचा मांडणी करणारा ‘भाषिक सापेक्षतावादाचा सिद्धांत’ मांडला. हा सिद्धांत ‘सर्पीर वॉर्फ हायपोथिसिस’ म्हणून ओळखला जातो. मॅलिनोवस्की यांनी ‘सामाजिक मानववंशशास्त्राचा’ पाया घातला. त्यांच्यामते भाषाव्यवहाराचे विश्लेषण केवळ शब्द व वाक्य यांच्या संरचेच्या अभ्यासात पूर्ण होणार नाही. तर त्यात भाषिक वर्तन व परिस्थिती संदर्भ लक्षात घेणे महत्वाचे आहे. व्यक्तीचे बोलणे केवळ भाषण नसते तर ते त्याचे भाषिक वर्तन असते. परिस्थितीच्या संदर्भानुसार होणारे उच्चारण हीच खरी भाषिक वस्तुस्थिती आहे. डेल हार्ड्मस यांनी ‘संदेशवहन क्षमता’ ही संकल्पना मांडली. मानवाकडे भाषिक क्षमता असल्या तरी सामाजिक संदर्भाशिवाय संप्रेषण अर्थपूर्ण ठरत नाही. यासाठी भाषिक क्षमतेबरोबर संप्रेषण क्षमतेचीही गरज असते. जॉन गम्पझ या भाषावैज्ञानिकाने ‘भाषिक भांडार’ ही महत्वाची संकल्पना मांडली. त्याच्या मते प्रत्येक समाजाचे स्वतंत्र असे भाषा भांडार असते. विशिष्ट प्रदेशातील लोक परस्पर विनिमयासाठी ज्या बोलीचा प्रयोग करतात त्या सर्वांचा मिळून एक कोश तयार होतो. त्या त्या भाषिक कोशावर त्या समाजाचा, व्यवसायाचा, आर्थिक सामाजिक स्तराचा प्रभाव पडतो. जॉन गम्पझ यांनीच पुढे ‘लघुक्षेत्र’ ही दुसरी संकल्पना मांडली. संकल्पना क्षेत्रानुसार भाषिक कोशातील कोणती शब्दरूपे वापरावयाची हे ठरत असते. म्हणून त्या त्या संकल्पना क्षेत्राचा एक भाषानिधी असतो. त्यालाच ‘लघुक्षेत्रे’ असे म्हणतात. क्षेत्रवैशिष्टयानुसार प्रत्येक क्षेत्राची शब्दविशिष्टता लक्षात यावी यासाठी लघुक्षेत्र ही संकल्पना योजण्यात आली. ब्रॉझिल बर्नस्टीन यांनी व्यक्तीच्या सामाजिकीकरणात असणारा भाषेचा सहभाग, भाषेची प्रतिकात्मक व्यवस्था आणि सामाजिक घडण यातील परस्परसंबंधाचा शोध घेतांना त्यांनी जो निष्कर्ष काढला तो असा- “विस्तारित प्रयोगव्यवस्था ही औपचारिक संबंधात, ज्ञानप्रक्रियेत, वृत्तपत्रादी जनसंपर्क माध्यमातील उपयोजनेमुळे आधिक सूक्ष्मतर होत असते. भाषांतर्गत रचनावैशिष्ट्ये, शैली वैशिष्ट्ये, पारिभाषिक संकल्पना यामुळे विस्तारित भाषिक प्रयोगव्यवस्थेमध्ये वाढणा-या मुलांच्या बौद्धिक विकासात भाषेचा सहभाग फार मोठा असतो. उलट मर्यादित भाषिक प्रयोगव्यवस्था ही अनौपचारिक, घरगुती वा समवयस्कांच्या संज्ञापन व्यवहारापुरतीच मर्यादित असल्यामुळे अशा प्रयोगव्यवस्थेत वाढणा-या मुलांच्या सामाजिकीकरणात न्यूनत्व राहून जाते.” या विचारातूनच ‘न्यूनसिद्धांत’ मांडला गेला. विल्यम लबवच्या मते - “काळाचे बिंदू नक्की करून भाषाभ्यास गतिशील, परिवर्तनशील रूपाला कालतत्वात बंदिस्त करून टाकण्यासारखे आहे. एकाच व्यक्तीच्या भाषेत एकच एक रूप कसे अस्तित्वात असे. गतिशील समाजाबरोबर भाषेतही परिवर्तन होत असतात. आणि ते दोन्ही एकाचवेळी परिवर्तन पक्रियेत सहयोगी असतात. म्हणून सामाजिक संदर्भातच भाषा- व्यवहाराचे अध्ययन इष्ट व योग्य आहे.” भाषेच्या सामाजिक संदर्भाशिवाय भाषाअभ्यास होऊच शकत नाही. ही लबवची भूमिका समाजभाषाविज्ञानाचा विकास व्यक्त करते. जोशुआ फिशमन यांनी भाषेचा वापर आणि मानवी वर्तनाची सामाजिक घडण यातील परस्पर संबंधाचा अभ्यास करून समाजविज्ञान या अध्ययनक्षेत्राचे तीन पैलू मानले-

1. वर्णनात्मक- कोण, कोणाशी, कोणत्या वेळी, कोणत्या कारणासाठी, कोणती भाषा बोलतो.
2. गतिशील- वेगवेगळ्या संदर्भात वा परिस्थितीमध्ये वेगवेगळे भाषाभेद का उपयोगात आणले जातात.
3. उपयोजित- भाषाध्यापन व भाषाध्ययन, भाषांतर, लिपीव्यवस्था, भाषानियोजन.

मिखाईल बग्लिनने संज्ञापन आणि भाषिक चिन्ह यातील सहसंबंधाचा आढावा घेऊन, विचारक्षेत्र हे विविधांगी असून 'संज्ञापन' हा त्याच्या विचाराचा, अध्ययनाचा केंद्रबिंदू आहे. मानवी आयुष्य, मानव व्यक्तिमत्व, मानवी जाणिव, भाषा, साहित्य, संस्कृती या सर्व गोष्टींची निर्मिती ही संज्ञापन व्यवहारातूनच होते. असा विचार मांडला. समाज भाषाविज्ञानातील या सिध्दांतांच्या आधारे आपणास जगातील कोणत्याही बोलीभाषेचे समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन करता येते.

भारत हा बहुभाषिक राष्ट्र असल्याकारणाने इथे सुमारे सात हजारापेक्षाही जास्त बोली बोलल्या जातात. प्रत्येक बोली भाषा ही काळानुसार, स्थळानुसार, प्रदेशानुसार, धर्मानुसार, जातीनुसार, लिंगानुसार, वयानुसार, व्यवसायानुसार ही बदलत असते. या बदलानुसार ती स्वतःला वेगळी बनते. या वेगळेपणासाठी कारणीभूत घटकाचा अर्थात भेदाचा अभ्यास आपल्याला समाज भाषाविज्ञानात करावा लागतो तो पुढिलप्रमाणे-लिंगानुसार : पुरुषांची भाषा, स्त्रियांची भाषा, धर्मानुसार : हिंदुची भाषा, मुस्लिमांची भाषा, शिखांची भाषा, जातीनुसार : मराठा, माळी. अशा महाराष्ट्रात अडिचशेपेक्षा जास्त जाती आहेत. पोटजातीनुसार- मराठातील पोटजाती - घाटावरचे, घाटाखालचे, देशमुख, शहाण्णव कुळी, पंचकुळी वै. माळीमध्ये- फुलमाळी, हळदमाळी. आर्थिक वर्गानुसार - श्रीमंत, गरीब, झोपडपट्टीतील, आदिवासी, डोंगरद-यातील.व्यवसायानुसार - व्यापारांची, दलालांची, हमालांची, चांभार, लोहार, कोष्टी वै.प्रदेशानुसार - खानदेशी, कोकणी, वैदर्भी, डोंगरी इ. काळानुसार - मध्ययुगीन - यादवकालीन, बहामनीकालीन, शिवकालीन, पेशवेकालीन, आंग्लकालीन. प्रमाणभाषा व बोली -मराठी व कोकणा, मराठी व अहिराणीबोली व बोली- कोकणा व भिल्ली, कोकणा व पावरा अशा अनेक अंगांनी भाषेचा समाज भाषा वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करता येतो. समाजभाषाविज्ञानात भाषा आणि सामाजिक व्यवहार यातील आंतरसंबंधाचा अभ्यास केला जातो. उच्च-मध्यम-कनिष्ठ, दलित, अदिवासी, विविध धंदे व व्यावसायिक, जित-जेत संबंध, या सर्वांच्या भाषाव्यवहाराची सामाजिक बाजू लक्षात घ्यावी लागते. भाषा आणि समाज, भाषा आणि संस्कृती, भाषा आणि आर्थिक वर्गव्यवस्था, भाषा आणि जातिव्यवस्था, भाषा आणि निषिद्धता, भाषा आणि लिंगव्यवस्था, भाषा आणि सामाजिक जडणघडण, भाषा आणि साहित्य, भाषा आणि राजकारण, भाषा आणि सत्ता, भाषा आणि शिक्षण, भाषिक नियोजन, भाषासंपर्क, भाषावार प्रांतरचनेमुळे निर्माण झालेले प्रश्न, भाषिक अल्पसंख्याकांचा प्रश्न, एक राष्ट्र-एक भाषा- एक लिपी चा प्रश्न, शासन व्यवहाराची भाषा, शिक्षणाचे माध्यम, अशा अनेक घटकांचा, प्रश्नांचा, समस्यांचा सांगोपांग अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा म्हणून समाजभाषा विज्ञानाकडे पाहिले जाते.

समाजभाषाविज्ञानाच्या अंगाने विद्यापिठीय स्तरावर संशोधन झालेले आहेत त्यात- इंदूरच्या मराठी बोलीचा अभ्यास (1973)- जुवेकर प्रमोदिनी, धुलियाँके पावरी बोली और उसके लोकसाहित्यका अध्ययन (1975)-डॉ. राजनारायण मौर्य, नंदुरबार भागातील अहिराणी (1983)- प्रा. ह.श्री. शेणोलीकर, मराठीची एक बोली खत्री : भाषाशास्त्रीय, वाङ्मयीन, समाजशास्त्रीय व सांस्कृतिक अभ्यास (1977)- वाळवेकर दत्ता नारायण, उत्तर कोकणी बोलीचा अभ्यास (1963) - जोशी मीना भालचंद्र. मुंबईतील कोळी बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास (1990)- महाडिक उज्वला सतीश, माळवा व सावंतवाडी भागातील बोलीचा अभ्यास (1969)- डॉ. रेगे सरस्वती यांनी केला आहे. अशाच पध्दतीने नागपुरी बोलीचा, कोरकू बोलीचा, रघवी बोलीचा, गोंडी बोलीचा भाषाशास्त्रीय अभ्यास झालेला आहे. मिश्र दिप्ती यांनी Some aspect of kokani Phonology.1995, करपुरकर पुष्पा पांडुरंग यांनी Descriptive analysis of Gawdi : a dialect of kokani .1968, कवडी नरेश भिकाजी यांनी-Folk songs from Dang : a linguistic study with comparative reference to Dangi as spoken today.1954, कुलकर्णी सुधाकर बालकृष्ण यांनी Descriptive analysis of Katkari

dialect.1970, चिटणीस विजया श्रीधर यांनी The khandeshi dialect .1964, चोपडे तोताराम नामदेव यांनी-Marathi as spoken by Lewa Patidars.1972, Descriptive grammar of the Khatri dialect.1964 एझा अपर्णा यांनी-Kosti dialect of Marathi. 1973, ट्रेड रोनाल्ड ली यांनी-Lamani : Phonology , grammar and Lexicon.1969, देशपांडे नंदा वासुदेव यांनी Descriptive analysis of Thakari dialect.1977, परशुरामन टी यांनी Marathi dialect of Tamilnadu Puppet Artist.1987, परांजपे विनायक वासुदेव यांनी- Descriptive analysis of karhadi.1970. अबेबार्ता एस. यांनी Descriptive analysis Madia dialect. 1966, भागवत माधुरी माधव यांनी &A study of Varhadi dialect in the neighbourhood of Akola.1967, भिडे वसुधा विद्याधर यांनी A Descriptive study of Chitpavni dialect of Marathi 1983, लद्दू सुहासिनी हरिश्चंद्र यांनी Linguistic analysis of Koli. 1961, वाळिंबे शंकर गोविंद यांनी Descriptive analysis of mangi Marathi in Malva,M.P.1964, वीणा एस. यांनी Descriptive analysis of Madiya dialect.1965, विश्वनाथ के. टी. यांनी Descriptive study of Maavani : a dialect of Marathi.1975, आंबेकर किशोरराव पुरुषोत्तम यांनी A Linguistic study of Raj-gondi in Vidharbh.1982, कोलते श्रीकांत लक्ष्मणराव यांनी A Linguistic study of Phase – Paradhi dialect spoken in Vidarbh.2004. निमसरकार पुरुषोत्तम देवाजी यांनी A Linguistic analysis of the Madia Dialect of Gadhachiroli Distric in Sociological context.1990, पांडे पद्मधर विश्वेश्वर यांनी- A Descriptive analysis of Mathuri Bhajan dialect in Yeotmal District of Maharashtra.1983, बोरकर ईश्वर सदाशिव यांनी - A Descriptive study of the Kasari Dialect.1990, राजीमवाले शरदकुमार यांनी Paralinguistic behavior of the Marathi speakers of Nagpur : a study. 1989, राजू इशिता यांनी - A Linguistic study of Naidu dialect of Nagpur.1995. याचबरोबर भाषाशास्त्रिय तुलनात्मकही अभ्यास झालेला आहे. यासर्व विद्यापीठीय भाषिक संशोधनाचा आढावा घेता असे लक्षात येते की -भारतात आज सुमारे 7000 च्या आसपास बोली बोलल्या जातात. अशा अनेक बोली आहेत की त्यांचा अजुनही भाषिक अभ्यास झालेला नाही. संशोधनाच्या क्षेत्रात भाषिक स्तरावर अभ्यास करू इच्छिणा-यांसाठी ही मोठी संधी आहे. तसेच तज्ज्ञांनीही अशा पध्दतीने संशोधन करू पाहणा-यांना प्रोत्साहन देण्याची गरज आहे.

बंजारा समाज हा संपूर्ण भारतभर विखुरलेला आहे. त्याची विविध कारणे सांगता येतात. नैसर्गिक असो वा मानवनिर्मित पण आज सर्व राज्यांमध्ये बोलीषेनुसार लोकसंख्येचे वर्गीकरण केले असता सिध्द झाले आहे. पण बंजारा बोली बोलणारा समाज ज्या प्रदेशात स्थायिक झाला. तेथील स्थानिक भाषेचा प्रभाव त्यांच्या भाषेवर झाल्यामुळे प्रदेशानुसार बंजारा बोली मध्ये सुध्दा काही प्रमाणात भेद आढळतो. बंजारा समाजाने आपली बोली ही काळाच्या ओघामध्येही टिकवून सुरक्षित ठेवलेली आहे. भाषा ही बारा कोसांवर बदलते असे आपण म्हणतो या उक्तीनुसार किंवा “ चार कोस पर पानी बदले दस कोस पर बानी ” या म्हणीनुसार भारतातील संपूर्ण बंजारा समाजाच्या बोली भाषेत काही अंशी फरक जाणवत असला तरी बंजारा भाषिक एकमेकांशी आपल्या समाजबांधवाशी लभाण, गोरबोलीतून संवाद साधित असतो. संवाद साधतांना त्यात कोणत्याही प्रकारची अडचण भासत नाही. तरी सुध्दा भौगोलिकतेनुसार बंजारा बोलीचे भेद आपल्याला सिध्द करता येतात. खानदेशातील म्हणजे जळगाव, धुळे व नंदुरबार जिल्यातील बंजारा बोलीवर अहिराणी बोलीचाही प्रभाव जाणवतो. ‘विहीर’ ला खानदेशातील बंजारा ‘वावडी’ असा शब्द वापरतो.

मात्र बंजारा समाजातीलच विदर्भातील मध्यप्रदेशाच्या सीमाभागातील बंजारा बोलीवर हिंदीचा प्रभाव असल्याकारणाने तो त्यास 'कुओ' असा शब्द वापरतो. 'दोर' ला खानदेशातील बंजारा 'दावा' तर हेडावू म्हटला जाणारा बंजारा भाषिक त्यास 'जेवडा' असा शब्दप्रयोग करतो. त्यांच्या बोलीवर जास्तीत जास्त हिंदी भाषाचा प्रभाव जाणवतो. याला अजूनही काही कारणे आहेत. त्यात हा वर्ग बैलांचा व्यापार करायचा. त्यामुळे उत्तर भारतात यांची भ्रमंती असायची. त्यामुळे त्या प्रदेशातील शब्दांची आयात व्हायची. 'वहिनी'स खानदेशातील बंजारा हा 'भोजाई' असा शब्द वापरतो. तर हेडावू म्हटले जाणारे त्यास 'बोडी' असा शब्द वापरतात. 'बोडी' हा शब्द खानदेशातील बंजारा सूनबाई या अर्थाने वापरतो. बोलण्याची लकवही वेगळी वाटते. मात्र समजण्यास फरक जाणवत नाही. भाषिक फरक जाणवला तरी यांच्यामध्ये रोटी बेटी व्यवहार होतो. सण- उत्सव, वेशभूषा, केशभूषा, अंलकार वापरण्याची पध्दत यामध्ये मात्र समानता आढळते. काळानुसार बंजारा बोली भाषकांनी आपले उदरनिर्वाहाचे साधन बदललेले दिसते. 'बंजारा' सर्वसामान्यांपासून राजेरजवाडे लोकांना अन्नधान्यांपासून शस्त्रास्त्रापर्यंतची मदत करीत असल्या- कारणाने या समाजाला कोणत्यातरी कारणास्तव बंदिस्त करावे या कुटील हेतूने इंग्रजांनी यांच्या व्यापारावर व भ्रमंतीवर बंदी आणली. आणि गुन्हेगार घोषित करून बंदिस्त करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे जेथे जेथे हा वर्ग थांबला तेथील व्यवसाय बंजारा समाजातील लोकांनी स्वीकारलेला आहे. त्यामुळे त्या व्यवसायानुसारही त्यांच्या बोलीमध्ये फरक जाणवतो.

घरे बांधणारे आधी बेलदार समाज ओळखला जात होता. त्यांच्या व्यवसायावरून त्यांच्या गावाला बेलदारवाडी असे नावही पडले. या गावात बंजारा समाजातील जी माणसे स्थायिक झाली त्या सर्वांनी घरे बांधण्याचा व्यवसाय स्वीकारला. साहजिकच या व्यवसायातील शब्दही त्यांच्या बोलण्यात उतरलेले दिसतात. बंजारा समाज हा अधिक काळ अस्थिर स्वरूपात असल्याकारणाने आर्थिकदृष्ट्या अशक्त आहे. परिणामी उदरनिर्वाहासाठी काही काळ जिथे काम मिळेल तिथे तो जात असतो. सर्वात अधिक काम ऊसतोडीचा करीत असून अंदाजे जवळपास 75 टक्के ऊसतोड कामगार हा बंजारा समाजाचा असतो. या व्यवसायासाठी हा वर्ग बाहेरच्या राज्यामध्येही साखरकारखाने जिथे असेल तिथे तो जात असल्याकारणाने तेथील भाषाही आपल्याबरोबर घेऊन येतो. त्यामुळेही भाषेत बदल झालेला पहावयास मिळतो. महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यात जिथे साखर कारखाने आहे तिथे तर तो जातोच शिवाय गुजरात, मध्यप्रदेश, राजस्थान अशा राज्यातही तो जातो. परिणामी हिंदी, गुजराथी आणि राजस्थानी बोली भाषेचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात झालेला पहावयास मिळतो.

जाती व धर्मानुसार पाहता बंजारा समाज हा वेगवेगळ्या राज्यात वेगळ्या धर्म आणि समाजाचे अनुकरण काळानुसार त्यांनी केलेले पहावयास मिळते. म्हणजे सगळ्यात जास्त बंजारा बोली भाषिक हा हिंदू धर्मात असून अल्पप्रमाणात का होईना बौद्ध धर्मात, ख्रिश्चन धर्मात आणि मुस्लिम धर्माचा अनुनयही यांनी केलेला दिसतो. यांच्यात रोटी बेटी व्यवहार होतात. मात्र या समाजातही पोटजातींमध्ये श्रेष्ठ कनिष्ठ मानले जातात. उदा. सण उत्सवावर वादय वाजविणारा बंजारा भाषिक 'ढालीया' नावाने ओळखला जातो. त्याला कनिष्ठ मानून इतर वर्ग त्यांच्याशी रोटी बेटी व्यवहार मात्र करत नाही. तसेच 'जांगड' म्हणजे हलक्या जातीचा वर्गही यात पाडला जातो. तो वर्ग कसा तयार झाला. त्यांच्याशी आपले नाते काय असते. याविषयी सांगितले जाते. अक्करमाशी म्हणून जसा इतर समाजात ओळखला जातो तसा हा वर्ग बंजारा समाजात 'जांगड' म्हणून ओळखला जातो. या समाजात दागिने बनविणारा बंजारा सोनार हा वर्ग आहे. मात्र अलिकडे हा वर्गही इतर व्यवसायाकडे वळालेला पहावयास मिळतो.

लिंगानुसार, वचनानुसार, पुरुषानुसार बंजारा बोलीतील भाषिक भेद आपल्याला सांगता येतात. नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापदे, क्रियाविशेषण, शब्दयोगी, उभयान्वयी आणि केलवप्रयोगी अव्यये म्हणजे शब्दांच्या जातीनुसार हा भेद अभ्यासता येतो. उदा. स्त्री आणि पुरुषांचा नावाच्या अनुशंगाने विचार केला तरी हा भेद आपल्याला जाणवतो. उदा. बुदी - बुधा, भोजली - भोज्या, देवली - देवला, सकरी - सक-या, रतनी - रतन, झीपी - झापा, सुंदरी - सुन्द-या, फुली - फुल्या, लछी -

लछया, गोमली - गोमा, रुपली - रुपला धरमी - धर्म्या, दिपली - दिपला, पोमी - पोम्या, पणी - पण्या, मंगली - मंगल्या या नावावरून असे लक्ष्यात येते की स्त्रीलिंगी नामास 'ई' प्रत्यय लागून तो तयार होत असतो. व 'आ' आणि 'या' प्रत्यय लागून पुल्लिंगी शब्द तयार होतो अशा पध्दतीने आपल्याला प्रत्ययांचाही वापर करून या बोलीतील भेद दाखविता येतो. सामान्यनाम- छेळी - बकरी, डूंगर - डोंगर, कत्रा - कुत्रा भाववाचकनाम -हासणो - हसणे, रोणो- रडणे, सचोटी- खरेपणा, चलाख- चाणाक्ष, धाळो - पांढरा, काळो - काळा. सर्वनाम - प्रथमपुरुषी- म, आपण, हाम, मारी, मारो द्वितीयपुरुषी- तोन, तार, तम, तू, तम्हार, तारी, तारो तृतीयपुरुषी- उ,ई, येन,ओरी वो, इ, विशेषण -आतरा,वतरा, कतरा, जतरा, आत, जना, कना, कत, वत, केवढी, गुणविशेषण- खाटो, मिठो, डोकरा, हालको संख्याविशेषण- दी, छो, दस, तेरं, तिसरो, चौथो, पाव, आधो, दोल्डा, चारी, पाची, साती. सार्वनामीक विशेषण -इ, ई, वो, ये, प्रश्नार्थकविशेषण -कोई, तोई, केर, काई, येन, वोन, इ, ऊ. क्रियाविशेषण -हासणो, रोणो, बेसणो, उठणो, सोणो, रिसाणो, करणो, देणो, मेलणो ,रेणो, देणो. लिंग - लभाण बोलीमध्ये पुल्लिंगीव स्त्रिलिंगी असे दोन प्रकार आढळतात. पुल्लिंगी - छोरा, बळद, बकरा, कतरा, हेला, मिनी, वेतडू, डोकरा, कुंडा स्त्रिलिंगी- छोरी, गावडी, भेसी, बकरी, तांडरी, बोका, नवलेरी, डोकरी, कुंडी. वचनव्यवस्थेचा विचार करतांना बंजारा बोलीमध्ये एकवचन व अनेकवचन असे दोन प्रकार दिसतात. ते लिंगानुसार छोरा- छोरी, कमारा - कमारीण, भाटा, काकरा, पटल्या, असे काही शब्द पाहिले तर ई, ईण प्रत्यय लावून स्त्रिलिंगी शब्द तयार होतो. क्रियापद- आ, बेस, वाच, लक,जो सो, पी कर खारो, पिरो, वाचरो, रमरो, बेटो या क्रियादर्शक शब्दास 'छ' प्रत्यय लावून सकर्मक क्रियापद तयार करता येतो. संयुक्त क्रियापद- कर लिदो, सामळ लिदो, फेक दिनो, पिरो छं, बलारो छुं. बंजारा बोलीमध्ये विभक्तीप्रत्यय -कर्ता - रो, म, कर्म - नं, करण - ती, संप्रदान - सारु, नं अपादान - ती संबंध - रो,री, र, नं ती अधिकरण - मं ,मार, पर संबोधन - ये, अरे ही दिसतात. शब्दयोगी अव्यय- बंजारा बोली भाषेमध्ये आत, वतं, जतं, कतं, चारीवडी, आंग, पाचं, डावळीवडी, जमणीवडी, हेटं, मुडंग, मार, भार ही स्थितीदर्शक क्रियाविशेषण अव्ययाची उदाहरणे आहेत. तसेच कालदर्शक क्रिया- विशेषण अव्ययात आव, जन्ना, सवार, कालेन, परमेदन, कनाई कनाई. परिणामवाचक क्रियाविशेषण अव्यय - घणो, जरासेक, आतरा, वतरा, कतरा. विरोधदर्शक- पणं, जकोणं, जेरसारु, उभयान्वयी अव्यय- दोन वाक्य जोडणारे अव्यय बंजारा बोलीमध्ये मं, अनं, नतो, भी, की, कोई, भाई, येरेवासू, वोरैवासू, जकोणं, करनं, पण. केवलप्रयोगी अव्यय- हाँहाँ, होहो, छं, घणो, आछो, बापरे, याडीये, याओ, मरेंरे, येबाओ इ. बंजारा बोली भाषेतील आणखी काही महत्वपूर्ण नावे उदाहरण म्हणून देता येईल. रंगाची नावे- काळो, धोळो, हारो, रातडो, पिळो, काळोभूर, भुरो हारोगारे धोळोसप. अन्न पदार्थाची नावे -बाटी, गलवाणी, लापसी, कढाव, चरको, काचो पाको, माचळी ,बोटी, दळीया, आटो, जामण, चिलवा, गुलगुल्या, घुगरी, खोडी, थरी, लगावण, सळोइ, चुरमो, पाटोडी ढोकळ्या, खाटो, गोळ, सक्कर, एंगण, इंडा भांड्यांची नावे -लोटा, घडीया, चाटू, कुंडो, हांडी, दातळी, दातळी, कचोळी ,भगोली, कुसा, वल्ली, छरी, सिक्को, गोदडी, सरेण्या, कराडी, काटोटी, सिसी, छदळा, खरपणी वार -सोमवार, मंगळवार, बधवार, वरसपत, सकरवार, थावर व दितवार महिना, वर्ष व नक्षत्रांची नावे -रोयळी, मरग, आरदडा, मोठो पुक नानक्या, पुक, आसळका, मगा, पुरबा, अुतरा, हासत, चित्रा, सवाती. वुंदाळो, पावासाळो, हिवाळो. नातेदर्शक नावे -बा, या, भेन, विरा, काका, काकी, भतिजा, मामा, मामी, दादा, दादी, नाना, नानी, मासा, मासी, जमाई, नणद, नानक्या, मोठबापू, दरवाणी, समदण, पामणो, भाया, बोडी, साळो, पुरुषाची नावे- बुध्या, भोज्या, देवला, सकर, झापा फुलीया स्त्रियांची नावे- गोमली, सोमली, रुपली, झामी, हेमली, दिपली, धरमी अशी आढळतात. शब्दबंध -आचो छोरा - चांगला मुलगा, धोळो घोडो - पोंढरा घोडा, काळो कत्रा - काळा कुत्रा, सवार आ - उदया या. उपवाक्य -तार नाम काई छं - तुझे नाव काय आहे. ओर नाम मालम छेनी - त्याचे नाव माहित नाही. म भुको छूं - मी उपाशी आहे. वाक्य -हमार गामेम एक देवळ छं - आमच्या गावात एक देऊळ आहे. तार कनं कत्रा पिसा छं - तुमच्याजवळ किती पैसे आहेत. छीच्यार

झाडेहेट रमरे छं - मुले झाडाखाली खेळत आहेत. म्हणी व वाकूप्रचार-खरेर खराबी लबाडेर चहादारी, बोंबडी बोभाटो झिपरी झपाटो, दुसरेर घेर खिर आपणे काई कामेरी, नकटो बेटा पेटेरो खोटो पैसा गाटेरो, सिक देवून सिकली मार नाम टिकली, रांधी भात हेगी खिर, यी गमाई वू गमाई दलडा भार गोई गमाई, जीव चकण्या करम गंडया, जांगडेर कचोळीमाई पिताणिन पेट फोड दिनो.

संदर्भ ग्रंथ :

मिलिंद स. मालशे (2004) आधुनिक भाषाविज्ञान : सिध्दांत आणि उपयोजन- लोकवाङ्मय गृह प्रकाशन, मुंबई, तिसरी आवृत्ती.

जयश्री पाटणकर , संपा. (2013) सामाजिक भाषाविज्ञान- स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, व्दि.आ.

रमेश धोंगडे (2006) सामाजिक भाषाविज्ञान- दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.शनिवार पेठ, पुणे.

सारीपुत्र तुपेंरे (2011) सामाजभाषाविज्ञान आणि दलित कथा वाङ्मय- नविन उदयोग, पुणे.

रमेश वरखेडे (2001) समाज भाषाविज्ञान प्रमुख संकल्पना-शब्दालय प्रकाशन, पुणे, दु.आ.

वसंत विष्णू कुलकर्णी (2011) मराठी प्रबंध सूची - साहित्य प्रसार केंद्र, सीताबर्डी, नागपूर.

मोहन चव्हाण (2007) 'बंजारा बोली भाषा : एक अध्ययन', सूर्या प्रकाशन, कानपूर.

मोतीराज राठोड (2005) 'गोर-बंजारा वंशाचा इतिहास', लतादेवी प्रकाशक, औरंगाबाद

आदिवासी जमाती व त्यांच्या समस्या

निखिल एम. देशमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: nmdeshmukh1@gmail.com

सारांश:

पृथ्वीवरील मानव हा पर्यावरणाचे एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. मानव ज्या पर्यावरणात राहतो त्याचा परिणाम त्याच्या संपूर्ण जीवन शैलीवर होत असतो, त्या अनुशंगाने तो आपले जीवन जगण्याचा प्रयत्न करतो. मानव आपल्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्याकरीता वेगवेगळे व्यवसाय करतो व आपले जीवन व्यतीत करतो हे सर्व करीत असतांना त्याच्यावर सभोवतालच्या पर्यावरणाचा परिणाम होत असतो.

एका विशिष्ट पर्यावरणीय क्षेत्रात जे लोक राहतात त्यांना आदिवासी किंवा आदिवासी जाती-जमातीचे लोक म्हणतात. कारण हे लोक अशा दूर्गम क्षेत्रात राहतात व तेथील पर्यावरणाला अनुसरून जीवन जगतात.

भारतीय उपखंडाच्या पृष्ठभागावर प्राचीन काळापासून आदिवासी जमातीचे निवास स्थान आहे, ते येथील मूळ निवासी आहेत ही महत्त्वपूर्ण बाब होय. आदिवासी जमातीचे लोक हे सर्वात जास्त भारतामध्ये निवास करतात 2001ला भारतामध्ये

आदिवासी जमातीच्या लोकसंख्येची टक्केवारी ही एकूण भारताच्या लोकसंख्येमध्ये $\frac{1}{4}8.2\% \frac{1}{2}$ होती तर 2011 मध्ये आदिवासी जमातीची एकूण लोकसंख्या टक्केवारी ही $\frac{1}{4}8.6\% \frac{1}{2}$ एवढी झाली. जगात आफ्रीका खंड सोडला तर भारतात आदिवासी लोकसंख्या सर्वात जास्त आहे. म्हणून काळाच्या ओघात आदिवासींच्या अनेक समस्या आढळून येत असल्यामुळे प्रस्तुत संशोधनासाठी “भारतातील आदिवासींच्या समस्या” या संशोधनातून आदिवासींच्या समस्यांबद्दल अल्पसा प्रयत्न केलेला आहे.

बिजशब्द :- जिवन शैली, प्राचिन काळ, आदिवासी जमात, जमातीच्या समस्या इ.

प्रस्तावना:

धर्म, व सामाजिक एकजीनसीपणा ही आदिवासी जमातीची सामाजिक लक्षणे होय. भारतात आर्यांचे आगमन झाले व मूल निवासी म्हणजे आदिवासी समूहांवर आक्रमणे झाली त्यामुळे हा समाज पराभूत होऊन जंगल, पर्वतीय प्रदेश नदी किनारवर्ती प्रदेश अशा ठिकाणी आश्रयी गेला. जेथे कृषी केली जायची तेथून आदिवासी समुदायाने स्थलांतर केले व जेथे कृषी संबंध किंवा इतर प्राथमिक व्यवसाय केले जातात तेथे निवास केला. आजही आदिवासी समूळ कृषी करतांना फारसे दिसत नाही. त्यांचे प्रमुख कारण म्हणजे, पर्वतीय, जंगल व्याप्त पठारी प्रदेशात कृषी व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर विकसित नाही.

सामान्यतः आपण आदिवासी कोणास म्हणतो, असा प्रश्न केल्यास त्यांची वेगवेगळी उत्तरे आपणास मिळतील. सामान्य लोकांच्या दृष्टीने आदिवासी म्हणजे भोळे-भाबडे लोक, जे जंगल व पर्वतीय प्रदेशात निवास करतात. सुशिक्षित लोकांसाठी आदिवासी म्हणजे नाचणारे, गाणारे, मस्त असणारे लोक ज्यांची काळजी घ्यायची विशेष गरज आहे असे, तर समाजशास्त्रीय लोकांनी आदिवासींचे वर्णन पुढील प्रमाणे केले. असे लोक जे राहणीमान, रिती रीवाज व सामाजिक मूल्य जतन करून ठेवतात. अर्थशास्त्रज्ञानुसार ज्यांची आर्थिक व्यवस्था इतर समाजापेक्षा खूप मागासलेली आहे, जे प्राथमिक क्रिया प्रक्रियेत मग्न आहेत ते लोक आदिवासी होय. सरकारी व बिगर सरकारी यांच्या मते आदिवासी जमातीच्या सामाजिक परिस्थिती मध्ये बदल होत आहे, ते पूर्वीपेक्षा आता अधिक समजदार झाले आहे. समाजातील वाईटपणा कमी झाला आहे, महिलांची स्थिती सुदृढ व बचत प्रवृत्ती विकसित झाली आहे, मुले शाळेत जात आहेत, आरोग्यप्रती ते सचेत झाले आहे, साफ सफाई वर विशेष लक्ष देत आहेत. तर सामाजिक स्थिती मध्ये कोणतेच बदल झालेले नाहीत. सरकारी व गैरसरकारी संघटनेनुसार, आदिवासी जमातीच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये बदल झालेला आहे, कृषी करण्यासाठी उत्तम बियाने, खते, किटकनाशकाचा वापर ते करीत आहेत. आधुनिक पध्दतीमुळे उत्पादनात वाढ होऊन खर्च कमी होत आहे. तर काही सरकारी संघटनांच्या मते आदिवासी जमातीच्या आर्थिक परिस्थिती मध्ये सुधारणा झालेल्या दिसून येत नाही.

उद्देश:

प्रस्तुत संशोधन पत्रिकेसाठी भारतातील आदिवासींच्या समस्या यांचा चिकित्सक अभ्यास करून निष्कर्ष काढण्याकरीता खालिल उद्देशांच्या आधारे ही संशोधन पत्रिका तयार करण्यात आलेली आहे.

1. आदिवासी जमात म्हणजे काय ?
2. आदिवासी जमातीची पार्श्वभूमी
3. आदिवासी जमातींच्या समस्या

इ. उद्देशांचे खालीलप्रमाणे स्पष्टिकणात्मक रूपांत करण्यात आलेले आहे.

1. आदिवासी जमात म्हणजे काय ?

काही शास्त्रज्ञांच्या मतानुसार आदिवासी कोणाला म्हणतात हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सिंह, आर. (2002) यांच्या मतानुसार "The Tribe means a unit of social organization especially almost they are primitive people" म्हणजेच जमाती ही एक विशिष्ट प्रकारचे सामाजिक संघटन असून ते प्राथमिक अवस्थेमध्ये जीवन जगणारे लोक होय.

“आदिवासी जमाती म्हणजे पूर्वी पासूनच एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणाऱ्या लोकांचा समूह होय” (हुसेन, माजिद. व सिंग, रमेश. ¼2006½ या वरून असे स्पष्ट होते की, आदिवासी जमातीचे लोक ज्या पर्यावरणात निवास करतात त्याला अनुसरून जीवन जगतात. परंतु वेगवेगळ्या आदिवासी जमातीचे समूह हे इतर आदिवासी जमातींच्या समूहापेक्षा वेगळे असतात. त्यांच्या चालीरिती, परंपरा व त्यांची संस्कृती सुद्धा भिन्न स्वरूपाची असते.

परंतु हे लोक ज्या प्रदेशात राहतात तो प्रदेश दूर्गम तसेच अविकसित असतो. ते आधुनिक विकासापासून बरेचसे दूर असल्यामुळे ते अंधश्रद्धाळू असतात. त्यामुळे जेव्हा ते आजाराला बळी पडतात, तेव्हा ते दवाखाने, डॉक्टर यांच्यापासून दूर राहून आपल्या समूहातील मांत्रिकाचा आधार घेतात. त्याचा परिणाम अलिकडे असा दिसतोय की, अशा प्रदेशात बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त असून, बहुतांश मृत्यू हे कुपोषणाने झालेले दिसतात.

2. आदिवासी जमातींची पार्श्वभूमी (Background of the Tribe):

लोकसंख्येचा मागासलेपणा हा व्यक्ती, परिवाराचा नसून तो समूहाचा मानला जातो, म्हणूनच सैध्दांतिक स्वरूपाने जे लोक शैक्षणिक व आर्थिक दृष्टीने मागासलेले आहेत, त्यांना आदिवासी जमाती म्हणून घोषित केले जाते. परंतु अशा लोकांचे समूह हे अल्पसंख्येचे असतात. भारतीय संविधानानुसार मागासलेला वर्ग म्हणजे असा वर्ग जो सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टीने मागासलेला असतो. संविधानाच्या 340 परिच्छेदानुसार भारताच्या राष्ट्रपतीला असा अधिकार आहे की तो आयोग नियुक्त करून देशातील विविध प्रदेशात राहणाऱ्या मागासलेल्या लोकसंख्येच्या स्थितीची माहिती वेळोवेळी प्राप्त करून घेऊन प्राप्त माहितीच्या अहवालानुसार त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे आकलन करून त्यांना सोयी सुविधा प्रदान करणे होय.

आदिवासी जमातींच्या लोकांची माहिती व त्यांची सूची तयार करण्याकरीता जानेवारी 1953 मध्ये राष्ट्रपतींनी काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक आयोग प्रस्थापित केला, ज्याला 'काका कालेलकर आयोग' या नावाने ओळखले जाते. हा आयोग राष्ट्रीय स्तरावरील मागासलेल्या जमातीशी संबंधित आयोग होता. दोन वर्षांनंतर या आयोगा द्वारे 2399 जमातींना मागासलेल्या श्रेणीत संमिलित केले गेले. ज्या अंतर्गत भारतातील जवळ-जवळ 70% लोकसंख्या यात समाविष्ट झाली.

याशिवाय आयोगाने निर्धनता, राहण्याच्या सोई व स्थिती, व्यावसायिक परिस्थिती यांना सुद्धा महत्वपूर्ण मापदंड मानण्यात आले. त्यानुसार या आयोगाने सामाजिक व आर्थिक प्रगतीच्या विकासाकरीता अनेक सूचना केल्या. परंतु केंद्र सरकारने या आयोगातील मागासलेल्या जातीकरीता जे आधार घेतले त्यांना अस्वीकार केले व 1961 ला त्यांनी नवीन आदिवासी जमातीची सूची तयार करावी असे ठरविले.

केंद्र सरकारने 14 ऑगस्ट 1993 ला 'मागासवर्ग आयोग' गठीत केला व 1994 ला मागासलेल्या जाती जमातींना सरकारी सेवांमध्ये 3 वर्षांची सूट देण्यात आली, तसेच अनेक राज्यांनी सरकारी सेवांमध्ये भरती करिता वेगवेगळ्या आरक्षणाची व्यवस्था केली.

आज आदिवासी जमातीचे लोक सभ्य संस्कृतीपासून दूर असले तरी पूर्वी अशा अनेक जमातींचे पूर्वज कधीतरी एखाद्या विस्तृत भूभागाचे शासक होते. परंतु युद्धात पराजित झाल्यामुळे ते दुर्गम भागात राहू लागले व त्यांनी आदिवासी जमातीचे रूप धारण केले. याचे राजगोंड, थारू, राजभर इत्यादी उदाहरणे आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर केंद्र व राज्य सरकारने आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाकरिता विशेष प्रयास केले. त्यांच्या करिता शिक्षण रोजगार, आवास, इत्यादींची व्यवस्था देण्याचे प्रयत्न केले. परंतु बरेच आदिवासी लोक आपली परंपरा, त्यांचे व्यवसाय सामाजिक प्रथा, जीवन शैली इत्यादी मधील बदल स्वीकारण्यास तयार नसतात. त्यामुळे ते अशिक्षित असून ते अंधश्रद्धा दारीद्र्या यातच गुंतून पडले आहेत. परंतु सरकार यांच्या करिता अनेक प्रयत्न करित आहेत.

भारतीय जनगणनेनुसार भारतात सुमारे 365 आदिवासी जमाती आहेत. 1991 च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण 67757 लक्ष आदिवासी जमातींची लोकसंख्या होती व अलीकडे या लोकसंख्येत वाढ होत आहे-

3. आदिवासी जमातींच्या समस्या (Problems of Scheduled Tribe):

भारतातील आदिवासी जमातींच्या लोकसंख्येच्या समस्या या बहुआयामी आहेत. ज्या त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीस बाधक आहेत. त्यांचे कारण म्हणजे हे लोक दुर्गम भागात निवास करतात. हे दुर्गम भागात असल्यामुळे त्यांचा आधुनिक संस्कृतीशी फारसा संपर्क येत नाही. त्यामुळे ते वर्तमान प्रगतीच्या तुलनेत मागे असतात. तसेच हे लोक साधे सरळ व भोळे असल्यामुळे त्यांचा फायदा घेतला जातो. काही धर्मांध लोक त्यांना स्वतःचा धर्म स्विकाण्यास प्रवृत्त करतात. त्याचप्रमाणे त्यांचे जीवन निसर्गावर पूर्णतः निर्भर असल्यामुळे व अलिकडे वनक्षेत्रावर बरेच शासकीय निर्बंध असल्यामुळे त्यांना जीवन जगणे कठीण झाले आहे.

या जमातीमध्ये अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था भाषा, धर्म व संस्कृती इत्यादी बाबत भिन्नता आढळून येते. हे लोक आपल्या परंपरागत जीवन शैलीला सोडण्यास तयार नसतात. म्हणूनच हे लोक देशाच्या मुख्य प्रवाहापासून वेगवेगळे आढळतात. यांना देशाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याकरिता राष्ट्रीय एकात्मता व सामुहिक विकास करण्याकरिता शासनाने प्रयत्नशिल असण्याची गरज आहे. या लोकांकरिता कल्याणकारी योजना राबविताना या योजना त्यांच्या करिता आहे. त्याची जाणीव त्यांना करून देणे गरजेचे आहे.

पोषण क्षमता व पोषण आहार (Nutritional Efficiency and Nutritional Diet):

कोणत्याही मानवी संस्थेची आंतरीक पोषण क्षमता ही तेथील कृषी भूमि उत्पादकतेशी संबंधित असते तर बाह्य पोषण क्षमता ही त्या प्रदेशातील आर्थिक स्थितीशी संबंधित असते. प्रत्येक समाजाची पोषण क्षमता ही वेगवेगळी असते. जगाचा अभ्यास केला असता असे दिसून येते की, मानव त्याच अन्न पदार्थांचे सेवन करतो, ज्या अन्न पदार्थांचे तो उत्पादन करित असतो. तसेच तो त्याला सहज उपलब्ध होणाऱ्या खाद्य पदार्थांचे सेवन करतो. परंतु भौगोलिक घटकाचा विविधतेमुळे पिके व उत्पादन प्रभावित होत असते.

जागतिक आरोग्य संघटनेने (WHO) केलेल्या व्याख्येनुसार, 'आरोग्य म्हणजे केवळ रोग व शारीरिक दुर्बलतेचा अभाव नव्हे तर शारीरिक, मानसिक व सामाजिक आरोग्य उत्तम राहणे होय'. पोषणयुक्त आहार व आरोग्य यांचा घनिष्ठ संबंध आहे म्हणूनच आहारात संपूर्ण अन्न घटकांचा योग्य प्रमाणात समावेश असणे आवश्यक आहे भारतात देखील आहार व अन्न समस्येकडे लक्ष

वेधण्यांत आलेले आहे कारण देशाची प्रगती ही सुदृढ जनतेशिवाय होणार नाही. त्याकरीता अन्न व आहाराकडे विशेष लक्ष दिले पाहीजे.

खादय पदार्थातील विविधता असूनही विश्वातील अधिकांश लोकांच्या भोजन पदार्थात अन्नधान्याचे प्रमाण जास्त आहे, अन्नधान्यांत तांदूळ व गह्वाचे सेवन करणारी लोकसंख्या सर्वाधिक आहे. जगातील 60% लोकसंख्या आपल्या रोजच्या जेवणात तांदूळ, गहू, मका इत्यादींचा वापर करते, उर्वरीत 40% लोकसंख्या ही भाजीपाला, फळे, मास, दूध व तेलयुक्त पदार्थ अधिक प्रमाणात वापरतात.

पर्याप्त पोषणाकरीता संतुलित आहाराची अत्यंत आवश्यकता असते. विश्वातील अध्यपिक्षा अधिक लोकसंख्या पोषणाच्या कमतरतेमुळे पिडीत आहेत. भूकेमुळे पिडीत क्षेत्रांचा संबंध पर्यावरणीय सामाजिक व आर्थिक स्थितीशी आहे. भूक व रोग यांचा जवळचा संबंध आहे असे व्यक्ती ज्यांना पोटभर जेवण उपलब्ध होऊ शकत नाही, ते लवकर आजारी पडतात. तसेच कुपोषणाचे प्रमाण कमी-अधिक प्रमाणात संपूर्ण जगभर आढळून येते. जगातील विकसनशील व अविकसित देशात कुपोषण व आजारी लोकसंख्येचे अधिक प्रमाण दिसून येते. रोगांचे वितरण व पर्यावरणीय विभिन्नता यांचा देखील जवळचा संबंध आहे. कुपोषणातील वाढत्या प्रमाणाला लोकसंख्या व कृषी योग्य भूमी यातील वाढती तफावत करणारी आहे. वर्तमान काळात कुपोषण प्रत्येक राष्ट्रासमोर सर्वात मोठी समस्या असून कित्येक देश कुपोषणावर मात करण्यासाठी सतत प्रयत्नशिल आहेत, म्हणून लोकसंख्या पोषण स्तराविषयी अभ्यास करण्याची आज गरज आहे.

येथे विशिष्ट लोकसंख्येच्या वयोगटातील व्यक्तीमध्ये कुपोषण दिसून येते. विशेषतः 0 ते 5 वर्षे हा संवेदनात्मक विकार क्षम गट (Vulnerable Group) हा कुपोषणाची शिकार म्हणता येईल. यात गर्भाअवस्थेतील माता आणि 1 ते 5 वर्षे वयोगटातील लोकांचा समावेश होतो. भारतात बालकांच्या कुपोषणाचे प्रमाण जास्त आहे. येथे एकूण लोकसंख्येपैकी जवळ जवळ 40% बालकांची संख्या आहे. जन्मापासून 5 वर्षांपर्यंतचा कालावधी हा बालकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा असतो. या काळात पोषण घटकाची पूर्तता न झालेल्या मुलांमध्ये कुपोषण होते.

नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ न्युट्रिशन (NIN) आणि देशातील इतर संशोधन केन्द्रामध्ये नवजात आणि वाढत्या वयाच्या लहान मुलांना पोषक तत्वाची गरज यावर भरपूर अभ्यास केला गेला आहे व त्या नुसार प्रथिने आणि कॅलरीज ग्रहण खालील प्रमाणे संतुती केली आहे.

सारणी क्र. 1: नवजात व लहान मुलांची अन्नाची गरज

अ.क्र	वयोगट	शरीराचे अपेक्षित अंदाजे वजन	कॅलरीज Kcals	प्रथिन ग्राम
1	0 ते 6 महिने	3 - 7	600	11
2	0 - 6 महिन ते 1वर्ष	7 - 9	800	13
3	1-3 वर्ष	9 - 13	1200	18
4	4- 6 वर्ष	15 - 17	1500	22
5	7-9 वर्ष	18 - 21	1800	33

6	10-12 वर्ष	23 - 28	2100	41
---	------------	---------	------	----

स्त्रोत:-NIN, ICMR (1989)

निष्कर्ष:

आदिवासींच्या जमातीचे अध्ययन केले असता खालीलप्रमाणे निष्कर्ष प्राप्त झालेले आहेत.

1. जे लोक प्रदेशाच्या दूर्गम भागात राहतात ते इतर जगाच्या तुलनेत मागासलेले आहेत.
2. आदिवासी जमातींचा कल हा हळूहळू आधुनिक युगाकडे वळतांना दिसुन येत आहे पण हा कल काही भागात आढळून येत नाही.
3. जगामध्ये कुपोषणाच्या बाबतीत भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो. कुपोषणामूळे भारतात कमी वजनाची मुले जन्माचे प्रमाण देखील एक ज्वलंत व गंभीर सामाजिक समस्या निर्माण होत असतांना दिसुन येत आहे.
4. प्रदेशा-प्रदेशातील आहार व पोषणस्तर यात भिन्नता आढळून येते विकसित क्षेत्रात संतुलित आहार घेतला जातो, तर विकसनशिल व अविकसित प्रदेशात त्यामध्ये असंतुलन आढळून येते

उपाय - योजना :-

1. बाळाचे जन्माच्या वेळेचे साधारण वय 3 किलो असते जे 6 महीण्यात दुप्पट होते. व एका वर्षात त्याचे वजन 0 ते 9 किलो पर्यंत वाढते. म्हणूनच त्यांना जास्त प्रमाणात शरीर सुदृढ करणारे आणि उर्जा देणारे प्रथिन व कॉलरीज युक्त भोजन मिळणे आवश्यक असते.
2. अनेक समस्या असल्यामुळे या लोकांसमोर आजार व कुपोषणाची स्थिती निर्माण होऊन मुत्युच्या प्रमाणात वाढ होते. म्हणूनच अशा लोकांचा विकास करण्याकरीता त्यांना पोषण युक्त आहाराची गरज आहे.
3. शासनाने आदिवासींच्या समस्या लक्षात घेवून त्यांच्यापर्यंत शासकिय धोरण, शासकिय योजना तसेच सोयी सुविधांची उपलब्धता करुन देण्यात यावी.
4. देशातील खाद्यान्न व पोषण स्तर समस्या दूर करण्याकरीता लोकसंख्या वाढ थांबविणे व जास्तीत जास्त खाद्य पिकाचे उत्पादन घेवून देश आत्मनिर्भर होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

आगलावे, प्रदीप, (2004), “आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र”, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

हुसैन, माजीद, (2004), “कृषी भूगोल”, रावत पब्लिकेशन्स, न्यु दिल्ली.

मौर्य, एस.डी. (2004), “सामाजिक भूगोल”, शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद.

सिंह, बी. एम. (2003), “मानव भूगोल”, प्रयाग पुस्तक भूवन, इलाहाबाद.

सिंह, बृंदा (2003), “आहार विज्ञान”, श्याम प्रकाशन, जयपूर.

भारतातील कामगार चळवळ आणि नाग-विदर्भ

पी. एस. माहोरे

इतिहास विभाग,

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: mahorepuru80@gmail.com

प्रस्तावणा:

ब्रिटीशांच्या शासनकाळात भारतात मोठ्या उद्योगाला सुखात झाली. त्यामुळे गिरणी कामगार, खाण कामगार, लोखंड व पोलाद उद्योगातील कामगार, रेल्वे श्रमिक व इतरही क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात कामगार वर्गाचा उदय झाला. कामगारांच्या समस्या

सोडविण्यासाठी भारतात कामगार चळवळीला सुरवात झाली. त्याचे पडसाद मध्य प्रांतातील नाग-विदर्भातही पडले व कामगार चळवळीला सुरवात झाली.

ब्रिटीशांनी भारतात इ.स. 1757 च्या प्लासीच्या युद्धाने ब्रिटीश साम्राज्याचा पाया रोवला तर 1764च्या बक्सार युद्धाने त्याला मजबूती दिली. तेव्हापासूनच खऱ्या अर्थाने हिंदुस्थानचे शोषण करण्याला सुरवात झाली. इ.स. 1813 च्या चार्टर कायद्यानुसार इस्ट इंडिया कंपनीचा व्यापारावरिल एकाधिकार समाप्त करण्यात आला आणि सर्व ब्रिटीशांना हिंदुस्थानचे लचके तोडण्याची परवानगी देण्यात आली. भारताचे आर्थिक शोषण करता यावे याच हेतूने जास्तीत जास्त ब्रिटीश व्यापारी भारतात येऊ लागले. भारतातील कच्चा माल स्वस्त किंमतीत खरेदी करून आपल्या देशात नेऊ लागली. या काळात इंग्लंड मध्ये औद्योगिक क्रांतीला सुरवात झाली त्यामुळे भारतातील कच्चा मालावर प्रक्रिया करून पक्क्या मालात रूपांतरीत करून कमी किंमतीत भारतात विकायला सुरवात केली. त्यामुळे भारताला ब्रिटीशांच्या वसाहतीचे स्वरूप प्राप्त झाले.

एकोणीसाव्या शतकाच्या सुरवातीलाच भारतात आधुनिक सूती कपडा उद्योगाच्या स्थापनेकरिता अनेक प्रयत्न केले गेले. इ.स. 1817 च्या आसपास कलकत्त्याच्या एका व्यापारी उद्योग समूह 'मैसर्स फर्ग्युसन अँड कंपनी' यांनी पहिला प्रयत्न केला. बाबरिया नावाच्या मिल वर त्यांनी जवळपास दोन लाख पौंड खर्च केला. पण व्यावसायिक दृष्टीकोणातून ही गिरणी अपयशी ठरली; व 1940 मध्ये तिचे अस्तित्व समाप्त झाले. दुसरा प्रयत्न 1830 मध्ये पैटिक नावाच्या व्यक्तीने कलकत्त्याजवळ 'फोर्ट ग्लोस्टर मिल' स्थापून केला. इ.स. 1857 च्या उठावानंतर ब्रिटीश व्यापार्यांना ज्या क्षेत्रात कोणताही प्रतिस्पर्धी नाही अशा क्षेत्रात त्यांनी भांडवल गुंतवायला सुरवात केली. त्यामध्ये रेल्वेमार्ग, कोळसाखाणी, ज्युट उद्योग, बागवानी, तारायंत्र, इ. हळूहळू भारतातील पारशी समुदायही मोठ्या उद्योगाकडे आकर्षित झाला. इ.स. 1854 मध्ये मुंबई मध्ये पहिली कापड गिरणी कावसजी नानाभाई डावर यांनी सुरू केली. त्यांनी 'बॉम्बे स्पिनिंग अँड विविंग कंपनीची' स्थापना केली. तर इ.स. 1858 मध्ये बंगाल प्रांतात हुगळी नदीच्या किनाऱ्यावर रिसरा येथे पहिल्या ज्युट मिलची सुरवात झाली. औद्योगिक विकासोबतच भारतात औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या दिवसेंदिवस वाढू लागली. त्या काळात कारखाण्यात जंगलाचे कायदे मानले जात असे. कामाच्या वेळेची कोणतीच सिमा नव्हती. पुरुष, स्त्रिया व मुलांना कारखान्यात 12, 16, तर कधी 18 तास काम करावे लागत असे. रविवारची सुटीही मिळत नसे. काम सुरू होण्याची व संपण्याची कोणतीच वेळ नव्हती. सहा सात वर्षांच्या मुलांकडून तरुणासारखे काम करून घेतल्या जात असे. विजेची सुरवात झाल्यामुळे सुर्योदय ते सुर्यास्त हे मापदंड समाप्त झाले होते. त्याकाळी कोळशाच्या खदानींना तर मरणचा गडूडा समजला जात असे. खदानीत काम करणाऱ्या कामगारांचा पगार अतिशय कमी होता. कामगारांच्या व्यथा वेदनांचा कुणी वालीच नव्हता. त्यामुळे कामगारांची स्थिती हलाखीची होती. अशा परिस्थितीत कामगारांजवळ एकच शस्त्र होते ते म्हणजे संप; परंतु संप करण्यासाठी कामगार वर्गात एकजूटता असणे गरजेचे होते.

ब्रिटीशांच्या काळात असंघटीत क्षेत्रात संपाला सुरवात झाली होती. इ.स. 1827 च्या सुरवातीला कलकत्ता येथे पालान क्वीन (पालखी) उचलून नेणाऱ्यांनी संप केला होता आणि त्यांच्या समर्थनार्थ गंगा नदीवरील नावाड्यांनी व घोडागाडी चालकांनी केलेल्या संपाविषयी ऐकीवात आहे. त्याचप्रमाणे इ.स. 1855-57 मध्ये कचार चहा मळे येथील कामगारांनी संप केला होता असे ऐकायला मिळाले. इ.स 1862 मध्ये हावडा रेल्वे स्टेशनवरील कुलीनीं संप केला. तर इ.स. 1877 मध्ये नागपूर येथील एम्प्रेस मिल मधील गिरणी कामगारांनीही संप केला.

भारतात कारखानदारांसाठी हा काळ सुगीचा ठरला दिवसेंदिवस कापड गिरण्यांची संख्या भारतात वाढू लागली. याचा धसका इंग्लंड मधील मॅचेस्टर शहरातील डेव्हेस्टर ओनर्स ऑफ टेक्सटाईल P संघटनेच्या मालकांनी घेतला. अतिशय कमी पगारावर काम करणारा मजूर वर्ग, कामाचे तासही निश्चित नाही, उपलब्ध असणारा कच्चा माल, त्यामुळे वाढणारी गिरण्यांची संख्या असेच राहिले तर त्यांच्या उद्योगांवर याचा विपरित परिणाम होणार होता. याची जाणीव झाल्यावर इ.स. 1875 मध्ये उद्योजकांच्या वतीने इंग्लंडच्या Earth of shortsbury यांनी इंग्लंडच्या हाउस ऑफ लॉर्ड्स मध्ये म्हटले We must Bear in mind that India has the raw material and cheap labour and if we allow the manufacturers there to work their operation 16 to 17 hours and put them under no restriction. we are giving them very unfair advantage over the manufactures of our country and we might be under sold even in Manchester itself by manufactured good imported from the east- म्हणूनच उद्योजकांच्या समाधानासाठी ब्रिटीश सरकारने तत्कालीन व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपणच्या कार्यकाळात इ.स. 1881 मध्ये एक कामगार विषयक कायदा पारित करण्यात आला. त्यामध्ये कामाचे तास, महिन्यातील सुट्या आणि कामगारांची सुरक्षा यावर भर देण्यात आला.

भारतात औद्योगिकीकरणला सुरवात होतांना शंभर वर्षापूर्वी ब्रिटनमध्ये जी परिस्थिती होती तिच भारतातही होती. या परिस्थितीकडे ब्रिटीश सरकारचे लक्ष वेधण्यात आले. सरकारने चौकशी करण्याकरिता एक आयोग नेमले. या आयोगाला सादर करण्यासाठी सप्टेंबर 1884 मध्ये श्री. एन. एम. लोखंडे यांनी मिल कामगारांची एक सभा आयोजित केली. सभेत पारित करण्यात आलेल्या ठरावानुसार श्री. एन. एम. लोखंडे यांनी 5300 कामगारांची स्वाक्षरी असलेले एक निवेदन तयार केले. त्यामध्ये कामगारांना साप्ताहिक सुट्टी मिळावी, अर्धा तास मधली सुट्टी मिळावी, असमर्थतेबोल नूकसान भरपाई मिळावी, दर महिन्याच्या किमान पंधरा तारखेला तरी पगार मिळावा, कामाची वेळ सकाळी 7.30 ते सुर्यास्तापर्यंत असावी. या मागण्या करण्यात आल्या व हे निवेदन आयुक्ताला सादर करण्यात आले. श्री. लोखंडेच्या या कार्यामुळेच त्यांना भारतातील पहिला मजूर पुढारी होण्याचा मान दिला जातो.

24 एप्रिल 1890 मध्ये श्री. एन. एम. लोखंडे यांनी सतरा हजार कामगारांच्या स्वाक्षरीनिशी तयार करण्यात आलेल्या दुसऱ्या निवेदनात या मागण्यांचा पुनर्रचवार करण्यात आला. तसेच याप्रसंगी श्री. लोखंडे यांच्या अध्यक्षतेखाली 'बॉम्बे मिल हॅन्ड्स असोशियनची' स्थापना करण्यात आली. परंतु कामगारांची ही संघटना आजच्या दृष्टीने कामगार संघटना नव्हती कारण या संघटनेजवळ कोणतेही सभासद, पैसा वा नियम नव्हते.

इ.स. 1905 ते 1908 या कालावधीत अनेक ठिकाणी संप झाले. लॉर्ड कर्झनच्या कार्यकाळात केलेल्या बंगाल विभाजनाच्या विरोधात 1905 मध्ये कलकत्ता येथील शासकीय मुद्रणालयातील कामगारांनी शासकीय गॅझेट छापण्यासाठी नकार दिला, तर इस्ट बंगाल रेल्वे कामगारांनी असहनीय परिस्थिती, कामाच्या तासात केलेली वाढ, अधिकाऱ्यांद्वारा कामगारांना केलेली शिवीगाळ या विरोधात संपाचे रणशिंग फुंकले. इ.स. 1908 मध्ये राजद्रोहाच्या आरोपाखाली लोकमान्य टिळकांना झालेल्या 6 वर्षांच्या शिक्षेच्या विरोधात मुंबईतील सर्व कापड गिरण्या बंद ठेवण्यात आल्या. दुकानदार व मोठ्या व्यापाऱ्यांनी आपली दुकाने बंद ठेवली तसेच मुंबईकर जनतेने उत्सफुर्तपणे संपाला साथ दिली. या संपाविषयी रशियाचा क्रांतीकारक लेलीन म्हणाला इभारतीय द्रष्टी श्रमिक वर्ग चेतनायुक्त राजनैतिक संघर्षासाठी परिपक्व झाला आहेP.

19व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात कामगारमधील जागृतीमुळे स्थापन झालेल्या काही संघटना म्हणजे रेल्वे सर्वेन्ट्स का मिश्रीत समाज (1897), द प्रिंटर्स युनियन ऑफ कलकत्ता (1905). द बम्बई पोस्टल युनियन (1907), द कामगार हितवर्धक सभा, मुंबई (1910) इतकेच नव्हे तर पहिल्या महायुद्धाच्या काळात निर्माण झालेल्या परिस्थितीमुळे निरनिरळ्या उद्योगधंद्यातल्या सुमारे वीस संघटना. डॉ. अंनी बेझंट, महात्मा गांधी यांनी केलेल्या चळवळीची कामगार संघटनांना मोठी मदत झाली. महात्मा गांधीच्या तत्वानुसार काम करणारी अहमदाबादची मजूर महाजन संघटनाही याच काळात निघाली.

इ.स. 1917 च्या रशियन राज्यक्रांतीमुळे कामगार संघटनांमध्ये नवीन ऊत्साह निर्माण झाला. तसेच रौलेट कायद्याची दडपशाही व जालियनवाला बाग हत्याकांडामुळे कामगारच नव्हे तर सामान्य भारतीय नागरिकही ब्रिटीशांच्या विरोधात चिडून उठाला. इ.स. 1918 मध्ये मुंबईतील कॉटन मिल वर्कर्स संघटनेच्या वतीने संप पुकारला गेला. जानेवारी 1919 मध्ये या संपात मुंबईतील कापड गिरण्यामधील जवळपास 1,25,000 कामगारांनी सहभाग घेतला. इ.स. 1920 मध्ये तर भारतात जवळपास 200 संप पुकारल्या गेले व त्यात जवळपास 15 लाख कामगार सहभागी झाले होते. या संपाच्यावेळी कामाचे तास 10 असावे व महागाई भत्ता देण्यात यावा. या सारख्या कामगारांच्या मागण्या होत्या. एकतेच्या बळाची जाणीव कामगारांना झाल्यामुळे इ.स. 1909 ते 1920 या कालावधीत जास्तीत जास्त मजूर संघटना भारतात स्थापन करण्यात आल्या.

पहिल्या विश्वयुद्धानंतर जागृतीक शांततेसाठी राष्ट्रसंघाची स्थापना करण्यात आली. राष्ट्रसंघाच्या वतीने जगभरातील कामगारांची स्थिती सुधारावी या दृष्टीने त्यांना एकत्र करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेची स्थापना करण्यात आली. या संघटनेत भारताचेही प्रतिनिधित्व असावे म्हणून राष्ट्रीय स्तरावर एक संमेलन आयोजित करण्यात आले. त्यात देशभरातील 64 कामगार संघटनेचे 1 लाख 40 हजार कामगार सहभागी झाले. व 'ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसची' स्थापना 31 ऑक्टोबर 1920 ला मुंबईला करण्यात आली. अधिवेशनाच्या अध्यक्षपदी विराजमान असलेले लाला लाजपतराय यावेळी म्हणाले. 'भारतातील कामगार केवळ भारतातील कामगारांच्या लाभासाठीच शारीरिक व मानसीक रूपाने एकताबद्ध नाही तर आंतरराष्ट्रीय बंधुभावाच्या साखळीतील एका कडीच्या रूपात तिला मजबूती देण्यासाठी आहे.' लाला लाजपतराय यांचे अध्यक्षिय भाषण कामगारांच्या भूमिकेबाल सूचक असे होते.

ब्रिटीशांच्या व्यापारी धोरणामुळे भारतात प्रादेशिक विशेषता निर्माण झाली. मध्यप्रांतातील विदर्भ हा पूर्विपासूनच कापसासाठी प्रसिध्द असणारा प्रदेश म्हणून ओळखला जात असे. इ.स. 1839 मध्ये ब्रिटीश रेसिडेंटच्या आदेशावरून पेस्तनजी नावाच्या पारशी सावकारास वऱ्हाड मकल्याने देण्यात आले. त्याने शेतकऱ्यांना आगावू पैसे देऊन कापूस पिकविण्याचा प्राघात त्यानेच प्रथम पाडला. विशेष म्हणजे याच पेस्तनजींनी पूर्वी इ.स. 1825-26 मध्ये मुंबई येथे रेल्वे व टूक्स उपलब्ध नसल्यामुळे बैलगाडीने कापूस पाठविला होता. इ.स. 1857 नंतर वऱ्हाडाने कापसाच्या बाबतीत बरिच प्रगती केली याला अनेक कारणेही होती. कापूस हे नगदी पिक होते, मुंबईहून कलकत्याला जाणारा रेल्वेमार्ग वऱ्हाडपर्यंत पोहचला होता त्यामुळे मालाची ने-आन करणे जलद व स्वस्त झाले. तर इ.स. 1875 मध्ये अमेरिकन गृहयुद्ध घडून आले त्याचा परिणाम म्हणून इंग्रजांचे लक्ष भारतीय कापूसाकडे गेले व कापसाच्या किंमती वाढून वऱ्हाडतील कापूसाला मोठी मागणी आली. मुबलक प्रमाणात कमी किंमतीत कापूस उपलब्ध असल्यामुळे उद्योजकांची दृष्टी देशाच्या मध्यभागी रेल्वेने जोडलेल्या नागपूरकडे गेली.

त्याचाच परिणाम म्हणून इ.स. 1877 मध्ये नागपूरात एम्प्रेस मिलची स्थापना झाली. ही मध्यप्रांतातील सर्वात मोठी सूत गिरणी होती. पुढे इ.स. 1885 मध्ये अमरावती जिल्हात बडनेरा मिल, 1903 व 1908 मध्ये अकोला येथे दोन मिल स्थापन झाल्या. पुलगाव कॉटन मिल, 1922-23 मध्ये मॉडेल मिलची स्थापना नागपूर येथे, 1925 मध्ये अचलपूर विदर्भ मिल, हिंघणघाट मधील रायसाहेब मोहता मिल व राय बहादूर बन्सिलाल अबिरचंद मिल इत्यादी. इ.स. 1885 ते 1899 पर्यंतचा कालखंड हा विदर्भाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाचा जागृती सूचक म्हणावा लागेल. गिरण्यांच्या वाढीसोबतच दिवसेंदिवस सूतगिरणीत काम करणाऱ्या कामगारांची संख्याही वाढू लागली परंतु त्याची आर्थिक स्थिती मात्र हलाखीचीच होती. त्यांचे राहणीमान चांगले नव्हते. त्यामुळेच इ.स. 1877 मध्ये नागपूरमधील एम्प्रेस मिलच्या कामगारांनी संपाचा एल्यार पूकारला.

विदर्भातील कामगारांना जास्तीत जास्त वेतन आणि सवलती कशा मिळवून देता येतील यासाठी त्यांना एकत्रित करणे गरजेचे होते. नागपूर येथील कामगारामध्ये जागृती व संघटना करणारे पहिले कार्यकर्ते दलितांचे नेते किसन फागोजी बन्सोड व धुंडीराजपंत ठेंगडी हे होते. या संदर्भात 1326 एप्रिल 1908 ला नागपूरला झालेली मजूरांची सभा वैशिष्टपूर्ण ठरली. या सभेत डॉ. मुंजे, स्वामी शंकरानंद, धुंडीराजपंत ठेंगडी आदी नेते उपस्थित होते. सभेत धुंडीराजपंतानी मजूरांनी दारू सोडण्याचा आणि फंडामध्ये पैसा जमा करण्याचा उपदेश केला. यावरून धुंडीराजपंत ठेंगडी हे विदर्भातील प्रथम मजूर नेते होते. इतकेच नव्हे तर नागपूरच्या मॉडेल मिलने धुंडीराजपंतांना मजूरांचे प्रश्न अभ्यासण्याकरिता विलायतेला पाठविले.

विदर्भात गिरणी मजूरांच्या संघटनेसोबतच रेल्वे मजूर व इतरांच्या छोट्या संघटना हळूहळू अस्तित्वात येवू लागल्या. प्रांतीय स्तरावर किंवा राष्ट्रीय स्तरावर मजूरांना एकत्र करणाऱ्या संघटना या काळात अस्तित्वात नव्हत्या. इ.स. 1920 मध्ये ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेसच्या स्थापनेने कामगार वर्गात आनंदाचे वातावरण निर्माण झाले. या राष्ट्रीय संघटनेच्या स्थापनेच्यावेळी विदर्भातील सहा युनियनचे सहा प्रतिनिधी अपस्थित होते. त्यात किसन फागुजी बन्सोड व धुंडीराजपंत ठेंगडी होते. या कामगार नेत्यांचाच वसा पुढे रामभाऊंनी घेतला. रामभाऊंना व्यापक दृष्टी होती देशाबोलचे प्रेम त्यांच्या अंतःकरणात होते. मजूरांसाठी कार्य करतांना त्यांनी मजूरांचे आंदोलन राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाकडे वळविले हेच त्यांच्या कार्याचे विशेषत्व ठरले. या त्यांच्या गुणांमुळेच रामभाऊ कामगारांच्या गळ्यातील ताईत बनले. इ.स. 1927 मध्ये रामभाऊ रुईकरांनी नागपूरातील गिरणी कामगारांना संघटीत करून 'नागपूर गिरणी संघ' नावाची कामगार संघटना स्थापन केली. विशेष म्हणजे संघटनेची श्रमिक संघ अधिनियम 1926 नुसार नोंदणीही करून घेतली. त्यावेळच्या मध्यप्रांत व वऱ्हाडमध्ये स्थापन झालेली ही पहिली कामगार संघटना होय. या संघटनेला एम्प्रेस मिलनेही मंजूरी दिली होती. या संघटनेचे अध्यक्ष -रा. ब. जयवंत, उपाध्यक्ष -डॉ. ना. भा. खरे, चिटणीस- रा. स. रुईकर, कार्यकारी मंडळ- गो. अ. ओगळे, ग. दी. ढवळे, खजिनदार -रा. ब. ठाकूर हे होते. (तर विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास पृष्ठ 83 या पुस्तकात दिल्याप्रमाणे कार्यकारी मंडळाचे सदस्य पुढीलप्रमाणे होते. अध्यक्ष डॉ. ना. भा. खरे, उपाध्यक्ष समिनुल्लाखां व अॅड. आर. जी. प्रधान, चिटणीस, अॅड. आर. एस. रुईकर व मॉट साहेब, खजिनदार मिसेस मॉट, सभासद बॅ. व्हिवियन बोस, आयरलँड साहेब, किसन फागुजी बन्सोडे, डॉ. मिस केसरकर, विठोबा पाटील, रघुनाथ शंभरकर, सिताराम हाडके, रामाजी डोंगरे, प्रल्हाद कांबळे, रेवाराम कवाडे, गोंविंदराव बगेकर इ.)

भारतातील (नाग-विदर्भातील) कामगार चळवळीचा इतिहास देदियमान आहे. कामगारांच्या व्यथा वेदनांना वाचा फोडण्यासाठी कामगार वर्ग एकत्रित झाला. 1920 नंतर राष्ट्रीय स्तरावर स्थापन झालेल्या कामगार संघटनांची संख्या भरपूर आहे.

तरीही आज असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना एकत्रित करण्याची गरज आहे. कामगार चळवळीचा इतिहास माहित असेल तर वर्तमानातील कामगारांचे प्रश्न सोडवितांना नक्कीच मदत होईल.

संदर्भ सूची:

कोलारकर डॉ. शं. गो., आधुनिक विदर्भाचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन नागपूर 2003

कोसारे एच. एल, विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास (स्वातंत्र्यपूर्व), ज्ञानप्रदिप प्रकाशन नागपूर, 1984

चिटणीस शंकर लक्ष्मण, भारतीय कामगार चळवळ, वेरा अँड कंपनी पब्लिशर्स 1959

रुईकर मालती, रामभाऊ रुईकर जीवन चरित्र, रुईकर स्मारक समिती प्रकाशन 1966

मिश्र गिरश, आधुनिक भारत का आर्थिक इतिहास, ग्रंथशिल्पी प्रकाशन 2004

भट्टाचार्य सब्यसाची, आधुनिक भारत का आर्थिक इतिहास, राजकमल प्रकाशन दिल्ली, 2013

बर्धन ए. बी., अखिल भारतीय ट्रेड युनियन काँग्रेस का संक्षिप्त इतिहास, एटक प्रकाशन 2004

K. L. Mahendra, A Short History of The A.I.T.U.C, 2000

Prem Sagar Gupta, A Short History of Trade Union Congress, 1980

कौटिल्याचे आर्थिक विचार

सचिन भास्कर कुंभार

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय,

जळगाव, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: sachinkmbhr59@gmail.com

भारतीय आर्थिक विचारवंतांमध्ये कौटिल्य प्रथम क्रमांकावर आहे. त्याचे दुसरे नाव विष्णुगुप्त देखील होते. इतिहासात, त्यांना चाणक्य म्हणून देखील ओळखले जाते. ते चंद्रगुप्त मौर्यचे पंतप्रधान आणि प्रधान सल्लागारही होते. म्हणूनच त्यांनी सरकार चांगले चालविण्यासाठी 'अर्थशास्त्र' लिहिले. त्यांनी आपल्या पुस्तकात राज्य शासन, जमीन सुधारणा, उद्योगांचे व्यवस्थापन, व्यापार, सैन्य, परराष्ट्र धोरण, कर आकारणी आणि कामगार इत्यादी सर्व विषयांचा आढावा घेतला आहे. या अर्थशास्त्राला कौटिल्य अर्थशास्त्र असे म्हणतात. ज्यांतर्गत कौटिल्य यांनी आपले आर्थिक विचार मांडले.

कौटिल्य यांच्या मते अर्थशास्त्राची व्याख्या:

मनुष्याच्या उदरनिर्वाहासाठी आणि मनुष्याने वापरलेली जमीन या दोन्हीला अर्थ नावाने संबोधले जाते. अशी जमीन घेतलेल्या व सुरक्षिततेशी संबंधित साधनांचा शोध घेणे बतपचजूया शास्त्राला अर्थशास्त्र म्हटले जाते.

पृथ्वीच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या सहाय्याने मानवाची उपजीविका चालते, गरजा भागतात, तिची नैसर्गिक साधन सामग्रीची उपलब्ध लाभ संवर्धन पालन विषयक उपायांचा अभ्यास म्हणजे 'अर्थशास्त्र' होय.

त्यांच्या व्याख्येतून हे स्पष्ट झाले आहे की अर्थशास्त्राचा मूळ आधार जमीन आहे. यामागचे कारण बहुधा त्यावेळेस शेतीविषयक कामे ही रोजीरोटीचा मुख्य आधार मानली जात असे. म्हणूनच कौटिल्य शेतीला अर्थव्यवस्थेचा एक प्रमुख भाग म्हणून शेतीचे साधन मानले.

उद्दिष्ट:

कौटिल्याचे आर्थिक विचारांचा अभ्यास करणे

गृहीतक:

कौटिल्याचे आर्थिक विचार आज ही महत्वाचे असल्याचे दिसते.

संशोधन पध्दती :

संशोधक प्रामुख्याने संशोधनात दुय्यम साधन सामुग्रीचा अभ्यास करून सदर संशोधांची माहिती मिळवणार आहे.

कौटिल्य आर्थिक विचारः

१) कृषी विषयक विचारः

राष्ट्रीय विकासात कृषी , पशुपालन आणि व्यापार यांचा समावेश केलेला दिसून येतो. त्या काळी शेतीला फार महत्वाचे स्थान होते तसेच शेती संदर्भात सखोल व विस्तृत लागवडी बद्दल माहिती दिलेली दिसून येते. यात उत्तम अशी बियाणे , पिकांवरील रोग व त्यावर उपाय म्हणून खते, सिंचन, पिकांची फेरपालट अशा अनेक महत्वाची माहिती त्याच्या ग्रंथात दिलेली दिसून येते. या सोबतच शेती बद्दल शासनाची जबाबदारी ही पडीत जमिनीला लागवडी योग्य बनवणे, शेतव्यवसाय करणारे यांना भरीव स्वरूपात मदत करावी कि जाने शेतकर्यांना त्याचा फायदा होईल.

२) नगररचने संबंधी विचारः

कौटिल्य खेडी, गावे, शहरे यांच्याकडे प्रशासकीय —ष्टीकोनातून पाहतात. कारण कौटिल्य काळी नवीन वस्ती वसविण्यासाठी शेती हा प्रमुख व्यवसाय असल्याने अशा लोकांसाठी खेडी बांधून जी पडीत जमीन आहे ती जमीन लागवडीखाली आणण्यासाठी योग्य त्या सोयी व प्रोत्साहन दिलेले आढळते, या नवीन वस्ती, खेडी , नगरे मोठ्या प्रमाणात वसविल्या नंतर राजाने सुरुवातीस धान्य, पशु, जमीन द्यावी आणि नंतर सवडीनुसार राजाला ती परत करावी. म्हणजे सुरुवातीलाच राजाने प्रजेला या मदती सोबतच करातही सुट द्यावी जेणे करून प्रजेच्या कोशात (संपत्तीत) वृद्धी होईल. आणि भविष्यात याच प्रजे कडून कर हा वसूल केला जाईल असा दूर गामी विचार केलेला दिसून येतो. दहा गावे मिळून एक संग्रहण गावाचे नाव असावे कारण याचा अर्थ असा कि, शेतकर्यांकडून कर रूपाने जे धान्य, कडधान्य, तेलबिया तसेच जंगलातले उत्पन्न इ. जो माल सरकारजमा होत असे तो अशा ठिकाणी साठवला व संग्रहित केला जात असे.

३) व्यापार विषयक विचारः

कौटिल्य यांनी आपल्या आर्थिक विचारात व्यापारा बाबत निगमन व विकास कसा करावा या संबंधी सविस्तर माहिती त्यांच्या ग्रंथात दिलेली आढळते. राज्याची व्यवस्था लक्षात घेऊन व्यापार आणि औद्योगिक धोरणावर चर्चा केली. राज्याचा विकास आणि मजबुतीकरता राज्याच्या निधीमध्ये पुरेसा निधी असणे आवश्यक आहे. असा त्यांचा विश्वास होता. राज्याच्या निधीमध्ये पुरेसा पैसा पुन्हा भरता येईल यासाठी व्यापार वस्तूंवर कर लावण्याची सूचना केलेली दिसून येते.

४) दळणवळण विषयक विचारः

कौटिल्य अर्थशास्त्रात रस्ते व वाहतुकीची साधने याची माहिती दिलेली आहे, रस्त्याचे प्रमुक दोन प्रकार सांगितलेले आहे एक म्हणजे स्थलपथ (जमिनीवरील रस्ते) व दुसरे वारिपथ (पाण्यातील रस्ते) होय, या दोन्ही रस्तांच्या साध्याने व्यापाराकरिता मूल्यवान व विक्रेय पदार्थाची ने-आण करण्याकरिता या रस्तांचा वापर केला जात असे. स्थलमार्ग व जलमार्ग यांची तुलना केली असता जलमार्ग कमी खर्चिक व जास्त नफाचे असले तरी कौटिल्य यांचं विचाराने मात्र जलमार्गात जास्त अडथळे व कोणत्याही काळात प्रवास करता येत नाही त्यात अनेक धोक्यांना सामोरे जावे लागते तसेच स्वतःचा बचाव ही कारत येत नाही त्यामुळे स्थलमार्गात असे अडथळे येत नाही. या तुलने वरून असे स्पष्ट होते कि, कौटिल्य यांनी त्याकाळी भारत भर स्थलमार्ग (रस्ते) पसरवलेले दिसून येते.

५) वस्तूंच्या किमती विषयक विचार:

कौटिल्य यांनी वस्तूच्या मागणी, पुरवठा, किमती या बद्दल ही आपले विचार मांडलेले दिसून येते. कारण बाजारपेठेचे संबंधी माहिती त्यांना असल्याचे समजते. नागरिकांचे आर्थिक नुकसान होऊ नये यासाठी त्यांनी उत्पादकाकडून होणारी — त्रिम टंचाई निर्माण करून एकाधिकारा सारखी परिस्थिती ही नफा जास्त मिळून देणारी असते त्यासाठी किंमत वाढली कि पुरवठा वाढवायचा आणि पुरवठा वाढवला कि किंमत कमी होत असे. किमती निश्चितीसंबंधी वाहतूक व संदेशवहनाचा परिणाम होणार हे त्यांना माहित होते. त्यामुळे कौटिल्य यांनी नेहमी न्यायमूल्याचे धोरण स्वीकारलेले दिसून येते.

६) संपत्ती विषयक विचार:

मुळात अर्थशास्त्र हे संपत्तीचे शास्त्र असल्याचे कौटिल्य मानत असत कारण मानवी श्रम व निसर्ग यांचा समावेश संपत्तीत होतो असे मत व्यक्त केलेले दिसते. संपत्ती ही मानवी भौतिक गरजा पूर्ती करण्यासाठी ज्या वस्तूच्या अंगी उपभोगता, हस्तांतरण, वास्तविकता व मालकी अधिकार असे गुणधर्म असतील त्याला संपत्ती असे मानतात.

७) कामगार कल्याणाबद्दल विचार:

कौटिल्य यांचे मते कामगार कल्याणाबद्दल सकारात्मक होते. कामगारांच्या पगाराचे किमान जीवन निर्वाह-तत्त्वानुसार ठरविण्यात यावे अशी त्यांची इच्छा होती. कामगारांच्या वेतनाचे दर, वेळ, ठिकाण आणि त्यांच्या अटी लक्षात घेऊन निश्चित केल्या पाहिजेत.

८) राजस्व विषयक विचार:

कौटिल्य यांनी राष्ट्राच्या हितासाठी सरकारचा सहभाग फार महत्वाचा असतो कारण राष्ट्राच्या कारभारासाठी पैसा हा मोठ्या प्रमाणात लागत असतो त्यासाठी सरकारने व्यापारात, उद्योग, खाणी, जंगले यात सहभागी व्हावे ज्या मुळे सरकारला करा रूपाने उत्पन्न मिळेल त्यासोबतच या राष्ट्रीय बचती ही महत्वाच्या असतात हे देखील सांगितले आहे. त्यामुळे राष्ट्र उभारणी साठी शासनाने आर्थिक मदत करावी असे ही सुचवले आहे. त्या सोबतच राष्ट्राचे अंदाजपत्रक हे तुटीचे नसावे, तर ते आढीक्याचे असावे, राष्ट्राच्या उत्पन्नानुसार खर्च करावा आणि जास्तीची तुट असेल तर जनते कडून सक्तीची कर्ज वसुली करावी असेही सुचवलेले आढळते.

९) लोकसंख्ये विषयक विचार:

कौटिल्य यांनी वाढती लोकसंख्याचे समर्थन केले आहे, कारण वाढीव लोकसंख्या राष्ट्राच्या उभारणीसाठी महत्वाचे मानले जात असे. तसेच त्याकाळी आरोग्याच्या अपुर्या सुविधे मुळे बालमृतीचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे वाढीव लोकसंख्येचे समर्थन केलेले दिसून येते.

१०) सामाजिक सुरक्षा:

कौटिल्य यांच्या मते संकटाच्या वेळी गरिबांना मदत करण्यासाठी संस्था स्थापन करणे, वृद्ध आणि अपंग लोकांसाठी आश्रमांची व्यवस्था करणे यासारख्या सामाजिक सुरक्षेच्या —ष्टिकोनातून राज्याने बऱ्याच गोष्टी केल्या पाहिजेत. बेरोजगारांना योग्य

नोकर्यो व्यवस्थापित करणे फार महत्वाचे आहे. गरीब आणि कष्टकरी लोकांना त्यांच्या श्रमाच्या बदल्यात योग्य वेतन देणे हे देखील एक महत्वाचे कर्तव्य असले पाहिजे.

कौटिल्य यांच्या मतानुसार आपण समजून घेण्याचा प्रयत्न केला तर आपल्याला आढळेल की अर्थशास्त्राचा राज्यशास्त्राशी जवळचा संबंध आहे, कारण एका विशिष्ट सभ्यतेत, आर्थिक क्रियाकलाप संपादित केले जातात आणि संसाधनांचा योग्य उपयोग केला जातो. हेच कारण आहे की कौटिल्य यांच्या अर्थशास्त्राला एक प्रकारे राजकीय अर्थव्यवस्था देखील म्हटले जाते.

निष्कर्ष:

- १) कौटिल्य यांनी राष्ट्राच्या विकासात —षी त्याकाळी महत्वाची होती आणि आजही आपणास —षी क्षेत्राचे महत्वाचे दिसते.
- २) आजही ग्रामीण भाग विकसित झाला तरच राष्ट्र विकसित होत असत असे विचार कौटिल्य यांनी त्यांच्या ग्रंथात मांडलेले दिसतात.
- ३) राष्ट्राच्या विकासासाठी व्यापार हा फार महत्वाचा असतो हा विचार आजही अनेक देश आर्थिक विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यापारा महत्त्व देतांना दिसते.
- ४) ज्या प्रदेशामध्ये दळणवळणाची साधने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतील तेथील विकास हा झपाट्याने होतो असा विचारही आजही आपल्या दिसतो.
- ५) वस्तूंच्या किमती संबंधी एकाधिकार वाढू नये व ग्राहकांचे रक्षण व्हावे असा विचार आजही महत्वाचा आहे.
- ६) कौटिल्य यांनी कामगारांचे रक्षण व त्यांचे हित जोपासले जावे या —ष्टीनेही विचार मांडलेले आहे.
- ७) राष्ट्राच्या विकासासाठी शासनाची भूमिका संबंधी विचार आजही महत्वाचे आहे.
- ८) कौटिल्य यांच्या अर्थशास्त्राला एक प्रकारे राजकीय अर्थव्यवस्था देखील म्हटता येईल.

संदर्भ:

कुलकर्णी र. पु. (२००४) कौटिलीय अर्थशास्त्रातील शिल्पशास्त्र (महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई)
सोनावणे एस. टी. (२०१३) जागतिक अर्थशास्त्रीय विचारवंत आणि त्यांच्या विचारांचे विवेचन (अथर्व प्रकाशन, जळगाव)

<https://www.studybsting.com/2020/0/kautilya-ke-arthik-vichar-in-hindi.html>

देशाच्या आर्थिक विकासातील ऊर्जा क्षेत्राची भूमिका

विनोद आत्माराम नन्नवरे

अर्थशास्त्र विभाग

डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय,

जळगाव, महाराष्ट्र

Corresponding author E-mail: vinodnannavare88@gmail.com

प्रस्तावना:

आज प्रत्येक देश तो मग विकसित असो वा विकसनशील असो या देशांना आपला आर्थिक विकास वाढविण्यासाठी व विकासाचा दर साध्य करून आपले मागासलेपण दूर करण्यासाठी ज्या पद्धतीने पैशाची गुंतवणूक आवश्यक असते तशीच गरज असते ती अधिकाधिक ऊर्जेची असते. कोणत्याही देशाला विकसित देशांच्या पंक्तीत जाऊन बसण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्राचा प्रगती साठी गरज भासते ती ऊर्जेची आणि म्हणून देशाच्या आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी उर्जेचे महत्व अनन्यसाधारण असे आहे. आज अनेक देश मोठ्या प्रमाणात विकास घडवून आणावयाच्या प्रयत्न करीत आहे. त्याकरिता ऊर्जेची आवश्यकता खूप आहे. हे आपल्याला आज सर्वत्र दिसून येते. तर विकसित देश आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा क्षेत्रात गुंतवणूक करून आपला औद्योगिक विकासाचा दर टिकवून तो वाढविण्याचा प्रयत्न करताना देखील दिसतात.

भारताने देखील आपला आर्थिक विकासाचा दर वाढविण्यासाठी प्राथमिक क्षेत्राबरोबरच, औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झपाट्याने व्हावा म्हणून देशातील अनेक उद्योगांना ऊर्जा ही उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. आणि म्हणून बदलत्या विकासाच्या धोरणासाठी ऊर्जा ही महत्त्वपूर्ण मानली जाऊ लागली. परंतु ऊर्जा ही भारतासारख्या देशाला सहजासहजी उपलब्ध करता येण्यात अडचणी येतील यात शंका नाही. कारण ऊर्जा क्षेत्राला खूप मोठ्या प्रमाणात आज अडथळे निर्माण होत आहेत. मग हे अडथळे राजकीय धोरणांच्या स्वरूपातील असतील किंवा आंतरराष्ट्रीय धोरण असतील तरी देखील भारत हा देश आपली ऊर्जेची गरज पूर्ण करण्यासाठी अनेक देशांशी आपले संबंध मैत्रीपूर्ण ठेवत असल्याचे आपणास आढळून येते. भारताने आपली ऊर्जेची गरज पूर्ण करण्यासाठी अनेक प्रकल्प उभारले त्यात काही अडथळे निर्माण झाले. तर बरेच वीज प्रकल्प यशस्वी देखील ठरले परंतु तरीदेखील भारताच्या ऊर्जेचा वाढता वापर यामुळे उर्जेचा पुरवठा भारताच्या उद्योग क्षेत्राला अपूर्ण ठरत असल्याचे आढळते.

आज भारत आपली ऊर्जेची मागणी पूर्ण करण्यासाठी अमेरिकेसारख्या तसेच इतर देशांसोबत करार केल्याचे आपणास आढळून येते. तसेच अणुऊर्जा कार्यक्रमाचे धोरण राबवून आपली ऊर्जेची मागणी पूर्ण करताना आपणास आढळत आहे. असे असले तरी देखील भारताला अनेक अडथळे व समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. भारताने आपल्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये देखील खूप मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा या क्षेत्राला प्राधान्य क्षेत्राचा दर्जा दिल्याचे आपल्याला दिसून येते, यावरून आपणास सहज कळू शकते की भारताला आज ऊर्जेची आवश्यकता किती आहे हे समजते व देशाच्या आर्थिक विकासाला ऊर्जाही पूरक असल्याचे मान्य केले आहे.

परंतु ऊर्जेचा वापर योग्य पद्धतीने केला तर खरंच देश हा विकसित होईल परंतु देशाची धोरणे ठरविताना जर योग्य ती पद्धतीने वापरली नाही तर देशाजवळ किती मोठ्या प्रमाणात ऊर्जा असू द्या त्याचा कोणताही वापर हा देशाच्या विकासाला होणार नाही हे मात्र निश्चित.

उद्दिष्ट्ये:

१. देशातील विविध वीजनिर्मिती विषयक साधनांचा अभ्यास करणे.
२. देशातील वीजनिर्मिती मुळे देशाचा विविध क्षेत्रांचा झालेल्या विकासाचा अभ्यास करणे.

गृहितके:

१. देशात विविध मार्गाने वीजनिर्मिती करून विजेची गरज पूर्ण केली जात आहे.
२. वीजनिर्मिती मुळे देशातील विविध क्षेत्रांचा विकास झपाट्याने झालेला आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी संशोधकाने प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामग्रीचा साह्याने माहिती जमा केली आहे. यात प्रामुख्याने विविध पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेट यासारख्या साधनांचा आधार घेऊन संशोधक माहित घेणार आहे.

स्वातंत्रोत्तर काळात भारतात एकूण वीजनिर्मिती पैकी 50 टक्के वीजनिर्मिती जलविद्युत मधून होत असे. परंतु या वीजनिर्मिती प्रकल्पांसाठी लागणारं प्रचंड खर्च आणि भूसंपादन करणे कठीण होत गेले. परिणामी वीजनिर्मिती करण्याची धुरा कोळशावर चालणाऱ्या औष्णिक वीजप्रकल्पांवर येऊन पडली. भारतात सुमारे ७५ टक्के वीज हि कोळशापासून तयार केली जाते. फक्त १० टक्के वीज जलविद्युत प्रकल्पातून तयार केली जाते. आणि म्हणून यातून असे दिसते कि हे कुठे तरी भारतीय राज्यकर्त्यांचे व त्यांनी आखलेल्या धोरणाचे अपयश यातून दिसून येते. तसेच कोळसा पासून वीजनिर्मिती करतांना अनेक अडचणी या स्थानिक पातळी पासून तर निर्माण होऊन पर्यावरणीय समस्या देखील वाढलेल्या दिसतात. त्यामुळे कोळसा पासून वीजनिर्मिती करणे खुप अवघड व धोक्याचे ठरू शकते. आणि म्हणूनच कदाचित राज्यकर्त्यांनी नैसर्गिक वायू आधारित तसेच अणुऊर्जा प्रकल्पांकडे पर्याय म्हणून पाहू लागले. व त्यासाठी विविध मार्गाने प्रयत्न केल्याचे आपल्याला दिसते. डॉ. मनमोहन सिंग सरकार सत्तेत असताना अणुऊर्जेच्या वापरासाठी अनेक प्रयत्न केल्याचे दिसते. परंतु अनेक विविधकारणांमुळे नैसर्गिक वायू व अणुऊर्जेचा पाहिजे तितका वापर करता आलेला नाही आहे. त्यामुळेच अकराव्या आणि बाराव्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये (२००७ ते २०१७) भारतात कोळशावर आधारित वीजनिर्मितीची क्षमता अडीचपटीपेक्षा जास्त वाढलेली दिसते.

कोळसा:

भारतातील एकूण कोळसा उत्पादनापैकी 90 टक्के पेक्षा जास्त उत्पादन कोळशाचे होते. भारतात कोळशाचे साठे सुमारे १४८७९० दशलक्ष टन असल्याचा अंदाज आहे. त्याचबरोबर भारतात लिग्नाईट चे साठे २००० दशलक्ष टनच्या जवळपास असल्याचे दिसते. सन १९५१ मध्ये भारतात कोळशाचे उत्पादन 34 दशलक्ष टन इतके होते. सन १९७३ मध्ये यचे प्रमाण ७७

दशलक्ष टन पर्यंत वाढलेले आहे. तर २००८ -०९ मध्ये कोळसा उत्पादन ४८७.३ मेट्रिक टन एवढे वाढले. सन २०१०-२०११ या वर्षी कोळशाचे उत्पादन ५३३.१ मेट्रिक टन एवढे झाले.

क्रूड ऑईल:

शेतीक्षेत्राच्या , उद्योगाच्या व वाहतुकीच्या दृष्टीने क्रूड ऑईल हे उर्जेचे महत्वाचे साधन आहे. क्रूड ऑईलचे उत्पादन पुढील प्रमाणे वाढत गेल्याचे दिसते. १९७०-७१(६.८), १९८०-८१ (१०.५), १९९५-९६(३५.१), २०१०-११(३७.७) क्रूड ऑईलचे म्हणजेच पेट्रोलियमचे उत्पादन वाढत असूनही अजून भारताला मोठ्या प्रमाणात ऑईलची आयात करावी लागते. त्यामुळे भारताच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहार तोलावर मोठा ताण पडून गंभीर समस्या निर्माण होत आहे. त्याचा प्रमाणे पेट्रोलियम सारख्या अत्यावश्यक वस्तूसाठी मध्यपूर्वे कडील अरब राष्ट्रांवर अवलंबून राहण्यात राजकीय धोके देखील निर्माण होतात.

बीज:

बीज हा उर्जेचा सर्वात महत्वाचा स्रोत मनाला जातो. विद्युत निर्मिती पाणी, कोळसा, खनिजतेल, नैसर्गिक वायू आणि अणू खनिजे यापासून केली जाते. या पारंपारिक स्रोतांशिवाय बीजनिर्मिती पवन उर्जा, सौरऊर्जा, जैववायू, सागरी लाटा, भू-औष्णिक आणि शुष्क बिजेरी या पारंपारिक स्रोतांकडून देखील केली जाते. या फायद्यामुळे बीज दिवसेंदिवस लोकप्रिय होत आहे. बिजेचा दरडोई वापर हा सामाजिक, आर्थिक व मानवी विकासाचा निर्देशक समजला जातो. जागतिक बिजेचा वापर १००० kwh असून भारताचा वापर ३५० kwh इतका असून तो जागतिक सरासरीपेक्षा बराच कमी आहे. भारताच्या आर्थिक विकासाच्या सध्याच्या टप्प्यात शेतीविकासाच्या व औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने बिजेला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. कोळसा आणि डीझेल संयंत्राच्या सहाय्याने किंवा जलविद्युत संयंत्राच्या सहाय्याने व त्याचप्रमाणे अणू प्रकल्पाद्वारा बीजनिर्मिती करता येते.

अणूऊर्जा:

अणूऊर्जेची निर्मिती अलीकडेच केली जाऊ लागली आहे. एकूण बीज निर्मिती क्षमतेत अणूऊर्जेचा वाटा जवळपास ३ टक्के आहे. पण भारतात युरेनियम व थोरियम वाळूचे साठे पश्चिम किनार्यावर प्रचंड प्रमाणात उपलब्ध असल्याने भविष्य काळात भारताला अणूऊर्जेवर अधिकाधिक अवलंबून राहावे लागणार आहे. सन १९७०-७१ मध्ये ४३० MW, १९८०-८१ मध्ये ९०० MW, आणि १९८५ -८६ मध्ये १३०० MW इतकी अणूऊर्जा भारतात निर्माण करण्यात आली.

नैसर्गिक वायू:

कोळसा आणि खनिज तेलाबरोबर जो वायुरूप पदार्थ मिळतो त्याला नैसर्गिक वायू असे म्हणतात. औष्णिक बीज केंद्रे, कृत्रिम रबर, खते, प्रयोगशाळा, ग्रामीण-नागरी केंद्रातून घरगुती इंधन म्हणून याचा वापर केला जातो. भारतात देशांतर्गत व समुद्र किनाऱ्यावर नैसर्गिक वायूचे साठे फार मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. नैसर्गिक वायूचा शहरी भागात फार मोठ्या प्रमाणात स्वयंपाकासाठी उपयोग केला जातो. त्यामुळे थोड्याफार प्रमाणात कोळशाच्या व जळाऊ लाकडाच्या शहरी भागाकडून होणार्या मागणीचा ताण कमी झाला आहे. असे असले तरी मोठ्या प्रमाणावर नैसर्गिक वायू जाळून टाकला जात आहे. त्याचा योग्य उपयोग करून घेतल्यास त्याचा घरगुती व औद्योगिक कारणासाठी वापर केला जाणे आवश्यक आहे.

पारंपारिक ऊर्जा साधने:

कोळसा, क्रूड तेल, नैसर्गिक वायू इत्यादी ऊर्जा साधने कधी ना कधी भविष्यकाळात संपुष्टात येण्याची शक्यता असते. पण ऊर्जेशिवाय जीवन व कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती होणे शक्य नाही सन २००० सालात भारताची एकूण लोकसंख्या सुमारे ९५ ते १०० टक्के झालेली आहे व त्यापुढील वर्षात भारताची एकूण लोकसंख्या दुष्पट होण्याची दाट शक्यता आहे.

भविष्य काळात भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येसाठी व आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असणारी ऊर्जा पारंपारिक मार्गाने म्हणजेच लाकूड, कोळसा व पेट्रोलियम द्वारे मिळवता येणे अधिकाधिक कठीण होणार आहे. कारण देशातील लाकूड कोळसा व पेट्रोलियमचे साठे देशात संपुष्टात येण्याच्या मार्गावर आहेत. यावर उपाय म्हणून अपारंपारिक ऊर्जा साधनांचा मार्ग अधिकाधिक महत्त्वाचा व ऊर्जा मिळविण्यास योग्य असा आहे. यासंदर्भात सौरऊर्जा, वारा, समुद्राच्या लाटा इत्यादींचा उल्लेख केला जातो या ऊर्जा साधनांचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे या साधनांपासून ऊर्जा पुन्हा पुन्हा निर्माण करता येते व ही साधने कधीच संपुष्टात येत नाहीत. पण ही साधने प्रत्यक्षात वापरात येण्यासाठी त्यावर फार मोठे संशोधन होणे आवश्यक आहे व त्या दृष्टीने भारतात व विशेषतः पाश्चिमात्य विकसित देशांमध्ये जोरदार संशोधन चालू आहे. कारण त्या देशांना मध्य पूर्वेकडील अरब देशांवर पेट्रोलसाठी पूर्णपणे विसंबून राहण्यातील धोक्याची कल्पना आलेली आहे.

निष्कर्ष:

१. देशात विविध प्रकारच्या कामासाठी ऊर्जेची मागणी वाढत आहे परंतु त्यामानाने देशात विजनिर्मिती होताना दिसत नाही.
२. देशातील विविध क्षेत्रासाठी आवश्यक असणाऱ्या विजेची पूर्तता देशातल्या-देशात होऊन स्वावलंबी होता येईल.
३. ऊर्जा निर्मिती हि देशातल्या देशात करता येईल या -ष्टीने सर्व साधनाचा योग्य वापर करावा.
४. शासकीय धोरणात ऊर्जा निर्मितीसाठी आखलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी वेळेत होईल अशी धोरणे तयार करावीत.
५. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा वार्षिक विकास दर ८-९ टक्क्यांनी करायचा असेल, तर भारतातील ऊर्जा उत्पादन व त्याचा उपयुक्त वापर याचे प्रमाण प्रकर्षाने वाढणे गरजेचे आहे.
६. देशात उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक वायू व इतर स्रोतांचा वापर करून वीज निर्मिती करावी. व देशाला विजेच्या बाबत स्वयंपूर्ण करावे.
७. देशात विविध वीज प्रकल्पाची उभारणी करावी. व ते सर्व प्रकल्प पूर्णत्वास न्यावेत.

संदर्भ ग्रंथ:

देसाई स.श्री.मु. भालेराव निर्मल, भारतीय अर्थव्यवस्था जानेवारी २०१४, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ. २. २८

https://mr.vikaspedia.in/rural-energy/energy_types/renewable_energy

<https://www.loksatta.com/sampadkiya-news/energy-for-future-1064228/>

बहुमाध्यम तंत्रज्ञान आणि शिक्षण

विशाल अशोक आहिर

इतिहास विभाग (बी. ए. बी. एड. एकात्मिक)

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

Corresponding author E-mail: vishalaher75@gmail.com

सारांश:

१९९० चे दशक शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत क्रांतिकारक ठरले, कारण या दशकात संगणकाच्या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होउन संगणकाचे पुर्वीचे टेक्स्ट ओरिएण्टेड स्वरूप जाउन त्याची जागा मल्टिमिडियाने घेतली. शिक्षणातील प्रत्येक घटकावर त्याचा प्रभाव पडला, शैक्षणिक उद्दिष्टे, अध्ययन पद्धती, अभ्यासक्रम, आशय सादरीकरण, अध्यापन पद्धती, ज्ञानाची रचना, ज्ञानाचे संगठन, ज्ञानाचे एकात्मिकरण अशा अनेक बाबींवर त्याचा प्रभाव पडलाय त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात नवविचारांना चालना मिळाली. प्रस्तुत संशोधन निबंधातून बहुमाध्यम तंत्रज्ञान आणि शिक्षण या संकल्पनांवर प्रकाश टाकला आहे.

संशोधन संज्ञा: बहुमाध्यम, तंत्रज्ञान, शिक्षण, अनिमेशन, संगणक

प्रस्तावना:

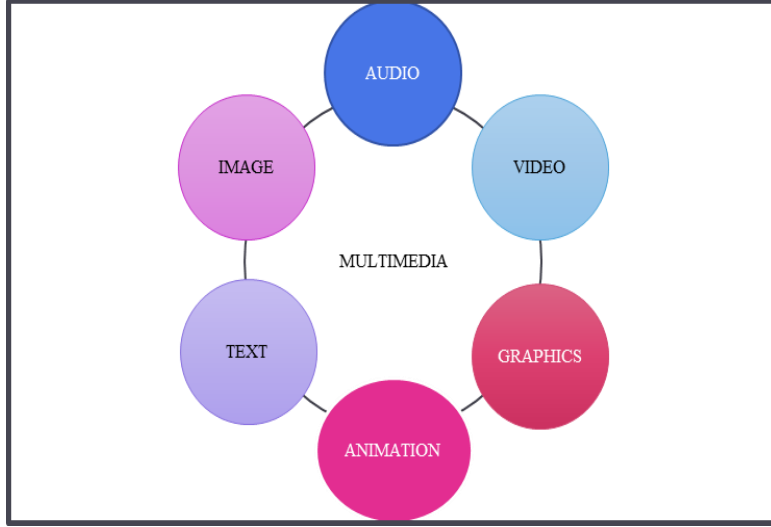
मल्टीमीडिया म्हणजे मजकूर, प्रतिमा, ऑडिओ, व्हिडिओ आणि अनिमेशन यांसारख्या विविध प्रकारच्या माध्यमांचे एकाच प्लॅटफॉर्म किंवा ऑप्लिकेशनमध्ये एकीकरण करणे. हे वापरकर्त्यांना त्यांचा अनुभव आणि समज वाढवून अनेक मार्गांनी माहितीशी संवाद साधण्याची परवानगी देते.

मल्टीमीडिया आधुनिक संप्रेषण आणि मनोरंजनाचा अत्यावश्यक भाग बनला आहे आणि त्याचा उपयोग शिक्षण, जाहिरात, पत्रकारिता, कला आणि बरेच काही यासह विविध क्षेत्रांमध्ये केला जातो. उदाहरणार्थ, मल्टीमीडियाचा वापर परस्परसंवादी शैक्षणिक साहित्य तयार करण्यासाठी, आकर्षक जाहिराती तयार करण्यासाठी किंवा इमर्सिव्ह व्हिडिओ गेम्स तयार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. अलिकडच्या वर्षात मल्टीमीडिया तंत्रज्ञान झपाट्याने प्रगत झाले आहे आणि आता विविध सॉफ्टवेअर साधने आणि प्लॅटफॉर्म वापरून उच्च-गुणवत्तेचा आणि परस्परसंवादी मल्टीमीडिया अनुभव तयार करणे शक्य झाले आहे.

According to *Vaughan* "multimedia is any combination of text, sound, animation and video delivered by computer or other electronic or digitally manipulated means. It is a woven combination of digitally manipulated text, photographs, graphic art, sound, animation.

बहुमाध्यमाचे विभिन्न घटक:

बहुमाध्यम म्हणजे विविध माध्यमांचे एकीकरण होय. लोरेर याने बहुमाध्यमाचे विभिन्न घटक खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहेत. डेरीशी (१९९९), एक सामान्य मल्टीमीडिया ऑप्लिकेशनमध्ये या ७ पैकी किमान ३ घटक असतात:

१. मजकूर (टिपा, मथळे, उपशीर्षके आणि इतर संसाधने जसे की सामग्री सारणी, निर्देशांक, शब्दकोश आणि मदत सुविधांसह)
२. डेटा (जसे की तक्ते, तक्ते, आलेख, स्प्रेडशीट, आकडेवारी आणि विविध प्रकारचा कच्चा डेटा)
३. ऑडिओ (भाषण, संगीत, वातावरणातील पार्श्वभूमी आवाज आणि ध्वनी प्रभावांसह)
४. ग्राफिक्स (अनेकदा पारंपारिक माध्यम जसे की रेखाचित्रे, प्रिंट्स, नकाशे आणि पोस्टर्सपासून ते संगणकावर प्रक्रिया केलेल्या किंवा तयार केलेल्या प्रतिमांपर्यंत)
५. फोटोग्राफिक प्रतिमा, नकारात्मक, स्लाइड्स, प्रिंट्स किंवा अगदी डिजिटल कॅमेर्यांमधून (जे फोटोग्राफिक प्रतिमा थेट संगणक ग्राफिक्स म्हणून रेकॉर्ड करतात)
६. ॲनिमेशन (फिल्म किंवा व्हिडीओवर रेकॉर्ड केलेले असोत किंवा संगणकावर तयार केलेले असोत)
७. हलणारी चित्रे (विशेषतः, डिजिटल व्हिडिओ, एकतर ॲनालॉग फिल्म आणि व्हिडिओमधून रूपांतरित केलेले किंवा संपूर्णपणे संगणकात तयार केलेले).

बहुमाध्यम निर्मितीचे टप्पे:

बहुमाध्यमाची निर्मिती एक आव्हानात्मक कार्य असते, हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी पुढील पायऱ्यांचा विचार केला जातो.

१. Conceptual Analysis and Planning

बहुमाध्यमाची सुरुवात एखाद्या कल्पनेने होते, त्या संकल्पनेवर आधारित बहुमाध्यमाची निर्मिती करण्यासंदर्भातील प्राथमिक बाबींची चर्चा या टप्प्यावर केली जाते. बहुमाध्यमासाठी लागणारा आशय, बहुमाध्यम निर्मितीची उद्दिष्टे, त्यासाठी लागणारा वेळ, पैसा, उपलब्ध साहित्य आवश्यक असणारे तंत्रज्ञ इ. बाबींचा विचार या पातळीवर केला जातो.

२. Project design

प्रकल्पाच्या प्राथमिक चर्चेनंतरची पायरी म्हणजे प्रकल्पाची सुयोग्य आखणी करणे होय. या पातळीवर जबाबदाऱ्यांचे विभाजन केले जाते. प्रकल्पाची लेखी स्वरूपात मांडणी केली जाते. कार्यपद्धती निश्चित केली जाते. वेळ व लागणारा पैसा याची निश्चित सांगड घातली जाते. श्रोता वा ग्राहक वर्गाची निश्चिती केली जाते तसेच प्रकल्पाच्या मर्यादा आणि शक्तिस्थाने यांचा विचार केला जातो

३. Pre-production

यामध्ये खालील नियोजनात्मक बाबींची तपशिलवार चर्चा केली जाते.

४. Budgeting

मल्टिमिडिया निर्मितीसाठी लागणारा एकूण खर्च या पातळीवर तपशिलवार मांडला जातो. रॉयल्टी, कायदेशीरपणा, साहित्यसामग्री, प्रवास खर्च, इ.

५. Multimedia Production Team

मल्टिमिडिया निर्मितीसाठी अनेक तंत्रज्ञांची गरज भासते. त्यांची निवड व त्यांच्यावरील जबादारींची निश्चिती केली जाते. उदा. टेक्स्ट एडिटर, स्क्रिप्ट राईटर, मल्टिमिडिया आर्किटेक्ट, कम्प्युटर तज्ज्ञ इ.

६. Hardware/Software Selection

मल्टिमिडिया निर्मितीसाठी अनेक प्रकारच्या सॉफ्टवेअर व हार्डवेअरची गरज भासते प्रत्येक पातळीवर लागणाऱ्या उपकरणांची निश्चिती या पातळीवर केली जाते.

७. Defining the Content

आशयाच्या स्वरूपावरच मल्टिमिडियाची निर्मिती अवलंबून असते. आशयाच्या अनुषंगाने मल्टिमिडिया आर्टिस्ट मल्टिमिडिया तयार करण्याचे कार्य करत असतो.

८. Preparing the structure

या पातळीवर टाइमलाईनच्या आधारे मल्टिमिडियाची रचना करण्याचे कार्य केले जाते. प्रत्येक पातळीवर — ती व वेळ यांची निश्चिती केली जाते.

९. Multimedia Production Team

मल्टिमिडिया निर्मितीसाठी अनेक तंत्रज्ञांची गरज भासते. त्यांची निवड व त्यांच्यावरील जबादारींची निश्चिती केली जाते. उदा. टेक्स्ट एडिटर, स्क्रिप्ट राईटर, मल्टिमिडिया आर्किटेक्ट, कम्प्युटर तज्ज्ञ इ.

१०. Production

तयार केलेल्या रचनेप्रमाणे मल्टिमिडियाची काटेकोरपणे निर्मिती केली जाते. साउंड रेकॉर्डिंग, इंटरफेस डिझाइन, डेव्हलपमेंट ऑफ ॲनिमेशन, कंटेंट रिसर्च अशा विविध टप्प्यांद्वारे मल्टिमिडियाची प्रत्यक्ष निर्मिती केली जाते.

११. Testing

मल्टिमिडियाची निर्मिती केल्यानंतर प्रत्यक्ष वापर करून त्याची योग्यता तपासली जाते. तसेच त्यामध्ये योग्य ते बदल केले जातात.

१२. Documentation

सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअरसाठी आवश्यक असणारी माहिती एकत्रित करून ॲप्लिकेशनमध्ये इन्स्टॉल केली जाते.

१३. Delivering the Multimedia Product

तयार केलेल्या मल्टिमिडियाचे प्रत्यक्षपणे सादरीकरण केले जाते. त्यासाठी सी.डी. रोम, डिव्हाई, इंटरनेट अशा विविध माध्यमांचा वापर केला जातो.

अशा प्रकारे मल्टिमिडियाची विविध पातळ्यांवर काळजी पूर्वक निर्मिती केली जाते.

बहुमाध्यम फायदे:

१. ॲनिमेशनमुळे विद्यार्थ्यांतील आंतरक्रियांना चालना मिळते.

२. व्हिडिओमुळे विद्यार्थ्यांची कल्पनाशक्ती वाढते.
३. बहुमाध्यमाच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांना विविध संकल्पनांचे यथायोग्य आकलन होते.
४. ई-लर्निंग, वेब बेसड लर्निंग, बहुमाध्यमांद्वारे अध्ययन इ. बाबी समजतात.
५. बहुमाध्यमांद्वारे विद्यार्थ्यांचे अध्ययन व अध्यापन अधिक परिणामकारक होते.
६. बहुमाध्यमांच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये एखादया विषयाबद्दल अभिरुची निर्माण होते.
७. बहुमाध्यमांचा इतिहास अध्ययन व अध्यापनात वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे कालज्ञान चांगले विकसित होते.
८. बहुमाध्यम संचामुळे अध्ययन व अध्यापनात सुलभता येते.
९. बहुमाध्यमांमूळे विद्यार्थ्यांचे अवधान केंद्रीत करता येते, त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे आकलन चांगले होते.
१०. विद्यार्थ्यांना त्यांचे ज्ञान योग्य पद्धतीने सादर करण्याची संधी मिळते.
११. अध्ययन व अध्यापन परिणामकारकरित्या होते.

उपसंहार:

निर्मितीसाठी वेळ व पैसा अधिक प्रमाणात खर्च होतो. शिक्षकांना बहुमाध्यम निर्मितीचे प्रशिक्षण नसल्यास बहुमाध्यम निर्मितीत अनेक अडथळे निर्माण होतात. अशा प्रकारे उपरोक्त विभिन्न चर्चेतून बहुमाध्यमाची संकल्पना स्पष्ट करता येईल.

References:

- Andleigh, P. K. &Thakrar, K. (2003). . Multimedia systems design. New Delhi: PHI IGI Global.
- Patil A. T. (2006). Development of Multimedia Instructional system on computer Education for B. Ed. Pupil teachers M. Ed. dissertation bharathidasanUniversity, Tiruchirapalli.
- Philips, R. (2001). The Devalopers Handbook to Interactive Multimedia. London: Kogan Page pentonville Road NI 9 JN.
- Schwier, R., Misanchuk. E. (1993). Interactive Multimedia Instructions, New jourcy: Educational Technology publications Englewood Cliffs.
- Singh laxmi narayan (2013). Development and implementation of multimedia pakage to teach Geography at standard IX cbse studnts. unpublished p. h. d. thesis the maharaja sayajirao university of baroda vadodara, Gujarat.
- Sivakumar, P. (2005). Development and validation of computer Based learning Package on electromagnetism. unpublished ph. D. thesis, Madras university.
- Zheng, R. (2009). Cognitive Effects Of Multimedia learning, Hershey

ADVANCES IN HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCE RESEARCH

ISBN: 978-93-88901-18-5

ABOUT EDITORS

Dr. Savita Dinkar Thakare is working as Head, Department of English at Matoshree Vimalabai Deshmukh Mahavidyalaya, Amravati. She has 28 years of teaching experience. She has published more than 25 research papers in various national and international journals. She has completed one minor research project funded by UGC in 2015. Dr. Thakare has delivered Lectures on Communication Skills in various colleges. She is working as IQAC Coordinator of the college. She is an active member of various college and university level committees.

Dr. Sunita Rani is presently working as Assistant Professor, English in College of Engineering and Management, Rampura Phul, Neighbourhood Campus of Punjabi University, Patiala, Punjab. She has done M.A., M. Phil, Ph. D., UGC NET in English and MA.in Education. She teaches English and Communication Skills to Postgraduate and Undergraduate students and has been supervising M. Phil and Ph. D. scholars also. She has teaching experience of more than twenty years. She has 28 research publications in various journals/books to her credit and has presented 29 papers in various International and National Conferences.

Dr. Maruti S. Darade is Associate Professor in Botany, Gout. Vidarbha Institute of Science and Humanities, Amravati - 444604 (M.S.), India. His research interests are Ecology, Anthropology and Sociology. He achieved an Institutional award for research. He has teaching experience of about 27 years. He is Ph.D. research guide of R.T.M.Nagpur University Nagpur, Gondwana University, Gadchiroli and SGM University Amravati. He published twenty three research papers in journals of national and international repute. He authored and published three books. Two books are included in M.Sc. syllabus of Botany. He has written chapters in two books. He is honorary member of Fellow of International Society for Ecological Communication and Life member of Vishwashanti Multipurpose Society, Nagpur (M.S.), India.

Dr. Madhavi Sanjeev Pawar is presently working as Associate Professor in English at Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti, Kolhapur, M.S. She has 32 years of teaching experience at Junior, UG, and PG levels. There are 46 research papers, one book, and one research project on the name of Dr. Pawar. She was honored by the 'Best Teacher Award' by Avishkar Social and Educational Foundation, Maharashtra. She was a college representative at Indo-American Summit at Bangalore. Three students completed their Ph. D. under the guidance of Dr. Pawar and three students working under her guidance. She delivered many lectures especially on Women health, Women Empowerment and Communication Skills.

Dr. Shakun Mishra is working as Head Department of Botany, Gout. S. N. P.G. College, Khandwa (M.P.) INDIA. She has 38 years of teaching experience at U.G. level and 28 years at P.G. level. She is actively engaged in research from three decades. Dr. Mishra published 71 research papers in various National and International journals and proceedings (39 national and 32 international), 08 book chapters and associate editor for seven books and editor for one book published by Bhumi Publishing, Maharashtra, India. She attended and presented 59 research papers in various national and international conferences and also guest lecturer resource person and chairperson in four national seminars. She is completed one M.R.P. funded by U.G.C. and Ex-Chairman of BOS in subject of Botany, Soil Sc., Seed Tech. and Horticulture in D.A.V.V.Indore and also same in Central University Bhopal.

Miss. Priyanka Basaveshwar Ruikar is presently working as Assistant Professor in the Department of English, Mungasaji Maharaj Mahavidyalaya, Darwha, Dist. Yavatmal, M. S. She has 12 years of teaching experience at UG and PG levels. Miss. Ruikar published eight research papers in various national and international reputed journals. She presented her research work at nine national and international conferences. She also published two book chapters. She is also working as a member of the advisory board of the journal. She has delivered Lectures on Communication Skills for students and faculty.

